

Дніпровський національний
університет ім. Олеся Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2019 ТОМ 22 № 12

Видається з вересня 1998 року

12 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2019

Науково-теоретичний альманах

ГРАНІ

Том 22 № 12 2019

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 21.12.2015
№ 1328 журналу надано статус
фахового видання з історичних,
філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 7 від 26.12.19).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Видавець:
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Старокозацька, 12д, оф. 8
+38(056)794-54-63
grani-print@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.

Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2019

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., доц. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Технічний редактор: Лобода Р.С.
Коректор української та російської мов: Левшанова О.О.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Контакти:

Тел.: +30(050)258-83-86; +38(096)574-72-27
e-mail: granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

GRANI

Scientific and theoretical almanac

22(12) 2019

Founders:

Oles Honchar Dnipro national
university,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decree № 1328 of 21 December
2015 issued by the Ministry of
Education and Science of Ukraine the
status of specialized publication on
historical, philosophical, political and
sociological sciences was given.

Published by the decision of the
Academic council of Oles Honchar
Dnipro national university
(protocol № 7 dated 26.12.19).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ

Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Publisher:

Publishing house «Grani»
12d, Starokosatska St., office 8,
Dnipro, Ukraine, 49000
+38(056)794-54-63
granidp@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not
always share the views and thoughts
expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2019

Editorial board

Kvitka S.A.	Editor in Chief
Ayahan B.H.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Borodin Ye.I.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Vyatr Ezhi	Full Prof., Dr. (Ukraine)
Gao Tianming	Full Prof. Dr. (Poland)
Gorodyanenko V.G.	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanova S.A.	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of historical science (Ukraine)
Isetti G.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Zhuk S.I.	PhD., Senior Researcher (Italy)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (USA)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sorokina L.M.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Schuurman Paul	Assoc. Prof. Phd (Ukraine)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Finland)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputy Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M.,

Krivoshin V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Technical Editor: Loboda R.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Levshchanova O.O.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Contacts:

Tel.: +30(050)258-83-86; +38(096)574-72-27

e-mail: granidp@gmail.com

www.grani.org.ua

ЗМІСТ

- С. 5
Віталій Кривошеїн
Соціально-політичні ризики віртуалізації держави
- С. 15
Надія Міхно
Елементи стріт-арту у семантико-синтагматичному просторі міста
- С. 23
Марина Стрільчук
Єврейський опір під час Голокосту в Україні: історіографічний аспект
- С. 30
Вейчжень Гао
Концепт «інновація» у європейській інтелектуальній традиції та азійських соціокультурних практиках
- С. 39
Оксана Мірошниченко
Офіційна церква і старообрядці на Катеринославщині у XVIII – на початку XX століть
- С. 50
Ілля Кононов
Олександр Богданов: нереалізований проект соціології
- С. 67
Катерина Михайльова, Наталля Шкурпет
Проблеми організації мережевої взаємодії соціальних інститутів освіти та охорони здоров'я у формуванні здорового способу життя школярів
- С. 77
Геннадій Кривчик
Врядування та політичні режими в УРСР і сучасній Українській державі: порівняльний нарис

Contents

- P. 5
Vitaly Kryvosheyin
Social and political risks of virtualization of state
- P. 15
Nadiya Mikhno
Elements of street art in the semantic-syntagmatic space of the city
- P. 23
Marina Strilchuk
Jewish Resistance during the Holocaust in Ukraine: the historiographical aspect
- P. 30
Weizhen Gao
The concept of “innovation” in the European intellectual tradition and Asian socio-cultural practices
- P. 39
Oksana Miroshnychenko
Official Church and Old Believers in Ekaterinoslav in the XVIII – early XX centuries
- P. 50
Ilya Kononov
Alexander Bogdanov: unimplemented project of sociology
- P. 67
Kateryna Mykhaylyova, Natalia Shkurapet
Problems of networking of social institutions of education and health organization in a formation of pupils healthy lifestyle
- P. 77
Gennady Krivchik
Governance and political regimes in the USSR and the modern Ukrainian state. The comparative essay

Соціально-політичні ризики віртуалізації держави

Віталій Кривошеїн, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Показано, що віртуалізація держави як сучасний тренд цивілізаційного розвитку обумовлена поширенням впливу мережевих структур на процес ухвалення та реалізації рішень державної влади і поступовою деградацією традиційних політичних інститутів. Наголошується, що в пострадянських суспільствах віртуалізація держави обтяжена модернізаційними процесами інформатизації та сітьовізації, які актуалізують різноманітні ризики як у традиційних структурах та інститутах, так і в самих мережевих структурах. Визначено, що головним джерелом соціально-політичних ризиків віртуалізації держави є те, що відбувається відображення елементів державно-політичної системи в інформаційному (віртуальному) політичному просторі, внаслідок чого традиційні політичні інститути (і перш за все держава) заміщуються їх симуляціями. Такі зміни у функціонуванні держави можуть призвести до серйозних негативних наслідків – до руйнування духовного світу людини, розриву усталених соціальних зв'язків та формування «мережевого індивідуалізму», зняття моральних бар'єрів, падіння відповідальності тощо. Доведено, що в умовах віртуалізації держави особливо чутливими до ризиків є процеси впровадження та функціонування системи електронної демократії (е-демократії). Зокрема, на етапі впровадження е-демократії на пострадянському просторі значною мірою актуалізуються ризики маніпулювання результатами волевиявлення громадян на виборах різних рівнів; стратифікування суспільства на тих, хто володіє і не володіє інформацією; посилення впливу у суспільстві криміналізованих і екстремістських угруповань; розколу багатоскладних суспільств, лінії розмежування (кліведжі) яких обумовлені не соціально-економічним становищем реципієнтів, а їх ментальними характеристиками, обтяженими постколоніальним мисленням. На етапі функціонування е-демократії актуалізуються ризики цифрової нерівності; високої складності мережевих інструментів; низької пропускну здатності системи е-демократії; зниження рівня довіри до системи е-демократії з боку населення і бізнесу; інформаційної безпеки.

Ключові слова: *віртуальний політичний простір, інформатизація і сітьовізація політичних відносин, традиційні політичні інститути, мережеві структури, модернізаційні процеси, е-демократія, інформаційна безпека*

Social and political risks of virtualization of state

Vitaly Kryvosheyin, Oles Honchar Dnipro national university

The complex of social and political risks that accompany the processes of virtualization of the modern state is determined. It is shown that the virtualization of the state as a modern trend of civilizational development is conditioned by the expansion of influence of network structures on the process of adoption and implementation of decisions of the state power and the gradual degradation of traditional political institutions. It is emphasized that in post-Soviet societies, virtualization of the state is burdened with modernization processes of informatization and networking, which actualize various risks both in traditional structures and institutions, and in the network structures themselves. It is noted that network structures, by their influence on political processes, are ambivalent – they are neither dangerous nor safe. Therefore, only the potentials of state virtualization risks depend on the nature of the networks. It has been found out that network structures in certain circumstances can not only contribute to the formation of new, dynamic social communities and identity systems, but also lead to the disintegration of existing social groups, the emergence of protest, fundamentalist, anti-globalist, and the like. movements. It is determined that the main source of socio-political risks of virtualization of the state is that the elements of the state-political system are reflected in the information (virtual) political space, as a result of which traditional political institutions (and above all the state) are replaced by their simulations. Such changes in the functioning of the state can lead to serious negative consequences – to the destruction of the spiritual world of man, the breaking of established social ties and the formation of «network individualism», the removal of moral barriers, the fall of responsibility, etc. It is emphasized that in the post-Soviet space the risks of virtualization of the state become hybrid in nature, because they are actualized in three spheres: in the work of information and communication technologies, in the functioning of the political regime, in the activities of institutions (formal and informal) civil society. It is proved that in conditions of state

virtualization, the processes of implementation and functioning of the e-democracy system are especially risk-sensitive. In particular, at the stage of implementation of e-democracy in the post-Soviet space, the risks of manipulating the results of citizens' willpower in elections at various levels are actualized; stratification of society by those who owns and does not possess information; increased influence in the society of criminalized and extremist groups; the split of multifaceted societies, the lines of demarcation (cleavage) which are caused not by the socio-economic status of the recipients, but by their mental characteristics, burdened with post-colonial thinking. At the stage of e-democracy functioning, the risks of digital inequality are actualized; high complexity of network tools; low throughput of the e-democracy system; reducing the level of trust in the e-democracy system by the public and business; information security.

Keywords: *virtual political space, informatization and networking of political relations, traditional political institutions, network structures, modernization processes, e-democracy, information security*

Социально-политические риски виртуализации государства

Виталий Кривошеин, Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара

Показано, что виртуализация государства как современный тренд цивилизационного развития обусловлена распространением влияния сетевых структур на процесс принятия и реализации решений государственной власти и постепенной деградацией традиционных политических институтов. Отмечается, что в постсоветских обществах виртуализация государства обременена модернизационными процессами информатизации и сетевизации, которые актуализируют различные риски как в традиционных структурах и институтах, так и в самих сетевых структурах. Определено, что главным источником социально-политических рисков виртуализации государства является то, что происходит отображение элементов государственно-политической системы в информационном (виртуальном) политическом пространстве, в результате чего традиционные политические институты (и прежде всего государство) замещаются их симуляциями. Такие изменения в функционировании государства могут привести к серьезным негативным последствиям – к разрушению духовного мира человека, разрыву устоявшихся социальных связей и формированию « сетевого индивидуализма », снятию моральных барьеров, падению ответственности и тому подобное. Доказано, что в условиях виртуализации государства особенно чувствительными к рискам являются процессы внедрения и функционирования системы электронной демократии (е-демократии). В частности, на этапе внедрения е-демократии на постсоветском пространстве в значительной степени актуализируются риски манипулирования результатами волеизъявления граждан на выборах различных уровней; стратификации общества на тех, кто владеет и не владеет информацией; усиления влияния в обществе криминализованных и экстремистских группировок; раскола многосоставных обществ, линии разграничения (клеведжи) которых обусловлены не социально-экономическим положением реципиентов, а их ментальными характеристиками, обремененными постколониальным мышлением. На этапе функционирования е-демократии актуализируются риски цифрового неравенства; высокой сложности сетевых инструментов; низкой пропускной способности системы е-демократии; снижения уровня доверия к системе е-демократии со стороны населения и бизнеса; информационной безопасности.

Ключевые слова: *виртуальное политическое пространство, информатизация и сетевизация политических отношений, традиционные политические институты, сетевые структуры, модернизационные процессы, е-демократия, информационная безопасность*

Постановка проблеми

Удобу радикальних соціальних і культурних зрушень, прискорення глобалізаційних процесів, зростання ризиків і небезпек, що загрожують людству, значно посилюють вимоги до якісного боку політичних практик, що значною мірою обумовлені способом політичного мислення, його евристичним потенціалом. Останнє, у свою чергу, значною мірою залежить

від стану і тенденцій розвитку соціально-політичних наук, їх здатності розробляти теоретичні конструкції, які б виступали не тільки стимулами для соціально-політичної творчості, а й сприяли б критичному і всебічному осмисленню політики держави в її широкому розумінні та різноманітних проявах.

Останнім часом Україна прикладає значні зусилля у напрямку віртуалізації всіх сфер суспіль-

ного життя. Як зазначив у своєму виступі на Цифровому форумі Digital society sandbox Президент України Володимир Зеленський, наші громадяни «zasлугують мати цифрові можливості для кращого та зручнішого життя. Наш проект “Держава в смартфоні” полегшує життя громадян та ускладнює життя для корупціонерів. Це найголовніше і найпріоритетніше сьогодні завдання для нашого нового молодого уряду» [8]. Разом з очевидними перевагами віртуалізації держави має і певні негативні наслідки, які обумовлені цілим комплексом соціальних ризиків.

Аналіз досліджень і публікацій

Проблема соціально-політичних ризиків віртуалізації держави, незважаючи на свою актуальність, все ще залишається малодослідженою. На Заході проблематику віртуалізації держави розглядали, зокрема, такі вчені: Деніел Белл [3], який охарактеризував постіндустріальне суспільство як суспільство, в якому відбулася революція в організації й обробці інформації та знань; Джон Перрі Барлоу [2], який обґрунтував концепт кіберпростору; Мануель Кастельс [13], який аналізував мережі, які складають нову соціальну морфологію суспільств; Олександр Бард і Ян Зодерквіст [1], які розробили теорію нетократії; Алан Кірбі [30], Тимофій Вермойлен, Елісон Гіббонс і Робін ван ден Аккер [28], які стверджують, що постмодернізм як культурний період закінчився і поступився місцем псевдомодернізму або дигімомодернізму (цифромодернізму) – новій парадигмі, заснованій на цифрових технологіях; Джон Арквілл і Девід Ронфельд [17], які запропонували концепцію мережових війн; Йонедзі Масуда [16], який стверджував, що в сучасному суспільстві з’являється новий вид людини – *homo intelligens*; Едвін Бендик [29], який зазначив, що сучасний світ – це світ, у якому живуть мережові люди – *homo irretitus* – вони набувають нових індивідуальностей і нових сфер діяльності, роботи і навчання, самореалізації, контактів і зв’язків в Інтернеті, але вони також пов’язані мережею, тому є залежними, ними легко маніпулювати.

Серед українських авторів, що розробляють проблему віртуалізації держави, зокрема і питання її ризикогенності, можна назвати В. Брязкун, О. Висоцького, О. Заславську, О. Потерейко, В. Пугач та ін. Як правило, процес віртуалізації держави розглядають у динамічному аспекті. Так, Вікторія Пугач пише: «віртуалізація – це процес заміни реальних речей образами» [22, с. 25]; Валентина Брязкун визначає сутність віртуалізації у переході людини від фактичної реальності, що є дійсною, до віртуальної, яка виступає потенцій-

ною щодо першої [4, с. 101–102]; Ольга Заславська тлумачить віртуалізацію як творення світу за допомогою комп’ютерних засобів і технологій, що включає всю сукупність симуляційних явищ, процесів і відчуттів, що передаються індивіду [11, с. 93]; Олександр Висоцький вважає, що «віртуалізація у динамічному значенні – це процес заміщення безпосередньої реальності (людей, речей, дій і та ін.) системою її репрезентацій, образів, тобто вона є процесом створення репрезентацій і симулякрів; віртуалізація у статичному значенні – це система способів, операцій, процедур забезпечення легітимності влади через вплив на суб’єктів легітимності за допомогою створення й управління образами» [6, с. 309].

Орислава Потерейко [21], визнаючи процесуальний характер віртуалізації держави, стверджуючи, що віртуалізація інституту держави постає як багатоаспектний процес з наявними перевагами та ризиками, у результаті якого під впливом інформаційно-комунікаційного прогресу видозмінюються характеристики новітнього інституту держави. Це процес, зумовлений переходом діяльності органів держави у віртуальний простір Інтернету, яка виводить реалізацію функцій держави та можливості впливу на населення на новий рівень, фокусує свою увагу на дещо іншому аспекті. Вона віртуалізацію держави визначає як систему принципів, інструментів (детериторіалізація, дискурсивізація, медіатизація та ін.), які поєднують конструктивні та деструктивні наслідки, що проявляється у ставленні до інституту громадянства, мірі лояльності до держави, руйнуванні національної ідентичності, обмеженні суверенітету, глобальній технологічній залежності тощо, тим акцентуючи увагу на статичному розумінні цього процесу.

Мета дослідження – визначення комплексу соціально-політичних ризиків, які супроводжують процеси віртуалізації сучасної держави.

Виклад основного матеріалу

Сьогодні політична сфера піддається істотним змінам у зв’язку з поширенням у суспільстві мережових структур і поступовою деградацією традиційних суспільних інститутів. Як зауважує Олег Трубіцин, «сітьовізація політичної сфери включає до себе декілька взаємопов’язаних процесів, у тому числі глобалізацію, фрагментацію, ослаблення інституту національної держави і підйом субполітики» [25, с. 60].

Сьогодні усі країни, зокрема на пострадянському просторі, неухильно дрейфують до стану «суспільства ризику» (У. Бек) як перехідної форми суспільного розвитку до постіндустріального (ін-

формаційного) суспільства. Головною причиною цього є модернізаційні процеси інформатизації та сітьовізації, які торкаються сфери матеріального, культурного і соціального виробництва. Зіштовхуючись із традиційною культурою і соціальною структурою соціуму, вони серйозно «травмують» ці сфери, викликаючи реакцію у відповідь. Як наслідок – ризики виникають з обох боків: у традиційних структурах та інститутах виникають ризики уповільнення і зриву модернізаційного процесу, що загрожує відставанням від лідерів; у мережевих структурах виникають ризики для стабільності традиційного соціуму [19, с. 17–18].

В умовах віртуалізації держави модернізаційні процеси посилюють ризик делегітимації політичної влади, основними джерелами якого є: інституціоналізована корупція у державному управлінні та в судових органах; домінування медіаполітики та політики скандалів в управлінні суспільними відносинами; невиконання правлячими політичними суб'єктами передвиборчих програм, порушення ними правил демократичних процедур при ухваленні рішень; послаблення традиційних каналів впливу на уряд (через голосування чи медіа) представників певних суспільних кіл одночасно з погіршенням їхнього соціально-економічного становища; невідповідності зростаючих очікувань суспільства та можливостей влади їх задовольнити наявними засобами та ін. (див.: [14]).

У цілому для віртуалізації політичного простору та інститутів (і перш за все держави) притаманне те, що відбувається відображення елементів державно-політичної системи в інформаційному (віртуальному) політичному просторі. Утворення за допомогою віртуалізації інформаційного (віртуального) політичного простору призводить до заміщення традиційних політичних інститутів (перш за все держави) їх симуляціями, тобто уявними аналогами, які у свідомості людей мають статус цілком реальних.

Віртуалізація держави безпосередньо пов'язана із становленням мережевого суспільства. У сфері соціально-політичних відносин під впливом віртуалізації втрачають ефективність традиційні механізми зворотного зв'язку, спостерігається загальна деполітизація населення, зростає недовіра до інститутів держави. З'являється необхідність подолання зростаючих негативних тенденцій, і дії акторів громадянського суспільства в Інтернеті можуть виступити вирішальним засобом демократизації влади. Тому участь у політичному житті за допомогою Інтернету може розглядатися як політична зрілість. Як влучно вказує М. Кастельс,

«саме мережі становлять нову соціальну морфологію наших суспільств, а поширення “мережевої” логіки значною мірою відбивається на перебігу й результатах процесів, пов'язаних із виробництвом, повсякденним життям, культурою та владою» [13, с. 494]. Отже, мережі виступають важливим джерелом влади та змін у сучасному суспільстві – суспільстві мережевих структур.

Наслідком розвитку політичної інтернет-комунікації стає складна взаємодія і глибоке проникнення суспільства в сферу політичного. Завдяки невідконтрольному з боку держави поширенню інформації в Інтернеті, користувачі отримують величезний потенціал щодо реалізації своїх громадянських прав і свобод у повсякденному житті. Відповідно, Інтернет стає не тільки засобом впливу на акторів, а й фактором трансформації політичної комунікації.

По суті, у суспільствах мережевих структур, як стверджує Славој Жижек [10], формується новий модус комунікації, що обумовлює «третю стадію демократичного розвитку, на якій дух та сутність античної демократії втілюється у мережевій формі». При цьому роль агори виконує Інтернет, де всі можуть висловити свою думку з конкретних питань. На відміну від античної агори, яка була реальним місцем, куди скликали реальних громадян, сучасна агора (е-агора) – це віртуальний майданчик, де здійснюється обмін думками між е-громадянами.

За таких умов освоєння віртуального простору відбувається в двох напрямках: держава використовує Інтернет як новий мережевий ресурс, а населення – як важливий чинник формування електронного громадянського суспільства [11, с. 95]. Отже, віртуальність стосовно політики можна розглядати у вузькому і широкому аспектах. У вузькому значенні віртуальна політика ототожнюється з симуляційною діяльністю держави та її структур у віртуальній сфері. У широкому аспекті віртуальна політика – це постійний процес створення, поширення і врахування політико-комунікаційних технологій і практик у віртуальному просторі. Суспільство охоче використовує віртуальні політичні технології, оскільки з їх допомогою існує потенційна можливість політичної участі та контролю процесу управління. Відповідно, симуляція базових компонент політичних практик приводить до віртуалізації інститутів масової демократії – виборів, держави, партій. І ця віртуалізація допускає і провокує перетворення кіберпростору на засіб/середовище політичної боротьби [12, с. 53].

У наш час віртуальні образи є основою політич-

ного життя у всіх розвинених країнах. Політичні конфлікти відображаються через ЗМІ, телеканали стали рингами політичних протистоянь, політичних боїв. Політики, що відмежовані від суспільства, є проекцією політичної сили, виразниками її позиції. Саме тому, партії часто асоціюються з їхніми лідерами. Їх характеризують вже не традиції, політичні позиції, ідеологія, програма дій, а бренд політичної сили та імідж її лідера, що у комплексі представляють віртуальний образ, який зараз і є основним, формальним політичним «суб'єктом». Тобто бренд стає заміником ідеології, а імідж – заміником політичної позиції. Отже, політика піддається віртуалізації, завдяки якій здійснюється конструювання спрощеного образу політики [23, с. 25].

Якщо у виборах беруть участь образи, іміджі та інтегруючі ідеї, то відповідно у випадку виграшу змінюються не чиновники, управлінці й політики, а образи, іміджі та інтегруючі ідеї. Під впливом вищезгаданих процесів формується віртуально-демократична політична модель, де реальна політика заміщується політико-символічними і симуляційними альтернативами [23, с. 24]. За цих умов віртуальність дає можливість маніпулювати інформаційними і реальними структурами, роблячи з них нові типи продукту. Це означає, що віртуальні конструкти детермінують інформаційні конструкти, спростування або знищення яких стає неможливим на рівні події (факту), оскільки метарівень може заперечувати тільки метаодинаця [5, с. 261]. Тим самим кіберпростір перетворюється на універсальний простір символічного протистояння різних типів політичних акторів, інструменти для якого породжуються новими інформаційно-комунікативними технологіями.

Поглиблення зазначених тенденцій у недалекому майбутньому, як справедливо стверджує Наталія Хома, може призвести до того, що «уряди, як транснаціональні корпорації, вийдуть за межі національних кордонів, пропонуючи свої послуги, залучаючи клієнтів, і отримуючи доходи без урахування фізичного місцеперебування. Це дозволить державам перетворювати суспільні блага у венчурні (ризиковані – В.К.) підприємства» [26, с. 66]. І дійсно, віртуалізація суспільства і формування мережевої реальності створює не тільки нові можливості для удосконалення принципів організації соціального устрою та саморозвитку й ідентифікації людини, але і супроводжується інколи негативними явищами – руйнацією духовного світу людини, руйнуванням соціальних зв'язків та формуванням «мережевого індивідуалізму», зняттям моральних бар'єрів, падінням відповідальності [27, с. 98].

Значиму частку ризиків віртуалізації держави становлять ризики, що формуються всередині мережевих структур, представлених, насамперед, мережею Інтернет і соціальними мережами та медіа. Самі по собі мережеві структури не є ані небезпечними, ані безпечними. Виникнення ризиків або їх відсутність визначається способом використання мережі, тому, власне, з природою мереж пов'язані лише потенціали ризиків. Мережеві структури, у свою чергу, не тільки сприяють формуванню нових, динамічних соціальних спільнот і систем набуття ідентичності, а й допускають дезінтеграцію наявних соціальних груп. Це прирікає людей, що інкорпоровані у ці групи, на втрату їх символічного, соціального і економічного статусу. Така рестратифікація, яка веде до соціокультурного відторгнення неуспішних акторів соціальних мереж, тягне за собою виникнення протестних, фундаменталістських, антиглобалістських і т.п. рухів.

У контексті віртуалізації держави актуалізуються інформаційно-політичні ризики, які проявляються в трьох сферах: у роботі інформаційно-комунікаційних технологій (притаманні економічно відсталим країнам), у функціонуванні політичного режиму (коли часта зміна політичних еліт може привести до згорання демократичних перетворень), у діяльності інститутів (формальних і неформальних) громадянського суспільства (при їх нерозвиненості і слабкості).

Варто зазначити, що як об'єкти і засоби інформаційно-психологічного керуючого впливу та інформаційного протиборства різних груп частіше за все використовуються соціальні мережі. Як цілком обґрунтовано стверджує Олег Михайлюк, сучасний інформаційний простір містить як позитивну, конструктивну, так і негативну, деструктивну складові. Деструктивна діяльність соціальних мереж полягає в специфічній формі активного ставлення до світу, що характеризується прагненням до руйнування або порушення нормального функціонування тих об'єктів і систем, які забезпечують життєдіяльність особистості, суспільства і держави. Функціонування деструктивних мереж здійснюється в контексті нинішнього суспільства, проте актори цих мереж протиставляють себе суспільству, використовуючи у своїй діяльності часто неприйнятні, незаконні методи. Сьогодні соціальні мережі можуть грати роль важливого інструменту деструктивного впливу. Як правило, деструктивні соціальні мережі використовуються в цілях маніпулювання особистостями і соціальними групами [19, с. 16].

Надзвичайно актуальними стають проблеми інформаційно-комунікативних ризиків саме в соціально-політичній сфері. Зокрема, структурні і функціональні зміни, що відбуваються в суспільстві, підвищують домінанту соціальних ризиків; нестійкість, непередбачуваність соціальних змін, їх незворотність призводять до багаторазового збільшення ризиків. У цьому контексті спостерігається тенденція зростання ризиків, які можуть бути визначені як комунікативні та соціокультурні. Прояви ризиків і загроз соціально-політичного характеру можуть мати багато варіантів, здійснюватися у різні способи. Ризики гібридної природи часто реалізуються шляхом проекції впливу зовнішніх загроз на розвиток внутрішньополітичної ситуації і навпаки. Мова йде як про традиційні загрози, так і про загрози, породжені інформаційними та комунікаційними технологіями [19, с. 16–17].

Особливо загострюються інформаційно-політичні ризики в процесі впровадження та функціонування системи електронної демократії (е-демократії).

На етапі впровадження е-демократії виокремлюють такі ризики: затягування адміністративної реформи та забезпечення спроможності державних органів здійснювати стратегію, у частині розробки та виконання проектів, підвищення компетентності у сфері е-демократії; погіршення соціально-економічного становища населення, яке не дозволить зняти фінансові перешкоди доступу до Інтернету (особливо у сільській місцевості); відсутність політичного консенсусу щодо пріоритетності е-демократії; падіння громадської активності на національному рівні та обмеженні спроможності інститутів громадянського суспільства (зокрема, неурядових організацій) реалізовувати проекти е-демократії; нерівномірність процесу впровадження проектів е-демократії на рівні окремих інституцій та регіонів (що утруднює процес своєчасного корегування стратегії впровадження е-демократії); брак бюджетних ресурсів та міжнародної підтримки [20].

У державах із слабкими демократичними традиціями, нерозвиненим громадянським суспільством, неструктурованим соціально-політичним простором впровадження інструментів е-демократії пов'язане з достатньо вираженим мімікрійно-імітаційним вектором у політиці суспільно-політичної модернізації загалом та залученні громадян до підготовки та ухвалення політико-правових рішень зокрема, що дає підстави говорити про ризик імітації впровадження електронної демократії (див.: [7]).

До ризиків впровадження е-демократії на пострадянському просторі також можна віднести: небезпеку маніпулювання даними голосувань та виборів через відсутність достатнього захисту даних; небезпеку поділу суспільства на тих, хто володіє інформацією, і тих, хто не володіє нею через цифрову нерівність, і як наслідок обмеження принципу демократії вибору; небезпеку пропаганди злочинних та екстремістських угруповань та їх вплив, особливо на молоде покоління; небезпеку розколу країн, у яких процеси державотворення були затримані тривалим колоніальним статусом, через інформаційні війни колишньої метрополії, яка ще має імперські ілюзії та наміри щодо колишніх колоній [24, с. 31–32].

Крім того, потенційними перешкодами для е-демократії визначаються різниця у розумінні демократії, нестача ресурсів, організаційні та структурні обмеження, різниця інтересів зацікавлених сторін та їх побоювання. Також ризики для е-демократії пов'язують із наслідками технічних та політичних зловживань, недемократичного використання та відмови від можливостей, які пропонуються ІКТ для ухвалення рішень [15].

На етапі функціонування е-демократії виокремлюють такі ризики: нерівність доступу і цифрове розшарування; висока складність Інтернет-інструментів; низька пропускну здатність (якщо громадяни не зможуть отримати інформацію швидко, відповідно, вона не буде використана в потрібний час); низький рівень довіри до системи е-демократії з боку населення і бізнесу; недоліки технічних проектів.

На думку Андрія Міночка, у процесі функціонування системи е-демократії можуть проявлятися такі негативні тенденції: виникнення в кіберпросторі паралельних структур влади; маніпулювання громадською думкою в зв'язку з нерівномірним доступом громадян до інформаційних ресурсів і нерівними можливостями людей для участі в процедурі електронного голосування; цілеспрямоване дезінформування користувачів Інтернету окремими політичними суб'єктами; падіння довіри до органів влади і до інститутів представницької демократії; «затягування» ухвалення важливих управлінських рішень, оскільки е-демократія являє собою простір діалогічного взаємодії, де ведуться тривалі обговорення різних точок зору на соціальні, політичні, економічні питання; виникнення нових форм культурної агресії з боку найбільш розвинених країн щодо менш розвинених, поява загрози втрати цілими спільнотами своєї культурної і національної самобутності, включаючи самобут-

ність мовну, нав'язування людству споживчих переваг і смаків в інтересах вузької групи транснаціональних компаній-виробників та ін.; порушення принципу таємності голосування; відхід від демократичної форми управління суспільством у бік авторитаризму (ІТ-технології при бажанні легко перетворюються на інструмент жорсткої регламентації всієї життєдіяльності людини) і деякі інші. Імовірність виникнення цих тенденцій і подій, за своєю суттю, і є інформаційно-політичним ризиком переходу до е-демократії [18, с. 15–16].

Отже, сучасна держава чітко націлена на запобігання обмеженій кількості можливих несприятливих наслідків переходу до е-демократії: цифрового розколу суспільства, падіння довіри до офіційних органів влади, затягування ухвалення важливих політичних рішень. Решта ризиків (зокрема, маніпулювання громадською думкою, тотальний контроль державних органів над кожним учасником електронного голосування, що зводить нанівець основи демократичного режиму) ігноруються [18, с. 19].

Значна частина ризиків віртуалізації держави у контексті функціонування е-демократії становлять ризики інформаційної безпеки. До них можна віднести: несанкціонований витік таємної, конфіденційної та іншої інформації з обмеженим доступом; обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації; спотворення інформаційних ресурсів та програмного забезпечення; руйнування системи цінностей, духовного та фізичного здоров'я особи, суспільства, негативні зміни їх цільових настанов; обмеження можливостей органів державної влади приймати адекватні рішення; низький рівень інтегрованості країни у світовий інформаційний простір [9, с. 13].

І дійсно, віртуалізація соціального простору створила якісно нові умови для надання масово-комунікативного впливу на аудиторію з боку сепаратистських і терористичних структур. Через мережу Інтернет і соціальні мережі посилюється інформаційне висвітлення терористичних акцій, мають місце звернення терористів до широкої аудиторії в режимі онлайн, а також проведення цілеспрямованої інформаційної роботи із залучення до сепаратистської та терористичної діяльності сторонніх осіб. По суті, велика частина кримінальної сепаратистської і терористичної діяльності перемістилася із сфери реальної у сферу віртуальну. Як наслідок свідомість соціального суб'єкта (людини, соціальної групи) зазнає змін і стає більш уразливою для маніпуляції. За цих умов віртуальний простір потенційно може розглядатися як «не-

освоєне» поле для інформаційно-психологічних війн, деструктивного інформаційного впливу на свідомість і поведінку реципієнтів, і врешті-решт може створити загрози стабільності соціуму, потенціалу його розвитку.

Висновки

Таким чином, віртуалізація держави як сучасний тренд цивілізаційного розвитку обумовлена поширенням впливу мережових структур на процес ухвалення та реалізації рішень державної влади і поступовою деградацією традиційних політичних інститутів. У пострадянських суспільствах віртуалізація держави обтяжена модернізаційними процесами інформатизації та сітьовізації, які актуалізують різноманітні ризики як у традиційних структурах та інститутах, так і в самих мережових структурах. Причому самі мережові структури за своїм впливом на політичні процеси набувають амбівалентного характеру – вони є ані небезпечними, ані безпечними. Тому від природи мереж залежить лише потенціали ризиків. Самі мережові структури за певних обставин можуть сприяти не лише формуванню нових, динамічних соціальних спільнот і систем набуття ідентичності, а і призвести до дезінтеграції наявних соціальних груп, виникнення протестних, фундаменталістських, антиглобалістських і т.п. рухів.

Головним джерелом соціально-політичних ризиків віртуалізації держави є те, що відбувається відображення елементів державно-політичної системи в інформаційному (віртуальному) політичному просторі, внаслідок чого традиційні політичні інститути (і перш за все держава) замінюються їх симуляціями. Такі зміни у функціонуванні держави можуть призвести до серйозних негативних наслідків – до руйнування духовного світу людини, розриву усталених соціальних зв'язків та формування «мережового індивідуалізму», зняття моральних бар'єрів, падіння відповідальності тощо. На пострадянському просторі ризики віртуалізації держави набувають гібридного характеру, оскільки актуалізуються одразу в трьох сферах: у роботі інформаційно-комунікаційних технологій, у функціонуванні політичного режиму, у діяльності інститутів (формальних і неформальних) громадянського суспільства.

В умовах віртуалізації держави особливо чутливими до ризиків є процеси впровадження та функціонування системи електронної демократії (е-демократії). Зокрема, на етапі впровадження е-демократії на пострадянському просторі значною мірою актуалізуються ризики маніпулювання результатами волевиявлення громадян на ви-

борах різних рівнів; стратифікування суспільства на тих, хто володіє і не володіє інформацією; посилення впливу у суспільстві криміналізованих і екстремістських угруповань; розколу багатоскладних суспільств, лінії розмежування (кліведжі) яких обумовлені не соціально-економічним становищем реципієнтів, а їх ментальними характеристиками,

обтяженими постколоніальним мисленням. На етапі функціонування е-демократії актуалізуються ризики цифрової нерівності; високої складності мережевих інструментів; низької пропускної здатності системи е-демократії; зниження рівня довіри до системи е-демократії з боку населення і бізнесу; інформаційної безпеки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бард А., Зодерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма. Санкт-Петербург : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. 252 с.
2. Барлоу Дж. П. Декларация независимости киберпространства. Информационное общество. Москва : АСТ, 2004. С. 349–355.
3. Белл Д. Социальные рамки информационного общества. Новая технократическая волна на Западе / сост. и вступ. ст. П.С. Гуревича. Москва : Прогресс, 1986. С. 330–342.
4. Брязкун В. До уточнення поняття «віртуалізація» як філософської категорії. Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. «Філософія». 2011. Вип. 8. С. 93–103.
5. Вільчинська І. Віртуалізація влади: відкритість чи маніпуляція? Актуальні проблеми політики. 2009. Вип. 36. С. 256–265.
6. Висоцький О. Причини та наслідки кризи віртуалізаційної моделі політичної модернізації в Україні. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2012. Вип. 3 (59). С. 307–324.
7. Гулай В. В. Ризики імітації впровадження електронної демократії в Україні 2014-2016 рр. URL: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/e-democracy/e-democracy2016/paper/viewFile/1745/1436>.
8. «Держава в смартфоні» ускладнить життя для корупціонерів – Зеленський. Укрінформ: Мультимедійна платформа іномовлення України. 2019. 26 листопада. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2825908-derzava-v-smartfoni-uskladnit-zittu-korupcioneriv-zelenskij.html>.
9. Ємельянов В. М., Берсан С. В. Проблеми та перспективи розвитку електронного урядування в Україні. Наукові праці [Чорноморського національного університету ім. Петра Могили]. Сер.: Державне управління. 2016. Т. 281, вип. 269. С. 11–17.
10. Жижек С. Киберпространство, или невыносимая замкнутость бытия. Искусство кино. 1998. № 1. URL: <http://kinoart.ru/archive/1998/01/n1-article25>.
11. Заславська О. О. Віртуалізація простору політичної комунікації: особливості та тенденції. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2016. № 8 (136). С. 90–99.
12. Иванов Д. В. Виртуализация общества. Санкт-Петербург : «Петербургское Востоковедение», 2000. 96 с.
13. Кастельс М. Становление Общества сетевых структур. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология ; под ред. В.Л. Иноземцева. Москва : Academia, 1999. С. 492–505.
14. Кривошеїн В. В. Ризики делегітимації політичної влади в умовах субполітизації сучасного суспільства та шляхи їх мінімізації. Науково-теоретичний та громадсько-політичний альманах «Грані». 2015. № 8 (124). С. 64–70.
15. Куфтирєв П. В. Поняття та система принципів електронної демократії. URL: <http://uidd.com.ua/2019/06/03/ponyattya-ta-systema-pryncypiv-elektronnoyi-demokratiyi/>.
16. Масуда Й. Гіпотеза про генезис Homo intellіgens. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. Київ : Либідь, 1996. С. 335–361.
17. Мережі та мережеві війни: Майбутнє терору, злочинності та бойових дій ; за ред. Дж. Арквілли, Д. Ротфельда. Київ : Києво-Могилянська акад., 2005. 350 с.
18. Миночкин А. Л. Информационно-политические риски электронной демократии: концептуальный аспект: автореф. дисс. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02. Саратов, 2013. 23 с.
19. Михайленок О. М. Информационно-коммуникативные риски сетевизации политических отношений. Вестник Института социологии. 2019. Т. 10, № 3. С. 12–21.
20. Панцир С., Когут А. Е-демократія в Україні: рекомендації щодо впровадження політики та забезпечення її результативності. Портал Європейського інформаційно-дослідницького центру. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28784.pdf>.
21. Потерейко О. О. Віртуалізація держави як новітня характеристика доби глобалізації. Вісник НТУУ «Київський політехнічний інститут». Сер.: Політологія. Соціологія. Право. 2016. № 1/2 (29/30). С. 155–156.
22. Пугач В. Г. Сучасне державне управління: зсув від реального до віртуального. Публічне управління і адміністрування в Україні. 2018. Вип. 6. С. 24–27.

23. Самброс А. С. Віртуалізація політики: витоки, сутність і перспективи. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер.: Питання політології. 2011. № 984. С. 22–27.
24. Соловійов С. Г., Даниленко В. Г. Проблеми розвитку електронної демократії в умовах модернізації державного управління України: наук. розробка. Київ : НАДУ, 2012. 68 с.
25. Трубицын О. К. Политические аспекты сетевой трансформации современного общества. Вестник НГУ. Сер.: Философия. 2013. Т. 11. Вып. 2. С. 54–61.
26. Хома Н. М. Віртуалізація держави: зміна функцій в добу цифромодернізму. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2015. Вип. 16. С. 64–69.
27. Штанько В. І. Віртуалізація і мережева реальність: проблеми і соціальні наслідки. Вісник НТУ «Харківський політехнічний інститут». Сер.: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. 2017. № 52 (1273). С. 94–99.
28. Akker R. van den, Gibbons A., Vermeulen T. Metamodernism: Historicity, Affect, and Depth after Postmodernism. Lanham, MD : Rowman & Littlefield Publishers, 2017. 260 p.
29. Bendyk E. Antymatrix. Człowiek w labiryntcie sieci. Warszawa : W.A.B., 2004. 344 s.
30. Kirby A. Digimodernism: how new technologies dismantle the postmodern and reconfigure our culture. New York : Continuum, 2009. 282 p.

REFERENCES

1. Bard, A., & Zoderkvist, Ya. (2004). *Netokratiya. Novaya pravayaschaya elita i zhizn posle kapitalizma [Netocracy. The new ruling elite and life after capitalism]*. St. Petersburg: Stokgolmskaya shkola ekonomiki v Sankt-Peterburge [in Russian].
2. Barlou, Dzh. P. (2004). Deklaraciya nezavisimosti kiberprostranstva [Cyberspace Independence Declaration]. *Informacionnoe obschestvo – Information Society*, 349–355. Moscow: AST [in Russian].
3. Bell, D. (1986). Socialnye ramki informacionnogo obschestva [The social framework of the information society]. *Novaya tehnokraticeskaya volna na Zapade – Novaya tehnokraticeskaya volna na Zapade*. (pp. 330–342). Moscow: Progress [in Russian].
4. Brjaskun, V. (2011). Do utochnennja ponjattja «virtualizacija» jak filosofskoji kategoriji [To clarify the concept of “virtualization” as a philosophical category]. *Naukovi zapysky [Nacionaljnogho universytetu «Ostrozka akademija»]. Filosofija – Scientific Proceedings of the National University of «Ostroh Academy».* «Philology» Series, 8, 93–103 [in Ukrainian].
5. Vilchyns'ka, I. (2009). Virtualizacija vlady: vidkrytistj chy manipuljacija? [Power virtualization: openness or manipulation?]. *Aktualjni problemy polityky – Topical policy issues*, 36, 256–265 [in Ukrainian].
6. Vysockyj, O. (2012) Prychyny ta naslidky kryzy virtualizacijnoji modeli politychnoji modernizacijy v Ukrajinі [The causes and consequences of the crisis of virtualization model of political modernization in Ukraine]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonacionalnykh doslidzhenj imeni I.F. Kurasa NAN Ukrajinj – Scientific Notes*, 3 (59), 307–324 [in Ukrainian].
7. Hulaj, V. V. (2016). *Ryzyky imitatsii vprovadzhennia elektronnoi demokracji v Ukraini 2014-2016 rr. [Risks of Simulating the Implementation of E-Democracy in Ukraine 2014-2016]*. Retrieved from <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/e-democracy/e-democracy2016/paper/viewFile/1745/1436> [in Ukrainian].
8. «Derzhava v smartfoni» uskladnytj zhyttja dlja korupcioneriv – Zelenskij [“The state in the smartphone” will make life difficult for corrupt officials – Zelensky]. (2019). *Ukrinform: Muljtymedijna platforma inomovlennja Ukrajinj*. November 26. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2825908-derzhava-v-smartfoni-uskladnit-zitta-korupcioneriv-zelenskij.html> [in Ukrainian].
9. Jemeljanov, V. M., & Bersan, Je. V. (2016). Problemy ta perspektyvy rozvytku elektronnoho urjaduvannja v Ukrajinі [Problems and prospects of development of e-government in Ukraine]. *Naukovi praci [Chornomors'kogho nacionaljnogho universytetu im. Petra Moghyly]. Derzhavne upravlinnja – Scientific works. Public administration*, 281 (269), 11–17 [in Ukrainian].
10. Zhizhek, S. (1998). Kiberprostranstvo, ili nevyinosimaya zamknutost bytiya [Cyberspace, or the unbearable isolation of being]. *Iskusstvo kino – The art of cinema*, 1. Retrieved from <http://kinoart.ru/archive/1998/01/n1-article25>. [in Russian]
11. Zaslav'sjka, O. O. (2016) Virtualizacija prostoru politychnoji komunikacijy: osoblyvosti ta tendenciji [Visualization of political communication space: peculiarities and tendencies]. *Scientific and Theoretical Almanac «Grani»*, 8 (136), 90–99 [in Ukrainian].
12. Ivanov, D. V. (2000). *Virtualizacija obschestva [Society virtualization]*. (p. 96). St. Petersburg: «Peterburgskoe Vostokovedenie» [in Russian].
13. Kastels, M. (1999). Stanovlenie Obschestva setevyh struktur [Formation of the Society of Network Structures]. *Novaya postindustrialnaya volna na Zapade. Antologiya – A new post-industrial wave in the West. Anthology*: (pp. 492–505). Moscow: Academia [in Russian].
14. Kryvosheyin, V. V. (2015). Ryzyky deleghitymaciji politychnoji vlady v umovakh subpolityzacijy suchasnogho suspilstva ta shljakhy jikh minimizacijy [Risks of delegitimation of political power in the context of subpoliticization of modern society and ways to minimize them]. *Scientific-Theoretical and Social-Political Almanac «Grani»*, 8 (124), 64–70 [in Ukrainian].
15. Kuftyryjev, P. V. (2019). *Ponjattja ta sistema pryntypiv elektronnoi demokracji [The concept and system of principles of e-democracy]*. Retrieved from <http://uidd.com.ua/2019/06/03/ponyattya-ta-sistema-pryntypiv-elektronnoyi-demokratiji/> [in Ukrainian].

16. Masuda, J. (1996). Ghipoteza pro ghenezys Homo intelligens [The hypothesis of genesis of Homo intelligens]. *Suchasna zarubizhna socialjna filosofija. Khrestomatija – Contemporary foreign social philosophy*. Reader. (pp. 335–361). Kyiv: Lybidj [in Ukrainian].
17. Arkvilla, Dzh., & Rotfeljd, D. (Eds.). (2005). *Merezhi ta merezhevi vijny: Majbutnje teroru, zlochynnosti ta bojoyvkh dij [Networks and Network Wars: The Future of Terror, Crime and Fighting]*. Kyiv: Kyjevo-Moghyljansjka akademija [in Ukrainian].
18. Minochkin, A. L. (2013). Informacionno-politicheskie riski elektronnoy demokratii: konceptualnyy aspekt [The Information and Political Risks of E-Democracy: A Conceptual Aspect]. *Extended abstract of candidate's thesis. Saratov* [in Russian].
19. Mihaylenok, O. M. (2019). Informacionno-kommunikativnye riski setevizacii politicheskikh otnosheniy [Information and communication risks of networkization of political relations]. *Vestnik Instituta sociologii – Bulletin of the Institute of Sociology*, 10 (3), 12–21 [in Russian].
20. Pancyr, S., & Koghut, A. E-demokratija v Ukrajinі: rekomendacii shhodo vprovadzhennja polityky ta zabezpechennja jiji rezul'tatyvnosti [E-democracy in Ukraine: recommendations for policy implementation and effectiveness]. *Portal Jevropejskoghо informacijno-doslidnyckoghо centru – Portal of the European Information and Research Center*. Retrieved from <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28784.pdf> [in Ukrainian].
21. Poterejko, O. O. (2016). Virtualizacija derzhavy jak novitnja kharakterystyka doby ghlobalizacii [Virtualization of state as the newest characteristic of the era of globalization]. *Visnyk NTUU «Kyjivskij politekhnichnyj instytut». Politologhija. Sociologhija. Pravo – Proceedings of the National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute» «Political science, Sociology and law*, 1/2 (29/30), 155–156 [in Ukrainian].
22. Pughach, V. Gh. (2018). Suchasne derzhavne upravlinnja: zsuvid realnogho do virtualnogho [Modern government: the shift from the real to the virtual]. *Publichne upravlinnja i administruvannja v Ukrajinі – Public Administration and Administration in Ukraine*, 6, 24–27 [in Ukrainian].
23. Sambros, A. S. (2011). Virtualizacija polityky: vytoky, sutnistj i perspektyvy [Policy virtualization: origins, nature and perspectives]. *Visnyk Kharkivskoghо nacionalnogho universytetu imeni V.N. Karazina. Pytannja politologhiji – The Journal of V.N. Karazin Kharkov National University. Issues of Political Science*, 984, 22–27 [in Ukrainian].
24. Solovjov, S.Gh., & Danylenko, V.Gh. (2012). *Problemy rozvytku elektronnoj demokratiji v umovakh modernizacii derzhavnogho upravlinnja Ukrajinj [Problems of development of e-democracy in the conditions of modernization of the state administration of Ukraine]*. Kyiv: NADU [in Ukrainian].
25. Trubicyn, O. K. (2013). Politicheskie aspekty setevoy transformacii sovremennogo obschestva [Political aspects of the network transformation of modern society]. *Vestnik NGU. Filosofija – Vestnik Novosibirsk State University. Series: Philosophy*, 11 (2), 54–61 [in Russian].
26. Khoma, N. M. (2015). Virtualizacija derzhavy: zmina funkcij v dobu cyfromodernizmu [Virtualization of State: Changing Functions in the Age of Digital Modernism]. *Naukovyj chasopys Nacionalnogho pedagoghichnogho universytetu imeni M.P. Dragomanova. 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannja socialjno-politychnykh dyscyplin – Scientific journal of the National pedagogical university of M. P. Dragomanov. Series 22.; Political Science and Methods of Teaching Social and Political Disciplines*, 16, 64–69 [in Ukrainian].
27. Shtanjko, V. I. (2017). Virtualizacija i merezheva realnistj: problemy i socialjni naslidky [Virtualization and Network Reality: Issues and Social Implications]. *Visnyk NTU «Kharkivskij politekhnichnyj instytut». Aktualjni problemy rozvytku ukrajinskoghо suspilstva – Bulletin of the National Technical University «KPI». Series: Actual Problems of Development of Ukrainian Society*, 52 (1273), 94–99. [in Ukrainian]
28. Akker, R. van den, Gibbons, A., & Vermeulen, T. (2017). *Metamodernism: Historicity, Affect, and Depth after Postmodernism*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
29. Bendyk, E. (2004). *Antymatrix. Człowiek w labiryntach sieci [Antymatrix. Man in a network maze]*. Warszawa: W.A.B [in Polish].
30. Kirby, A. (2009). *Digimodernism: how new technologies dismantle the postmodern and reconfigure our culture*. New York: Continuum.

Кривошеїн Віталій Володимирович
 Доктор політичних наук, професор
 Дніпровський національний університет імені
 Олеса Гончара
 49010, м.Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: 1-704@i.ua

Kryvosheyin Vitaliy
 Doctor of political sciences, Full Prof
 Oles Honchar Dnipro national university
 72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0002-3380-7850

Цитування: Кривошеїн В. В. Соціально-політичні ризики віртуалізації держави. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 12. С. 5-14.

Citation: Kryvosheyin, V.V. (2019). Sotsialno-politychni ryzyky virtualizatsii derzhavy [Social and political risks of virtualization of s tate]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (12), 5-14.

Стаття надійшла / Article arrived: 03.11.2019

Схвалено до друку / Accepted: 05.12.2019

Елементи стріт-арту у семантико-синтагматичному просторі міста

Надія Міхно, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті основна увага зосереджена на виявленні особливостей елементів стріт-арту у семантико-синтагматичному просторі міста. Запропоновано розглядати практики стріт-арту як такі, що продукують особливу низку дискурсивних стратегій, присутніх у загальному тексті міста. Визначено, що міський текст виступає одночасно і агентним, і структуруючим (конструює певні практики, уявлення, норми перебування у місті) виміром міського простору. Зафіксовано, що стріт-арт як мистецька практика та спосіб маркування простору має тривалу історичну традицію, але увагу громадськості та наукової спільноти отримав лише у другій половині ХХ ст. Низка досліджень, які мали предметною сферою вивчення специфіки виникнення та існування стріт-арту в міському просторі мають міждисциплінарний характер. Особлива увагу звернена на теоретичні пропозиції Ж. Бодрійєра розглядати графіті в контексті концепції симулякрів як феномен, що підриває тиранію знаків і знакових систем та пов'язаний із виникненням гіперреальностей, а також концептуальний підхід С. Холла стосовно кодування/декодування інформації, що засновується на базових принципах структуралізму та семіотики. Встановлено основні характеристики таких форм означення міського простору як «стріт-арт», «графіті», «мурал». Виокремлено серед основних змістовних відмінностей графіті та стріт-арта: авторство, зміст, адресат. Здійснено спробу охарактеризувати елементи стріт-арту у міському просторі Дніпра як приклад дослідження сучасного українського міста. З'ясовано змістовні інтенції дискурсивних стратегій, присутні в них: об'єкти стріт-арту загально-естетичної інтенції; елементи міського стріт-арту з інтенцією національної ідентичності; елементи міського стріт-арту з інтенцією міської ідентичності; елементи стріт-арту з інтенцією інкорпорації глобального маскульту; елементи стріт-арту з інтенцією інкорпорації національних культурних продуктів.

Ключові слова: міський простір, стріт-арт, мурал, графіті, символ, знак, код міста, міська повсякденність, міський ландшафт

Elements of street art in the semantic-syntagmatic space of the city

Nadiya Mikhno, Oles Honchar Dnipro National University

The focus in this publication focus on identifying characteristics of elements of street art in semantic-syntagmatically space of the city. Invited to consider the practices of street art as such, which produce a special range of discursive strategies present in the General text of the city. Determined that the city acts as both text and agentin and structuralism (design specific practices, representations, rules of stay in the city) dimension of urban space. It is recorded that street art as an artistic practice and a way of marking space has a long historical tradition, but the attention of the public and scientific community was only in the second half of the twentieth century. A number of studies that had substantive scope of study the specifics of the creation and existence of street art in the urban space are interdisciplinary in nature. Modern literature about street art are divided into several major groups. It is, first and foremost, the documentation in the book-landscape format that puts the emphasis on photos, supports and reinforces the tradition of the great names and refers to a territorial logic. Secondly, it is a monographic work on street art, the authors make an attempt to show the evolution of this phenomenon in the totality of its objectives and key parameters, locations and functions in the city to change, he suggests, is changing our ideas about the possible actions of residents in the urban environment. It is noted that in the last fifteen years, street art went from fashion urban novelty to a lasting position in the official tourist guides to the cities and special districts. This practice of inclusion in tourist routes elements of street art, which is quite common in the European area, American cities today are already represented in the Ukrainian urban field. Special attention is paid to theoretical sentences of Jean Baudrillard to consider graffiti in the context of the concept of simulacra as a phenomenon that undermines the tyranny of signs and sign systems and is associated with the appearance berrellesa and conceptual approach S. Hall regarding the encoding/decoding information, based on the basic principles of structuralism and semiotics. The main characteristics of these forms of definition of urban space as «street art», «graffiti», «mural». Emphasized that some authors propose four options for reading the graffiti, which are in complex interaction, but do

not replace each other: «Tag» as a territorial marker, the «Tag» as an intervention in the media space, «the Bombing» as a revolutionary practice, «the Bombing» as an existential practice. Highlighted among the main substantive differences of graffiti and street art: authorship, content, addressee. Stated that graffiti and murals can be perceived as a means for social change, protest, or expression of the aspirations of the society. However, according to the world trend, graffiti mainly appear in the urban space unauthorized, at the same time the murals — by consent or by order of the municipal authorities and cooperation with artists and local residents. Determined that street art reflects the different (traditional, modern and mixed) forms and tactics or specific cultural practices and artifacts, specially designed and «exposed» in the urban space, focused mainly on designing public space of urban communities and, in fact, the inclusion of these communities by initiating dialogue, discussion, or provocation. An attempt was made to characterize the elements of street art in the urban space of the Dnieper river as an example of the study of modern Ukrainian cities. Clarified the substantive intentions of discursive strategies, are: objects of street-art General and aesthetic intentions; the elements of urban street art with the intention of national identity; the elements of urban street art with the intention of urban identity; elements of street art with the intention of incorporating global mass culture; elements of street art with the intention of incorporation of national cultural products.

Keywords: *urban space, street art, mural, graffiti, symbol, sign, city code, urban everyday life, urban landscape*

Элементы стрит-арта в семантико-синтагматическом пространстве города

Надежда Михно, Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

В статье основное внимание сосредоточено на выявлении особенностей элементов стрит-арта в семантико-синтагматическом пространстве города. Предложено рассматривать практики стрит-арта как такие, которые продуцируют особый ряд дискурсивных стратегий, присутствующих в общем тексте города. Определено, что городской текст выступает одновременно и агентным, и структурирующим (конструирует определенные практики, представления, нормы пребывания в городе) измерением городского пространства. Зафиксировано, что стрит-арт как художественная практика и способ маркировки пространства имеет длительную историческую традицию, но внимание общественности и научного сообщества получил лишь во второй половине XX в. Ряд исследований, которые имели предметной областью изучение специфики возникновения и существования стрит-арта в городском пространстве имеют междисциплинарный характер. Особое внимание обращено на теоретические предложения Ж. Бодрийара рассматривать граффити в контексте концепции симулякров как феномен, подрывающий тиранию знаков и знаковых систем и связанный с возникновением гиперреальностей, а также концептуальный подход С. Холла относительно кодирования/декодирования информации, основанной на базовых принципах структурализма и семиотики. Установлены основные характеристики таких форм маркировки городского пространства, как «стрит-арт», «граффити», «мурал». Выделено среди основных содержательных различий граффити и стрит-арта: авторство, содержание, адресность. Предпринята попытка охарактеризовать элементы стрит-арта в городском пространстве Днепра как пример исследования современного украинского города. Выяснено содержательные интенции дискурсивных стратегий, присутствующих в них: объекты стрит-арта обобщенно-эстетической интенции; элементы городского стрит-арта с интенцией национальной идентичности; элементы городского стрит-арта с интенцией городской идентичности; элементы стрит-арта с интенцией инкорпорации глобального масскульта; элементы стрит-арта с интенцией инкорпорации национальных культурных продуктов.

Ключевые слова: *городское пространство, стрит-арт, мурал, граффити, символ, знак, код города, городская повседневность, городской ландшафт.*

Постановка проблеми.

Сучасне місто постає своєрідним «сховищем» різного роду текстів, символічних образів, семиотичних послань аудиторії. Він є особливим соціокультурним простором – інтелектуальним, мовним, комунікативним, і осо-

бливою організацією специфічних структурних компонентів, полем взаємодії різних верств і груп населення. Саме міський простір може розглядатися як майданчик для задоволення найрізноманітніших потреб культурного характеру [12]. Ми можемо говорити, що текст міста формується за

допомогою низки візуальних продуктів виробництва знаково-символічних кодів. Зокрема, пропонуємо звернути увагу на такі текстово-символічні висловлювання як елементи стріт-арту у семантико-синтагматичному просторі міста. Оскільки міський текст – набір специфічних значень, метафор та образів, наявних у міському просторі і, як наслідок, асоційованих із цим містом. Це також множина історичних наративів та літературних текстів, метафор, якими описується певний простір. Графіті, стріт-арт та муралізм співіснують сьогодні у великих містах на рівні зі всіма іншими візуальними засобами (такими, наприклад, як реклама) та впевнено входять до публічної сфери. Ці три явища генетично пов'язані між собою субкультурним явищем, що виникає та швидко розповсюджується у другій половині ХХ ст. [5].

Аналіз досліджень і публікацій.

У даний час існує досить велика кількість версій визначення такого глобального соціально-культурного феномена як стріт-арт. При цьому до цих пір проблема дефініції є досить актуальною в науковому дискурсі стосовно художніх практик у сучасному міському просторі. Як зазначає німецький дослідник міської візуальної культури Улі Бланш, спроби створення єдиного визначення стріт-арту, легітимізація даного терміну і суперечки про сутність стріт-арту продовжують носити характер міжнародної академічної дискусії [6]. Дослідження окремих аспектів культурних трансформацій сучасного міста висвітлено у працях таких авторитетних дослідників, як М. Дері, Ф. Уебстер, У. Дайзард, Ж. Елльоль, М. Кастельс, Ф. Кук, Ч. Лендрі, Г. Маклюен, Л. Мамфорд, С. Сассен, Д. Фрізбі, Р. Флоріда та інших зарубіжних дослідників. Необхідно зауважити, що протягом останніх п'ятнадцяти років популярність стріт-арту як предмета досліджень постійно зростала. На цьому полі відзначилися такі автори, як Р. Лахманн, Д. Феррел, Д. Брюер, Н. Макдональд і М. Міллер, які представили дуже цікаві та нетривіальні роботи, присвячені дослідження феномену графіті та стріт-арту [2; 14; 16].

Більш ґрунтовно звернули увагу на актуалізацію вивчення стріт-арту в міському просторі дослідниці, які працюють в межах соціології міста, поглиблюючи урбаністичні дослідження, О. Запорожець та Н. Самутіна підкреслюють, що за останні декілька років з'явилась низка публікацій про стріт-арт, а саме на теми: спадкоємність і розмежування з графіті, політичні можливості трафаретів, боротьба стріт-арту з рекламою. Сучасну літературу про стріт-арт вони пропонують розподілити на декілька основних груп. Це, у першу чергу, документація в

книжково-альбомному форматі, що ставить акцент на фотографії, підтримує і закріплює канони великих імен і позначає територіальну логіку (видання типу «Глобальний стріт-арт», «Стріт-арт Лондона», «Стріт-арт Берліна», «Найвпливовіші вуличні художники» тощо). По-друге, це монографічні праці щодо стріт-арту, автори яких роблять спробу показати розвиток цього феномена в сукупності його завдань і основних параметрів, від місця і функцій у місті до змін, які він пропонує, змінюючи наші уявлення про можливі дії мешканців у міському середовищі. Одночасно багато хто з авторів, спираючись на етнографічну традицію досліджень графіті-спільнот у місті вивчають самих виробників стріт-арту, їх мотивації та індивідуальні траєкторії, специфіку їх відносин з міським простором і вписують різноманітні локальні кейси в більш загальну соціальну логіку. І в тематичних монографіях, і в окремих статтях знаходиться місце для проблематизації різноманітних аспектів існування стріт-арту в місті: його просторових характеристик та його видимості в міському середовищі, його політики, економіки і естетики, його прийняття або відторгнення різними міськими публіками, його впливу на соціальну уяву і т. п. [10].

Мета дослідження.

Основною метою даної статті є визначення головних форм вуличного мистецтва в сучасному місті та окреслення потенційних евристичних можливостей аналізу елементів стріт-арту в міському просторі для (де)кодування значень, метафор, образів, що виробляють текстуальність міської тканини.

Виклад основного матеріалу.

Дослідники, які працюють у напрямку вивчення стріт-арту вдало звертають увагу на той факт, що сучасна міська культура немислима без стріт-арту. Цей напрямок мистецтва, який ще недавно сприймався як вандалізм, знаходився поза законом та існував у підпіллі, сьогодні стає мейнстрімом. Відомі вуличні художники – Бенксі, Футура, Шепард Фейрі, Рон Інгліш та інші – отримали широку популярність; їх роботи обговорюються по всьому світу і виставляють у музеях, художніх галереях та на аукціонах. При цьому в елементах стріт-арту можна побачити не тільки творче самовираження чи розваги, а й специфічну мову, за допомогою якої комунікують вуличні художники та осмислюють і висловлюють гострі соціальні протиріччя [4].

Міський текст виступає одночасно і агентним (тобто, творить об'єктивний образ міста), і структуруючим (конструює певні практики, уявлення, норми перебування у місті) виміром місь-

кого простору. Частиною цього тексту є і мурали, і інші елементи стріт-арту. Загалом будь-який об'єкт міського простору – дорожній знак, табличка із назвою вулиці, пам'ятник, графіті на паркані – мають символічне навантаження. Подібні об'єкти можна трактувати як маркери міського простору – символи, що виступають ідентифікаторами, засобами для позначення та вирізнення одних елементів простору від інших, а також для надання цим символам певних значень. Ж. Бодрійяр розглядає американські графіті в контексті своєї концепції симулякрів як феномен, що підриває тиранію знаків і знакових систем, що склалися в межах капіталістичної системи. Основним простором тиранії знаків/кодів стає сучасне місто.

А в трактаті «Символічний обмін і смерть» Ж. Бодрійяр проводить паралель між малюнками на тілі людини (татуваннями) і малюнками на тілі міста, відзначаючи, що у первісних народів татуюване тіло було матеріалом для символічного обміну, без них тіло залишалося голим і невиразним; покриваючи ж стіни графіті, сучасний художник перетворює статичну архітектоніку на живу матерію [1]. Ж. Бодрійяр розглядає американські графіті в контексті своєї концепції симулякрів як феномен, що підриває тиранію знаків і знакових систем, що склалися в межах капіталістичної системи. Основним простором тиранії знаків/кодів стає сучасне місто. Зокрема вчений зазначає: «Місто перестало бути політико-індустріальним полігоном, яким він був в ХІХ ст., тепер це полігон знаків, ЗМІ, кодів. Тим самим суть його більше не зосереджена в будь-якому географічному місці, будь то завод або навіть традиційне гетто. Його суть – ув'язнення в формі/знаку – всюди». І тільки в такому місті, за логікою Ж. Бодрійяра, могло статися те, що сталося на початку 1970-х рр. в Нью-Йорку, – хвиля графіті, що захлеснула за своїми масштабами все місто. Спочатку написи з'являлися тільки в гетто, але поступово вони перемістилися і в престижні райони, заповнивши поїзди метро і автобуси, вантажівки і ліфти, коридори і пам'ятники, стіни, паркани та будівлі. Самі написи не мали якогось специфічного характеру, а представляли собою чийсь імена, прізвиська, взяті з андеграундних коміксів. І, на думку Ж. Бодрійяра, ці графіті виявляються випадком радикального бунтарства – проти влади симулякрів, які перетворили справжню реальність на несправжню гіперреальність [15].

Переважно фігуративна мова стріт-арту і передані цією мовою послання – іноді гостросоціальні, іноді гумористичні оформлюють повсякденність, іноді прагнуть по-різному прикрасити і поліпши-

ти її – досить швидко стали частиною сучасного дискурсу міста, особливо мегаполісу. Протягом останніх п'ятнадцяти років стріт-арт пройшов шлях від модної міської новинки до міцної позиції в офіційних туристичних путівниках містом і окремими районами. Дана практика включення в туристичні маршрути елементів стріт-арту, яка є досить поширеною в просторі європейських, американських міст, на сьогодні вже є представленою і в українському урбаністичному полі. Цікавою варіацією на цю тему є путівник (у форматі мобільного додатку) «Граффіти. Муралы. Street art. Днепр». У цьому путівнику зібрані найбільш значущі і найбільш яскраві графіті і муралі міста Дніпро. На карті можна знайти їх точне місце розташування, і при натисканні на кожне з місць, ознайомитись з описом твору, подивитися його фото, дізнатися хто автор, контакти, є можливість побудувати маршрут (як дістатися до місця) та інше (див. детальніше: <https://www.try.wayme.tours/guidebooks/dnipro/art>).

Працюючи в напрямку вивчення питань, пов'язаних зі стріт-артом, О. Долгов звертає увагу на цікавий момент щодо того, що в статті Ж. Ульмер «Писати міський простір: стріт-арт, демократія і фотографічна картографія» [17] вулиця визначається як місце подорожей і простір критичного дискурсу. Авторка аналізує, як вуличне мистецтво сприяє зміні візуального ландшафту через дискусії про расизм, деколонізації, джентрифікації, ролі мистецтва в спатіальній справедливості. Вулиця як публічний простір, на думку Ж. Ульмер, відображає суперечність між приватним і громадським. Вуличні художники в контексті цього протиріччя конструюють візуальний простір через різноманітні види мистецтва, включаючи написи та інші форми постграфіті. Багато вуличних художників, як стверджує авторка статті, одночасно підривають і підтримують неоліберальну політику за допомогою стріт-арту, тому роль мистецтва у відродженні міст ускладнюється [4].

Графіті, на думку деяких дослідників, це «частина міського досвіду нових впливових агентів – молоді та молодіжних субкультур, які використовують доступний міський простір для маніфестації свого існування» [3], натомість стріт-арт — значно ширший демократичний медіум, спрямований на комунікацію з максимально великою аудиторією, набагато символічніший та фігуративніший, ніж графіті: цікавий шрифт, який запам'ятовується (як основа сучасного графіті-вислову), у стріт-арті замінюється цікавими образами [11].

Варто підкреслити, що потрібно розмежовувати графіті і стріт-арт. Багато сучасних дослідників

підкреслюють, що графіті є змістовно спрощеним щодо стріт-арту, але це не є в повному обсязі вірним. Якщо ми звернемо увагу на еволюцію виникнення графіті, то низка відомих вчених, які працюють у даному напрямку відзначають, що графіті було започатковано та отримало таке визначення як «бомбінг». Більш ґрунтовно вивченню даного питання приділено увагу у роботі «Герменевтика графіті: Нью-Йоркський «бомбінг», в якій запропоновано чотири варіанти прочитання графіті – чотири коди, інтерпретаційні сюжети, що знаходяться в складній взаємодії, але не замінюють один одного:

1. «Тег» як територіальний маркер. Теоретикам досить скоро стало ясно, що «бомбінг» являє собою досить архаїчну семіотичну практику: мітку території.

2. «Тег» як інтервенція в медіа простір. Будь-яка річ, будь-яка подія – знаходить справжнє існування, тільки ставши знаком себе самого. Вулиці міста наповнилися знаками і образами офіційної культури.

3. «Бомбінг» як революційна практика. У межах інформаційного суспільства мати владу не завжди значить контролювати армії, засоби виробництва, але обов'язково мати змогу конструювати та контролювати дискурси, символічні практики, а також ті простори і медіа, в яких ці дискурси і практики розгортаються. Вторгаючись у публічні простори, «бомбінг» порушує встановлений і підтримуваний владою «символічний порядок», попросту ігноруючи його.

4. «Бомбінг» як екзистенційна практика [13].

У результаті свого розвитку графіті отримало субкультурну суб'єктивізацію. На сьогодні існують співтовариства графіті і стріт-арту. Їх представники діють у міському середовищі, перетворюючи вулицю з простору потоку (М. Кастельс) на експозиційний простір, що передбачає вже не просте переміщення городянина вулицею з точки А в точку В, а естетичне сприйняття роботи невідомого автора на черговій стіні будинку або паркані, результатом чого має стати внутрішній діалог глядача з художником. В американській науці склалася тривала традиція вивчення феномена графіті, зокрема вивчення специфіки його просторової локалізації [7]. Серед представників українського та пострадянського наукового поля дане питання не отримало широкого висвітлення. Серед досить цікавих робіт варто відзначити монографію Д. Бушнелла «Московські графіті», яка присвячена аналізу графіті молодіжних субкультур і містить детальний опис матеріалу, переважна частина якого була зібрана в Москві. Для порівняльного аналізу залучалися та-

кож графіті Санкт-Петербургу і деяких інших міст Росії. У фокусі дослідження – причини масової появи графіті на стінах радянських міст, які автор пов'язує з фундаментальними соціальними змінами в радянському суспільстві часів перебудови.

Дослідники елементів вуличного мистецтва відзначають, що в Україні графіті існують у різних формах – від тегів до художніх творів і графаретного живопису, від несанкціонованого створення зображення на об'єктах державної або приватної власності, до творів за офіційним дозволом або на замовлення. Зазначимо, що графіті й муралі можуть сприйматися як засіб для соціальних перетворень, протесту або вираження прагнень суспільства. Проте, відповідно до загальної світової тенденції, графіті, здебільшого, з'являються в міському просторі несанкціоновано, водночас муралі – за згодою або на замовлення муніципальної влади та співпраці з художниками й місцевими мешканцями [3].

Серед основних змістовних відмінностей графіті та стріт-арта можна видокремити: авторство, зміст, адресат. Так у графіті нерідко присутні гранично порожні знаки, що не несуть ніякого змісту та позбавлені суб'єктності дискурсу (найчастіше короткі протестні повідомлення). У той же час у стріт-арті автор завжди присутній, його анонімність – це лише одна зі стратегій взаємодії з глядачем та побудови дискурсу міської повсякденності. Щодо естетизаційного компоненту, то графіті не витримує етичної критики, йому байдужий емоційний комфорт реципієнта дискурсу. Натомість стріт-арт, презентуючи більш м'які прийоми та зрозумілу мову, при цьому не втрачаючи заряду соціальної критики та етичної відповідальності, набирає еволюційних обертів.

Важливим питанням виявляється також з'ясування позиційного розділення не лише понять «графіті» та «стріт-арт», але й звернення уваги на поняття «мурал» у категоризації елементів міського маркування простору. У даному випадку варто відзначити, якщо на перший погляд здається, що рух стріт-арту в міському просторі є явищем лише останніх десятиліть в просторі українського суспільства, дана думка буде хибною. Історія розвитку стріт-арту дає нам приклади виникнення об'єктів стріт-арту, таких як муралі, у період СРСР. Хоча ще в Радянському Союзі мурал не вважався революційним мистецтвом і трансливав образи очікування радянських громадян світлого майбутнього. Відомо, що в СРСР мурал був привезений з Мексики, де мистецтво відродилося разом з революційним рухом 1919 р. (від ісп. «El tigo» – стіна, стінка). Так художники-авангардисти проголошували, що мис-

тецтво повинно вийти на вулицю, влитися в життя. Мексиканські муралісти продовжили цю ідею, але в своєму форматі, оскільки багато з їх розписів знаходилися не тільки на фасадній частині будинків, а й у внутрішніх дворах будинків, або були вписані в архітектуру всередині. Відповідно мурал можна розцінювати і як феномен від світу мистецтва, і як майданчик для висловлювання художника, і як міську декорацію. При цьому в кожному конкретному випадку це – комбінація всіх трьох пунктів.

Незважаючи на те, що мурал вважається спадкоємцем найдавнішого виду мистецтва, проте використовує багато принципів техніки і композиції, що вийшли зі стріт-арту, що тільки підтверджує його статус інституціоналізованого стріт-арту та соціально значимого мистецтва. Як відзначає історик, співзасновник Інституту дослідження стріт-арту Дмитро Аске: «Це дуже спірне питання наскільки все-таки мурал можна віднести до стріт-арту? Думаю, це один з його форматів. Але є один момент: спочатку стріт-арт був не санкціонованим. А зробити масштабний розпис «несанкціоновано» досить складно. З іншого боку, оскільки для масового глядача формат настінних розписів став домінуючим, то більшість стало сприймати його як стріт-арт, хоча все це є, по суті, публік-артом, адже це не ініціатива знизу, а ініціатива зверху, з дозволу влади, за підтримки спонсорів, при роботі кураторів, часто з гонорарами для художників. Стріт-арт – це все-таки ініціатива знизу, а публік-арт – ініціатива зверху» [9].

Балансуючи між цими крайнощами, художню експедицію у міську повсякденність стріт-артівці інтерпретують за допомогою парадигм: міського простору як мистецтва та міської спільноти як мистецтва. Головна особливість першої полягає в тому, що кожен твір тісно взаємодіє з місцем інсталяції. Твір не може вважатися закінченим і бути зрозумілим без урахування контексту простору. Натомість простір завдяки твору якісно змінюється: стріт-арт підкреслює або «перевантажує» його культурний, соціальний або історичний сенс. А отже, стріт-арт відображає різні (традиційні, сучасні та змішані) форми і тактики або специфічні культурні практики та артефакти, спеціально сплановані та «експоновані» у міському просторі, спрямовані на конструювання публічного простору міських спільнот та, власне, «уможливлення» цих спільнот за допомогою ініціювання діалогу, дискусії чи провокації.

Також евристично цікаві ідеї представлені в теорії кодування/декодування інформації С. Холла. Вчений позиціонує її на базових принципах структуралізму та семіотики. Згадана концепція є одним із прикладів одного з напрямків у соціології, який

звертає увагу на аналіз комунікативної складової суспільства – теорій активної аудиторії (виходячи з яких аудиторія не лише споживає інформацію, яка транслюється різними каналами комунікації, але і сама бере участь у виборі контенту, який їй найбільш цікавий). Таким чином С. Холл, зокрема, використовує дану концепцію саме для аналізу функціонування телебачення. Однак ця теорія може бути застосована не лише до телебачення, але і будь-якого іншого способу розповсюдження інформації, до чого можна і віднести стріт-арт об'єкти.

Надалі С. Холл виходить з того, що будь-яке смислове повідомлення конструюється із знаків, які можуть мати явні (денотативні) і непрямі (конотативні) смисли залежно від вибору, який здійснює кодувальник. Відповідно кодувальник при цьому – це особа, яка здійснює переробку певного повідомлення з метою його доведення до адресата. У випадку зі стріт-артом кодувальником виступає вуличний художник, який переробляє, тобто кодує свою ідею, яку він хоче донести до населення міста, у вигляді малюнка на стіні, паркані і т.п. Це смислове, закодоване певним чином повідомлення передається одержувачам, які беруть участь в його декодуванні. А декодування – це переведення закодованого повідомлення на мову, зрозумілу одержувачу, процес розуміння інформації, що міститься в повідомленні. У нашому випадку декодувальником виступає населення міста, яке стикається зі стріт-артом. При цьому люди займають різні соціальні і культурні простори та по-різному сприймають повідомлення. Загальний висновок С. Холла полягає в тому, що перекодований сенс не обов'язково (або не завжди) збігається з тим змістом, який був закодований, хоча він опосередковується загальною мовною системою [8].

У якості конкретного прикладу було здійснено візуальний аналіз елементів стріт-арту м. Дніпра та виокремлені змістовні інтенції дискурсивних стратегій, присутні в них: об'єкти стріт-арту загально-естетичної інтенції (не містять типізованих образів, відсутній ідеологічно-політичний зміст, слабо виражена соціальна проблематизація); елементи міського стріт-арту з інтенцією національної ідентичності (містять типізовані образи, загально-національні символи – прапор, герб, візуалізовані в національно-патріотичних кольорах, можуть містити слогани та заклики до дії або звертатися до архетипів національної ідентичності); елементи міського стріт-арту з інтенцією міської ідентичності (містять типізовані образи, оформлені в кольорах міста, апелюють до символів міста – футбольних рухів, гербів, визначних споруд та ін., можуть бути

комбіновані із національними символами та знаками); елементи стріт-арту з інтенцією інкорпорації глобального маскульту (містять образи героїв популярної масової культури, апелюють до певних соціальних типізацій); елементи стріт-арту з інтенцією інкорпорації національних культурних продуктів (містять текстовий супровід – цитати із відомих та знакових літературних творів, оформлені із залученням національно-державних кольорів, містять елементи традиційних культурних об'єктів (кодів, символів), спрямовані та конкретного споживача, актуалізують гострі соціальні, державні проблеми).

Висновки.

Стріт-арт своєю появою досить чітко позначив один з найважливіших моментів у сучасному вивченні і розумінні міст: необхідність пильної уваги до співвідношення глобального та локального. Стріт-арт глобальний: він присутній у будь-якому мегаполісі, його канони розвиваються і вивчаються зацікавленими особами за допомогою всесвітньої мережі, його творці знають роботи одне одного і загальні «актуальні тенденції», нарешті, у нього є низка універсальних проблем. І в той же час стріт-арт є локальним: він вписаний у конкретні конфігурації міської історії, соціальних і економічних

відносин, архітектурних форм і фактур, принципів реалізації низки дискурсів у кожному конкретному місті. Ця локальність, підкреслена індивідуальність міського ландшафту стріт-арту та його глядачів у кожному конкретному випадку дозволяє нам багато чого довідатися про місто, особливо тоді, коли, відштовхуючись від стріт-арту та неформальних вуличних зображень, ми починаємо дивитися на всю мережу публічної візуальної комунікації як простору виробництва дискурсивних стратегій міста. Теорія кодування/декодування С. Холла дає можливість зафіксувати, що декодована інформація може кардинально відрізнятись від кодованої. Виходячи з цього, жителі міста не завжди вірно можуть проінтерпретувати ту думку, яку вкладав вуличний художник у свою роботу. Акцент тут робиться саме на аудиторії як активному суб'єкті, який може зрозуміти інформацію найрізноманітнішим чином. А саме виходячи з того, яким стріт-арт представляється жителям міста і який сенс він для них має, диференціюються їх відношення до даного феномену, а їх відносини, у свою чергу, є головним орієнтиром вуличних художників, оскільки їх завдання – взаємодіяти з населенням, залучати його до діалогу, у ході якого відбувається виробництво тексту міста.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. Москва : Добросвет, 2000. 387 с.
2. Брюер Д. Полис на стене: хип-хоп культура и граффити писатели, оценки, стратегии борьбы с незаконным граффити. Чарлстон, Южная Каролина, 1991. 120 с.
3. Гавриш І. Муралі та графіті в сучасній Україні: особливості та відмінності. Культура України. 2018. Вип. 62. С. 235–244. DOI: 10.31516/2410-5325.062.23
4. Долгов А. Стрит-арт как элемент уличного пространства и городской жизни. Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11. Социология: Реферативный журнал. 2019. С. 31–41.
5. Кайс З. Как выражается граффити (Трансформации культуры аэрозольного баллона). Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2017. Т. 2, № 17. С. 123–130.
6. Кирсанова Е. Социально-философский анализ концепций стрит-арта: генезис и подходы к определению феномена. Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. 2017. № 38. С. 121–129. DOI: 10.17223/1998863у/38/12.
7. Кузовенкова Ю. Особенности освоения городского пространства сообществами граффити и стрит-арта. Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств. 2017. № 4 (33). С. 66–69.
8. МакКуэйл Д., Виндал С. Модели коммуникации в исследовании массовой коммуникации. Longman, 1993. URL: <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/hall.htm>.
9. Монументальное уличное искусство. Мурал. URL: <http://excoda.ru/mural>.
10. Самутина Н., Запорожец О. Стрит-арт и город. Laboratorium. 2015. Т. 7, № 2. С. 11–17.
11. Самутина Н., Запорожец О., Кобыща В. Не только Бэнкси: стрит-арт в контексте современной городской культуры. Неприкосновенный запас. 2012. Т. 86, № 6. С. 221–244.
12. Сурнина Е. Стрит-арт как форма визуальной коммуникации в современном городском пространстве. Язык. Культура. Коммуникации. 2017. № 1. URL: <https://journals.susu.ru/lcc/article/view/524/737>.
13. Тылик А. Герменевтика граффити: Нью-Йоркский «бомбинг». Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. 2016. № 1. С. 232–241.
14. Феррелл Д. Преступления моды. Городские граффити и политика преступности, N.Y., 1993. 236 с.
15. Швиндт У. Стрит арт как объект изучения в различных социологических концепциях. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/59114/1/978-5-91256-403-1_2018_045.pdf.
16. Lohman J. The Walls Speak?: Murals and Memory in Urban Philadelphia. Ph.D. diss. University of Pennsylvania, 2001. URL: <https://repository.upenn.edu/dissertations/AAI3015339>.
17. Ulmer J. Writing urban space: Street art, democracy and photographic cartography. Cultural studies, critical methodologies. Thousand Oaks (CA), 2017. Vol. 17, No. 6. P. 491–502.

REFERENCES

1. Bodrijar, Zh. (2000). *Simvolicheskiy obmen i smert [Symbolic Exchange and Death]*. Moscow: Dobrosvet [in Russian].
2. Brewer, D. (1991). *Polis na stene: hip-hop kultura i graffiti pisateli, otsenki, strategii borby s nezakonnyim graffiti [The policy on the wall: hip-hop culture and graffiti writers, grades, strategies to combat illegal graffiti]*. Charleston, South Carolina [in Russian].
3. Havrylash, I. (2018). Muraly ta hrafiti v suchasni Ukraini: osoblyvosti ta vidminnosti [Murals and graffiti in modern Ukraine: features and differences]. *Kultura Ukrainy – Culture of Ukraine*, 62, 235–244 [in Ukrainian].
4. Dolgov, A. (2019). Strit-art kak element ulichnogo prostranstva i gorodskoy zhizni [Street art as an element of street space and urban life]. *Sotsialnye i gumanitarnye nauki. Otechestvennaia i zarubezhnaia literatura. Ser. 11. Sotsiologiya: Referativnyi zhurnal – Social and human sciences. Domestic and foreign literature. Ser. 11. Sociology: Review journal*, 31–41 [in Russian].
5. Kays, Z. (2017). Kak vyirozhdaetsya graffiti (Transformatsii kulturyi aerolnogo ballona) [How graffiti degenerates (Transformations of aerosol balloon culture)]. *Filosofia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury – Philosophy and political science in the context of contemporary culture*, 2 (17), 123–130 [in Russian].
6. Kirsanova, E. (2017). Sotsialno-filosofskiy analiz kontseptsiiy strit-art: genesis i podhodyi k opredeleniyu fenomena [Socially-philosophical analysis of concepts of street art: the approaches to the definition and origin of the phenomenon]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. Sotsiologiya. Politologiya – Bulletin of Tomsk State University. Philosophy. Sociology. Political science*, 38, 121–129 [in Russian].
7. Kuzovenkova, Ju. (2017). Osobennosti osvoeniya gorodskogo prostranstva soobshchestvami graffiti i strit-art [Features of urban space development by graffiti and street art communities]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta kultury i iskusstv – Bulletin of Saint Petersburg State University of Culture Bulletin of Saint Petersburg State University of Culture*, 4 (33), 66–69 [in Russian].
8. MakKujejl, D., & Vindal, S. (1993). *Modeli kommunikatsii v issledovanii massovoy kommunikatsii [Communication models in the study of mass communication]*. Longman. Retrieved from <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/hall.htm> [in Russian].
9. *Monumentalnoe ulichnoe iskusstvo. Mural [Monumental street art. Mural]*. (2018). Retrieved from <http://excoda.ru/mural> [in Russian].
10. Samutina, N., & Zaporozhec, O. (2015). Strit-art i gorod [Street art and city]. *Laboratorium*, 7 (2), 11–17 [in Russian].
11. Samutina, N., Zaporozhec, O., & Kobysheha, V. (2012). Ne tolko Benksi: strit-art v kontekste sovremennoy gorodskoy kulturyi [Not Only Banksy: Street Art in the Context of Modern Urban Culture]. *Neprikosnovennyi zapas – Emergency ration*, 86 (6), 221–244 [in Russian].
12. Surnina, E. (2017). Strit-art kak forma vizualnoy kommunikatsii v sovremennom gorodskom prostranstve [Street-art as form of visual communication in modern city placement (Chelyabinsk as example)]. *Yazyk. Kultura. Kommunikatsii – Language – Culture – Communication*, 1. Retrieved from <https://journals.susu.ru/lcc/article/view/524/737> [in Russian].
13. Tylik, A. (2016). Germenevtika graffiti: Nyu-Yorkskiy «bombing» [Graffiti hermeneutics: New York «bombing»]. *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta imeni A.S. Pushkina – Vestnik of Pushkin Leningrad State University*, 1, 232–241 [in Russian].
14. Ferrell, D. (1993). *Prestupleniya modyi. Gorodskie graffiti i politika prestupnosti [Crimes of fashion. Urban Graffiti and Crime Policy]*. New York [in Russian].
15. Shvindt, U. (2018). *Strit art kak obekt izucheniya v razlichnykh sociologicheskikh koncepciyah [Street art as an object of study in various sociological concepts]*. Retrieved from http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/59114/1/978-5-91256-403-1_2018_045.pdf [in Russian].
16. Lohman, J. (2001). *The Walls Speak: Murals and Memory in Urban Philadelphia*. Ph.D. diss. University of Pennsylvania. Retrieved from <https://repository.upenn.edu/dissertations/AAI3015339>.
17. Ulmer, J. (2017). Writing urban space: Street art, democracy and photographic cartography. *Cultural studies, critical methodologies*, 17 (6), 491–502. Thousand Oaks (CA).

Міхно Надія Костянтинівна

Кандидат соціологічних наук, доцент
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара
49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: krupskayanadiya@gmail.com

Nadiya Mikhno

Ph.D. of Sociological Sciences, Assoc. Prof.
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0001-8120-7182

Цитування: Міхно Н. К. Елементи стріт-арту у семантико-синтагматичному просторі міста. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 12. С. 15-22.

Citation: Mikhno, N.K. (2019). Elementy strit-artu u semantyko-syntahmatychnomu prostori mista [Elements of street art in the semantic-syntagmatic space of the city]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (12), 15-22.

Стаття надійшла / Article arrived: 05.11.2019

Схвалено до друку / Accepted: 07.12.2019

Єврейський опір під час Голокосту в Україні: історіографічний аспект

Марина Стрільчук, Дніпровський національний університет ім. О. Гончара

Стаття присвячена огляду наукового вивчення проблеми єврейського опору під час Голокосту в Україні. Проаналізовано українську та зарубіжну історіографію з даної проблематики. Окрему увагу приділено радянській історіографії теми. Виокремлено основні етапи дослідження теми. Простежено суспільно-політичні чинники, які вплинули на вивчення історії єврейського спротиву під час Голокосту. Констатується, що активне освоєння проблеми Голокосту в Україні пов'язано з проголошенням незалежності. Центром вивчення Голокосту за кордоном став національний меморіал Яд Вашем в Ізраїлі. Встановлено, що у вивченні проблем опору євреїв нацистській політиці винищення переважають малі наукові формати (статті, виступи на конференціях). Основними проблемами, які опинилися в центрі уваги сучасних дослідників, стали форми та методи опору і виявлення регіональних особливостей. Накопичений і введений до обігу за останні три десятиліття значний архівний матеріал, формування бази усних свідчень створюють передумови для монографічного осмислення проблеми єврейського опору в Україні, підпільній діяльності євреїв у гетто й таборах. Серед недостатньо вивчених залишаються питання духовного, індивідуального спротиву євреїв політиці Голокосту, стратегій міжнаціональної допомоги та форм солідарності у спротиві нацистській політиці.

Ключові слова: Голокост, євреї, опір, історіографія, історія України.

Jewish Resistance during the Holocaust in Ukraine: the historiographical aspect

Marina Strilchuk, Oles Honchar Dnipro National University

The article is devoted to a review of the scientific study of the problem of Jewish resistance during the Holocaust in Ukraine. Ukrainian and foreign historiography on this issue is analyzed. Special attention is paid to the Soviet historiography of the topic. It is noted that the problem of Jewish resistance is considered by scholars not only in the context of the Holocaust history but also as an integral part of the general resistance movement against Nazism and the occupation regime during the Second World War. It was found that the emergence of a particular Jewish Resistance was influenced by both the historical separation of the Jewish communities from the neighboring ethnic groups and the one that provided for the strict isolation of the Jews from the other population. The main stages of the study of the topic are highlighted. Socio-political factors that influenced the study of the history of Jewish resistance during the Holocaust are traced. It is stated that active development of the Holocaust in Ukraine is connected with the proclamation of independence. The center of Holocaust study abroad has become the national Yad Vashem Memorial in Israel. It has been established that in the study of Jewish resistance to Nazi policy, extermination is dominated by small scientific forms (articles, conferences). The main problems that have become the focus of modern researchers are the forms and methods of resistance and the identification of regional features. The historiographic achievements of modern historiography include the establishment of two components of resistance. «Confrontation» involved the taking of active actions for the purpose of self-preservation, which included evasion of orders, sabotage, escape - armed resistance.

The accumulated and put into circulation over the last three decades considerable archival material, the formation of a database of oral testimonies create the prerequisites for a

monographic understanding of the problem of Jewish resistance in Ukraine, the underground activities of Jews in the ghetto and camps. The issues of spiritual, individual resistance of the Jews to Holocaust policies, strategies of ethnic assistance, and forms of solidarity in resisting Nazi policies remain among the poorly understood.

Keywords: Holocaust, Jews, resistance, historiography, history of Ukraine

Еврейское сопротивление во время Холокоста в Украине: историографический аспект

Марина Стрильчук, Днепропетровский национальный университет им. Олеса Гончара

Статья посвящена обзору научного изучения проблемы еврейского сопротивления во время Холокоста в Украине. Проанализирована украинская и зарубежная историографии по данной проблематике. Особое внимание уделено советской историографии темы. Выделены основные этапы её исследования. Выявлены общественно-политические факторы, которые повлияли на изучение истории еврейского сопротивления. Констатируется, что активное освоение проблемы Холокоста в Украине связано с провозглашением независимости. Центром изучения Холокоста за рубежом стал национальный мемориал Яд Вашем в Израиле. Установлено, что в изучении проблем сопротивления евреев нацистской политике уничтожения преобладают малые научные форматы (статьи, выступления на конференциях). Основными проблемами, которые оказались в центре внимания современных исследователей, стали формы и методы сопротивления и выявление региональных особенностей. Накопленный и введенный в оборот за последние три десятилетия значительный архивный материал, формирование базы устных свидетельств создают предпосылки для монографического осмысления проблемы еврейского сопротивления в Украине, подпольной деятельности евреев в гетто и лагерях. Среди недостаточно изученных остаются вопросы духовного и индивидуального сопротивления евреев политике Холокоста, стратегии межнациональной помощи и форм солидарности в сопротивлении нацистской политике.

Ключевые слова: Холокост, евреи, сопротивление, историография, история Украины.

Актуальність дослідження обумовлена низкою обставин.

Історія Голокосту сьогодні викликає чималий інтерес вчених у всьому світі, що засвідчується постійним зростанням різної за змістом та обсягом наукової та публіцистичної літератури. У пострадянський період тема набула неабиякого значення і в Україні. 90-ті рр. ХХ ст. позначилися активізацією інтересу до раніше замовчуваних і малодосліджених сюжетів, до яких можна віднести історію єврейського народу загалом і Голокосту, зокрема. Одним із ключових та водночас малодосліджених аспектів історії Голокосту є питання спротиву євреїв нацистській політиці винищення.

Наукове вивчення проблеми єврейського спротиву у Другій світовій війні є частиною загальної історіографії Голокосту. З часів незалежності українською історичною наукою було створено значну кількість різної за формою та змістом наукової літератури з вищезазначеної проблематики – моно-

графії, статті, тези доповідей, археографічні публікації тощо. Однак, як засвідчує огляд історіографії проблеми, фактографічне опрацювання історії Голокосту загалом і теми опору, зокрема, значно випереджає її узагальнююче осмислення. З огляду на це не викликає сумнівів важливість теоретичного й рефлексивного ракурсу в опрацюванні проблематики.

Окрім того, варто зазначити, що проблема єврейського опору розглядається вченими не лише в контексті історії Голокосту, але й як складова частина загального руху Опору проти нацизму та окупаційного режиму в роки Другої світової війни. Євреї боролися з нацизмом у складі радянських, українських та польських антинацистських формувань, створювали власні партизанські загони та підпільні організації. На думку історика Миколи Слободянюка, на виникнення особливого єврейського Опору вплинула «не тільки історична відокремленість єврейських громад від сусідніх етносів, а й політика на-

цистів, яка передбачала сувору ізоляцію євреїв від іншого населення» [24].

Отже, метою статті є комплексний аналіз вітчизняної історіографії єврейського руху опору на українських теренах, виокремлення етапів наукового осмислення теми та визначення «білих плям» у дослідженні цієї проблематики.

Виклад основного матеріалу.

Початковий етап вивчення Голокосту пов'язаний із підготовкою в Радянському Союзі у 1940-і рр. матеріалів про злочини нацистів, що були вчинені ними на окупованій території СРСР. Маємо на увазі акти Надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників, яку було сформовано 2 листопада 1942 р. У тому ж році було створено Єврейський антифашистський комітет, діяльність якого сприяла розповсюдженню інформації про нацистські злочини щодо євреїв.

У перші післявоєнні роки у СРСР виходили публікації, присвячені долі євреїв, які опинилися у гетто. Написані вони були переважно мовою їдиш. У деяких працях висвітлювався опір нацистам – повстання в гетто та концтаборах. Ці публікації здебільшого мали мемуарний характер, тому що їх автори були свідками та учасниками подій. Це, зокрема, книги В. Гроссмана («Україна без євреїв», «Треблінське пекло»), Г. Смоляра та ін.

Протягом другої половини 1950-х рр. і фактично до кінця 1980-х рр. радянська історична наука загалом та українська радянська історіографія, зокрема, не відокремлювали з контексту питань історії Другої світової та Великої Вітчизняної війни проблему Голокосту і не досліджували її окремо [2; 3; 9; 17; 19; 30].

У 60-80-ті рр. ХХ ст. тема геноциду євреїв була присутня лише фрагментарно в передмовах та коментарях до збірок документів, а також в узагальнюючих роботах про злочини нацистів та енциклопедіях. Їх автори зазвичай згадували про єврейські жертви насамперед у Німеччині та інших окупованих нацистами країнах.

Питання опору євреїв нацистській політиці знищення в радянській історіографії фактично не розглядалося. Як зазначав український історик О. Гончаренко, цьому сприяло декілька факторів. З одного боку, через позицію радянського керівництва щодо замовчування фактів геноциду євреїв під час нацистської окупації єврейська громада (зокрема й Україна) не лише втратила право на колективну пам'ять про злочини нацистів, а й перетворилася на безсумнівний образ жертви, яка «начебто не боронилася з агресором й мовчазно йшла на заклання» [9]. З іншого боку, й самі євреї опинилися в становищі

колективної жертви нацистського режиму, а тому нагадування про цю трагедію «лише посилювало і без того архітрагічний образ становища цих людей у період Другої світової війни та гітлерівської окупації України. Чимало із них намагалися не згадувати про ту фізичну й моральну наругу, яку вчинили із ними гітлерівці та їхні поплічники на окупованих територіях СРСР» [9].

Звичайно, згадки про Голокост були збережені на рівні індивідуальної пам'яті, насамперед у родинних свідків та постраждалих. Однак загалом специфічна доля євреїв ігнорувалася та була підпорядкована загальній ідеї жертвовності мирних радянських громадян.

У 1950-і рр. основним центром вивчення історії Голокосту став національний меморіал жертв Катастрофи і Героїзму Яд Вашем (Ізраїль). У наукових дослідженнях його співробітників знаходили відображення певні аспекти історії єврейського опору в Україні, зокрема, участь євреїв у підпільно-партизанській боротьбі проти нацизму [2].

Серед закордонних видань, у яких розглядалися проблеми єврейського спротиву на території СРСР, варто згадати роботу Р. Айнштайна «Єврейський спротив в окупованій нацистами Східній Європі», що була опублікована у Лондоні у 1974 р. Значну частину ґрунтовної наукової розвідки було присвячено участі євреїв у русі Опору та підпільно-партизанському русі на території тодішніх радянських республік, зокрема, й в Україні [9].

У книзі ізраїльського історика Ш. Спектора досліджено проблеми участі євреїв у русі Опору та партизанському русі на теренах Західної Волині [25]. Використовуючи мемуари командирів та учасників радянського руху опору в Україні, автор детально висвітлює діяльність єврейського підпілля, повстання у гетто і таборах Волині.

Із розпадом СРСР і проголошенням державної незалежності його союзних республік було створено сприятливі умови для формування інших наукових ракурсів висвітлення різноманітних аспектів національної історії народів Радянського Союзу. Формування нових незалежних держав стало вирішальним чинником для творення нової історіографічної ситуації у пострадянських країнах. Окрім поступового звільнення вітчизняної історичної науки від монополії марксистсько-ленінських підходів, 90-ті рр. ХХ ст. позначилися активізацією інтересу до раніше замовчуваних і малодосліджених сюжетів, до яких можна віднести історію єврейського народу загалом і, зокрема, Голокосту.

З 1990-х рр. в Україні почали з'являтися перші наукові публікації, присвячені «остаточному вирі-

шенню єврейського питання». Як правило, це були дослідження регіонального характеру, які базувалися на місцевих архівних матеріалах, а тому були сфокусовані на окремих містах чи областях.

Одним із перших науковців, який почав досліджувати проблему участі євреїв України в русі Опору, став С. Єлисаветський, який у своїх працях розглянув проблему участі євреїв у партизанському та радянському підпільному русі в контексті «єврейського опору» [13; 14; 15; 16]. Дослідником було виокремлено кілька форм єврейського антинацистського спротиву – це, зокрема, невиконання наказів окупаційної влади, втечі із гетто і таборів, індивідуальні та колективні самовбивства, повстання. Окрему увагу С. Єлисаветський приділив повстанням у гетто та таборах, які здебільшого мали місце в західних регіонах України: Борщів, Сарни, Мізоч, Дубно, Луцьк, Кременець та інші. На думку автора, протест в'язнів виявлявся не лише у самовбивствах людей та їх прагненні зберегти власну гідність, а й у тому, що вони відкрито боролися із карателями як під час акцій знищення, так і в створених у гетто та таборах підпільних групах. Загалом дослідник навів дані про участь майже трьох тисяч євреїв у підпілній і партизанській боротьбі на території України, з яких 306 – обіймали командирські посади, 26 – керували партизанськими загонами й об'єднаннями, більше трьохсот з них загинули в боях. Також С. Єлисаветським відтворено біографічні портрети сотень євреїв-учасників радянського руху Опору.

Вітчизняний дослідник М. Тяглий серед форм єврейського спротиву Голокосту називає такі: економічне протистояння (незаконне виробництво товарів, контрабанда, матеріальна взаємодопомога), організоване протистояння (створення і діяльність структур для мобілізації людських і матеріальних ресурсів у боротьбі з режимом), культурне і духовне протистояння (індивідуальні або колективні дії спрямовані на збереження морально-психологічної окремішності, національної і людської гідності), релігійне протистояння (поведінка згідно з морально-етичними нормами юдаїзму), перехід на нелегальне становище і втечі, збройний опір (підпілля і партизанська діяльність, повстання) [27].

А. Подольський серед форм спротиву Голокосту виокремлював віру в Бога як духовну протидію нацистам. Не зважаючи на жахливі страждання в гетто і таборах смерті, переважна більшість євреїв залишалась вірною юдаїзму та сповідувала концепцію «Кіддуш ха-шем», тобто готовність віддати життя в ім'я Бога. «Перш ніж відібрати життя, гітлерівці прагнули відібрати душу людини. Не віддати душу – це був також опір», – підкреслював історик [21].

Форми опору євреїв Західної України, зокрема на теренах генеральної округи «Волинь та Поділля», розглядала Н. Вишнеvsька [8]. Дослідниця виявила низку фактів збройних повстань і виступів євреїв у таборах та гетто Мізоча, Луцька, Кременця та Тучина, утворення єврейських бойових груп у містах Західної Волині, Рівненської та північних районах Тернопільської областей.

Участі євреїв у радянському русі опору присвячено праці Ш. Спектора і Г. Розенבלата, які, залучивши раніше невідомі архівні матеріали, наводили статистичні дані про кількість євреїв у різних партизанських формуваннях України. Статистичні дані про участь євреїв у русі Опору разом із представниками інших народів СРСР містяться у роботі С. Авербуха [1].

З'ясуванню участі євреїв у антинацистській боротьбі радянського підпілля Києва присвячено праці М. Слободянюка. Зокрема, історик вдалося встановити, що членами київського підпілля були євреї С. Пекер, С. Лінько, В. Письменний, В. Ліберман, О. Світлична, Т. Маркус, Л. Дісіна, Л. Шрайбман-Гуменюк, секретар запасного підпільного міськкому Києва С. Бруз та інші [24].

Протягом останніх років зросла кількість наукової літератури, присвяченої участі євреїв у боротьбі з нацистами в окремих регіонах України. Так, єврейському спротиву окупаційному режиму на території Криму присвячені дослідження вже згаданого М. Тягло. Серед найпоширеніших форм опору він називає спонтанні акти непокори, в основу яких було покладено «не пасивне сприйняття обставин, а вольовий акт, направлений на перешкоджання намірам окупантів». Ці акти протидії були чи не єдиною можливою реакцією кримського єврейства на політику геноциду [27].

Проблему участі євреїв у партизанському русі на теренах Криму досліджував також В. Поляков. Він встановив не лише імена євреїв-партизанів, а й розглянув шляхи цих людей до партизанських загонів: ними були військовослужбовці РСЧА, військові моряки, захисники Одеси, а також представники НКВС та радянсько-партійного активу Криму, які з різних причин лишилися під окупацією [23].

Участь євреїв у радянському підпільно-партизанському русі у Дніпропетровській області вивчала А. Фаримець [28]. У 2010 р. захистила кандидатську дисертацію О. Трепачова, яка окремий підрозділ свого наукового дослідження присвятила проблемі боротьби євреїв проти нацистського геноциду. Вона поділила цю боротьбу на дві складові: «протистояння» (вчинення активних дій з метою самозбереження, що містили ухиляння від розпоряджень

окупантів, саботаж, втечу) та «опір» (перш за все збройний) [26].

Ф. Винокурова досліджувала участь євреїв у партизанському русі на теренах Вінниччини [5; 6; 7]. Дослідниця з'ясувала, що у 2-й партизанській бригаді ім. Сталіна діяла окрема єврейська рота у складі 250 осіб під командуванням Давида Мудрика. На думку дослідниці, це єдиний зафіксований в українській документалістиці факт, коли в списку загону радянських партизанів, складеним ще в роки війни, значиться окремий єврейський бойовий підрозділ.

Висновки

Отже, протягом останніх двох десятиліть вітчизняними та зарубіжними істориками було створено значну кількість наукової літератури, присвяченої проблемі єврейського опору Голокосту та участі євреїв у загальнорадянському русі Опору нацистсь-

кій окупаційній політиці. За формою це переважно окремі наукові статті або тези доповідей під час роботи конференцій. Проблемне освоєння теми було зосереджено на питаннях виявлення форм і методів опору та регіональних особливостей спротиву. З огляду на це варто констатувати, що дослідження історії єврейського руху Опору в Україні все ще залишається актуальним. Накопичений і введений до обігу значний архівний матеріал, формування бази усних свідчень створює інформаційний потенціал для монографічного осмислення проблеми єврейського опору в Україні, підпільній діяльності євреїв у гетто та таборах. Серед недостатньо вивчених залишаються питання духовного, індивідуального спротиву євреїв політиці Голокосту та питання стратегій міжнародної допомоги та форм солідарності у спротиві нацистській політиці.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Авербух С., Хазин Н. Евреи – генералы Вооруженных Сил. Еврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ, 21–22 серпня 1995. Київ : Інститут юдаїки, 1996. С. 4.
2. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). Днепропетровск : Центр «Ткума»; Москва : Центр «Холокост», 2007. 816 с.
3. Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия / гл. ред. М. М. Козлов. Москва : Советская энциклопедия, 1985. 832 с.
4. Винницкая область. Катастрофа (Шоа) и Сопrotивление / под ред. Пинхаса Агмона и Анатолия Степаненко. Тель-Авив; Киев : Издание «Бейт Лохамей ха-Геттаот», 1994. 192 с.
5. Винокурова Ф. А. Евреи Винниччины в период Второй мировой войны. Малоизвестные документы и новые интерпретации. В 3-х т. Винница : Антэкс, 2000.
6. Винокурова Ф. Єврейський опір у контексті особистісного вибору: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми. Проблеми історії Голокосту, 2013. № 6. С. 26–58.
7. Винокурова Ф. Сопrotивление евреев политике геноцида: Наум Монастырский – узник Жмеринского гетто и участник подпольной группы. Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі: науковий часопис. 2008. № 2(4). С. 81–105.
8. Вишневецкая Н. Восстания в гетто и лагерях Западной Украины. Катастрофа европейского еврейства под час другої світової війни. Рефлексії на межі століть. Матеріали конференції 29–31 серпня 1999 р. Київ, 2000. С. 39–40.
9. Гончаренко О. М. Голокост на теренах Райхскомісаріату «Україна» у вітчизняному історіографічному дискурсі (1941–2016 рр.). Дніпро–Переяслав–Хмельницький : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. 258 с.
10. Гузенков С. До питання про місце теми Голокосту в українській історіографії. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р. : Статті та повідомлення. Дніпропетровськ : Центр «Ткума», 2013. С. 90–96.
11. Гузенков С. Українська історіографія і тема Голокосту. Запорожские еврейские чтения: матер. науч.-практ. конф. (27–28 апреля 2012). Дніпропетровськ : Інститут «Ткума», 2013. С. 73–81.
12. І. О. Альтман та ін. Єврейський опір в Україні в період Голокосту: зб. наук. статей / ред. М. І. Тяглий; «Ткума». Центральний український фонд історії Голокосту. Дніпропетровськ – Запоріжжя : Центр «Ткума», 2004. 376 с.
13. Єлисаветський С. Євреї в антифашистському опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні. УІЖ. 1995. №3. С. 59–73.
14. Єлисаветський С. Бердичевская трагедия. Киев, 1991. 38 с.
15. Єлисаветський С. Об источниках и историографии проблемы участия евреев в антинацистском вооруженном сопротивлении в Украине в 1941–1944 гг. Катастрофа і Опір українського єврейства (1941–1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. С. 286–298.
16. Катастрофа і Опір українського єврейства. Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / упорядник С. Я. Єлисаветський. Київ, 1999. 424 с.
17. Коваль М. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). Київ, 1965. 113 с.
18. Ковба Ж., Гогун А. Збройний виступ євреїв у Янівському таборі в інформаційних звітах українських і польських націоналістів. Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі: науковий часопис. Київ, 2010. № 1 (7). С. 143–153.
19. Медведовська А. Ф. До питання про сучасну українську історіографію Голокосту. Сторінки історії. 2013. Вип. 35. С. 189–196.

20. Подольський А. Катастрофа європейського єврейства: релігійний аспект. Катастрофа і опір українського єврейства. Київ : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1999. С. 278–286
21. Подольський А. Ю. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.05; НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. Київ, 1996. 18 с.
22. Поль Д. Голокост, колаборація та спротив у Східній Європі. Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських та зарубіжних істориків. Львів : ЗУКЦ, 2012. С. 27–33.
23. Поляков В. Єврейський фактор в окупації Криму та партизанському русі 1941–1944 років. Історична пам'ять. 2011. № 26. С. 133–138.
24. Слободянюк М. Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми. Дніпро : Герда, 2017. 460 с.
25. Спектор Ш. Участие евреев в сопротивлении и партизанском движении на территории советской Украины. URL: http://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/spector.pdf.
26. Трешкачова О. Оккупационный режим и еврейское население Днепропетровщины 1941–1943 гг.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2010. 18 с.
27. Тяглий М. Противостояние евреев Крыма нацистскому геноциду (1941–1944). Культура народов Причерноморья. 2005. № 66. С. 64–73.
28. Фаримец А. Участие евреев в подпольно-партизанском движении в Днепропетровском регионе в годы нацистской оккупации (1941–1944). Єврейський опір в Україні в період Голокосту. С. 307–316.
29. Шахрайчук І. А. Рух опору на Дніпропетровщині в період Великої Вітчизняної війни 1941–1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2013. 20 с.
30. Щупак І. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від нарративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаєння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру). Український історичний журнал. 2016. № 4. С. 152–172.

REFERENCES

1. Averbuh, S., & Hazin, N. (1996). Evrei – generaly Vooruzhennyh sil SSSR [Jews - Generals of the Armed Forces]. *Yevreis'ka istoriia ta kul'tura v Ukraini. Materialy konferencii – Jewish History and Culture in Ukraine. Proceedings of the Conference.* (p. 4). Kyiv: Institut yudaiki [in Russian].
2. Arad, I. (2007). *Katastrofa evreev na okkupirovannyh territoriyah Sovetskogo Soyuz (1941–1945) [The Catastrophe of the Jews in the Occupied Territories of the Soviet Union (1941–1945)]*. Dnepropetrovsk: Centr “Tkuma”; Moscow: Centr “Holokost” [in Russian].
3. Kozlov, M. M. (Ed.). (1985). *Velikaya Otechestvennaya vojna 1941–1945: enciklopediya [Great Patriotic War 1941–1945: Encyclopedia]*. Moscow: Sovetskaya enciklopediya [in Russian].
4. Agmon, P., & Stepanenko, A. (Eds.). (1994). *Vinnickaya oblast'. Katastrofa (Shoa) i Soprotivlenie [Vinnytsia region. Catastrophe (Shoah) and Resistance]*. Tel'-Aviv – Kiev: Izdanie “Bejt Lohamej ha-Gettaot” [in Russian].
5. Vinokurova, F. A. (2000). *Evrei Vinnichiny v period Vtoroj mirovoj vojny. Malozvestnye dokumenty i novye interpretacii [Jews of Vinnytsa during the Second World War. Little-known documents and new interpretations]*. (Vols. 1–3). Vinnica: Anteks [in Russian].
6. Vynokurova, F. (2013). Yevrejs'kii opir u konteksti osobystnogo vyboru: dokumental'ni svichennya, interpretacii, rozdumy [Jewish resistance in the context of personal choice: documentary evidence, interpretations, reflections]. *Problemy istorii Holokostu – Holocaust Studies*, 6, 26–58 [in Ukrainian].
7. Vinokurova, F. (2008). Soprotivlenie evreev politike genocida: Naum Monastyrskij – uznik Zhmerinskogo getto i uchastnik podpol'noj grupy [Jewish Resistance to Genocide Politics: Naum Monastyrsky is a prisoner of the Zhmeryn ghetto and a member of an underground group]. *Holokost i suchasnist' . Studii v Ukraini i sviti – Holocaust and Modernity: Studies in Ukraine and the World*, 2 (4), 81–105 [in Russian].
8. Vishnevskaya, N. (2000). Vosstaniya v getto i lageryah Zapadnoj Ukrainy [Revolt in the ghetto and camps of Western Ukraine]. *Katastrofa evropejs'kogo yevreivta pid chas drugoi svitovoi viiny. Refleksii na mezhi stolit' . Materialy konferencii – The catastrophe of European Jewry during the Second World War. Reflections at the turn of the century. Proceedings of the Conference.* (pp. 39–40). Kyiv [in Russian].
9. Goncharenko, O. M. (2017). *Holokost na terenah Raihskomisariatu «Ukraina» u itchiznianomu istoriografichnomu diskursi (1941–2016) [Holocaust in the territory of the Reich Commissariat of Ukraine in the national historiographical discourse (1941–2016)]*. Dnipro; Pereiaslav-Hmel'nytskyi: Ukrain's'kii instytut vyvchennya Holokostu “Tkuma” [in Ukrainian].
10. Guzenkov, S. (2013). Do pytannya pro misce temy Holokostu v ukrains'kii istoriografii [To the question of the place of the Holocaust in Ukrainian historiography]. *Materialy Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferencii «Istorychna pam'yat' pro viinu ta Holokost» – Proceedings of the International Scientific and Practical Conference “Historical Memory of the War and the Holocaust”*. (pp. 90–96). Dnepropetrovsk: Centr “Tkuma” [in Ukrainian].
11. Guzenkov, S. (2013). Ukrain's'ka istoriografiya i tema Holokostu [Ukrainian historiography and the theme of the Holocaust]. *Zaporozhskie evrejskie chteniya: mater. nauch.-prakt. konf. – Zaporozhye Jewish Readings: proceedings of scientific and practical conference.* (pp. 73–81). Dnepropetrovsk: Institut “Tkuma” [in Ukrainian].
12. Al'tman, I. O. et al. (2004). *Yevrejs'kii opir v Ukraini v period Golokostu [Jewish Resistance in the Holocaust in Ukraine]*. M. I. Tyaglyi (Ed.). Central'nyi ukrains'kyi fond istorii Holokostu. Dnepropetrovsk – Zaporizhzhya: Centr “Tkuma” [in Ukrainian].
13. Yelysavets'kyi, S. (1995). Yevrei v antifashists'komu opori i radyans'komu pidpil'no-partyzans'komu rusi v Ukraini [Jews in anti-fascist resistance and Soviet underground partisan movement in Ukraine]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 3, 59–73 [in Ukrainian].
14. Elisavetskij, S. (1991). *Berdichevskaya tragediya [Berdichev tragedy]*. Kyiv [in Russian].
15. Elisavetskij, S. (1999). Ob istochnikah i istoriografii problemy uchastiya evreev v antinacistkom voruzhennom soprotivlenii v

- Ukraine v 1941–1944 gg. [On the sources and historiography of the problem of Jewish participation in anti-Nazi armed resistance in Ukraine in 1941–1944]. *Katastrofa i Opir ukrains'kogo yevreistva (1941–1944). Narysy z istorii Holokostu i oporu v Ukraini – The Catastrophe and Resistance of Ukrainian Jewry (1941–1944). Essays on the History of the Holocaust and the Resistance in Ukraine.* (pp. 286–298). Kyiv [in Russian].
16. Elisavets'kyi, S. Ya. (Ed.). (1999). *Katastrofa i Opir ukrains'kogo yevreistva. Naryse z istorii Holokostu i Oporu v Ukraini [The Catastrophe and Resistance of Ukrainian Jewry. Essays on the History of the Holocaust and the Resistance in Ukraine]*. Kyiv [in Ukrainian].
17. Koval', M. (1965). *Istoriya pam'yatie! (Kryvavyi shlyah fashistiv na Ukraini) [History remembers! (Bloody way of fascists in Ukraine)]*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Kovba, Zh., & Gogun, A. (2010). Zbroinyi vystup yevreiv u Yanivs'komu tabori v informaciiynyh zvitah ukrains'kyh i pol's'kyh nacionalistiv [Armed performance of Jews in the Janow camp in information reports of Ukrainian and Polish nationalists.]. *Holokost i suchasnist'*. *Studii v Ukraini i sviti – Holocaust and Modernity: Studies in Ukraine and the World*, 1 (7), 143–153. Kyiv [in Ukrainian].
19. Medvedovs'ka, A. F. (2013). Do pytannya pro suchasnu ukrains'ku istoriografiyu Holokostu [On the subject of contemporary Ukrainian historiography of the Holocaust]. *Storinky istorii – History Pages*, 35, 189–196 [in Ukrainian].
20. Podol's'kii, A. (1999). Katastrofa yevropeis'kogo yevreistva: religiinyi aspekt [The Catastrophe of European Jewry: The Religious Aspect]. *Katastrofa i opir ukrains'kogo yevreistva – The Catastrophe and Resistance of Ukrainian Jewry.* (pp. 278–286). Kyiv: Instytut nacional'nyh vidnosyn i politologii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
21. Podol's'kii, A. Yu. (1996). Nacists'kii genocyd shchodo yevreiv v Ukraini (1941–1944 rr.) [Nazi Genocide Against the Jews of Ukraine (1941–1944)]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].
22. Pol', D. (2012). Holokost, kolaboraciya ta sprotyv u Skhidnii Yevropi [Holocaust, Collaboration and Resistance in Eastern Europe]. *Suchasni diskusii pro Drugu svitovu viinu: zb. nauk. statei ta vystupiv ukrains'kyh ta zarubizhnyh istorykiv – Contemporary discussions about the Second World War: Collection of scientific articles and speeches by Ukrainian and foreign historians.* (pp. 27–33). L'viv: ZUKC [in Ukrainian].
23. Polyakov, V. (2011). Yevreis'kii faktor v okupacii Krymu ta partyzans'komu rusi 1941–1944 rokiv [The Jewish factor in the occupation of Crimea and guerrilla movement 1941–1944]. *Istorychna pam'yat' – Historical memory*, 26, 133–138 [in Ukrainian].
24. Slobodyanyuk, M. (2017). *Antifashysts'kii ruh Oporu v Ukraini (1939–1944 rr.): istoriografiya problem [Anti-fascist resistance movement in Ukraine (1939–1944): historiography of the problem]*. Dnipro: Gerda [in Ukrainian].
25. Spektor, Sh. *Uchastie evreev v soprotivlenii i partizanskom dvizhenii na territorii sovetsoj Ukrainy [Participation of Jews in resistance and guerrilla movement in the territory of Soviet Ukraine]*. Retrieved from http://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/spektor.pdf [in Russian].
26. Trepkacheva, O. (2010). Okkupacionnyj rezhim i yevrejskoe naselenie Dnepropetrovshchiny 1941–1943 gg. [Occupation regime and the Jewish population of Dnepropetrovsk 1941–1943]. Extended abstract of candidate's thesis. Dnepropetrovsk [in Russian].
27. Tyaglyj, M. (2005). Protivostoyanie evreev Kryma nacistskomu genocidu (1941–1944) [Confrontation of the Jews of the Crimea with the Nazi Genocide (1941–1944)]. *Kul'tura narodov Prichernomor'ya – Culture of the peoples of the Black Sea Region*, 66, 64–73 [in Russian].
28. Farimec, A. Uchastie evreev v podpol'no-partizanskom dvizhenii v Dnepropetrovskom regione v gody nacistskoj okupacii (1941–1944) [The Participation of Jews in the Underground Partisan Movement in the Dnepropetrovsk Region during the Nazi Occupation (1941–1944)]. *Yevrejs'kyi opir v Ukraini v period Holokostu – Jewish resistance in Ukraine during the Holocaust*, 307–316 [in Russian].
29. Shakhrajchuk, I. A. (2013). Ruh oporu na Dnepropetrovshchyni v period Velykoi Vitchyznyanoi viiny 1941–1944 rr. [Shakhrajchuk IA Movement of resistance in Dnepropetrovsk region during the Great Patriotic War of 1941–1944]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Dnepropetrovsk [in Russian].
30. Shchupak, I. (2016). Uroky Holokostu v ukrains'kii storychnii nauci ta osviti: vid naratyvu do osmyslennya j postanovki suspil'nogo pytannya pro pokayannya (do 75-i richnyci tragedii Babynogo Yaru) [Holocaust Lessons in Ukrainian Historical Science and Education: From Narrative to Thinking and Asking the Public Question on Repentance (to the 75th Anniversary of the Babi Yar Tragedy)]. *Ukrains'kii storychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, 152–172 [in Ukrainian].

Стрільчук Марина Вікторівна

Аспірантка

Дніпровський національний університет

імені Олесе Гончара

49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Strilchuk Marina

Ph.D. Student

Oles Honchar Dnipro National University

72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Цитування: Стрільчук М. В. Єврейський опір під час Голокосту в Україні: історіографічний аспект. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 12. С.23-29.

Citation: Strilchuk, M.V. (2019). Yevreyskyi opir pid chas Holokostu v Ukraini: istoriografichnyi aspekt [Jewish Resistance during the Holocaust in Ukraine: the historiographical aspect]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (12), 23-29.

Стаття надійшла / Article arrived: 11.11.2019

Схвалено до друку / Accepted: 11.12.2019

Концепт «інновація» у європейській інтелектуальній традиції та азійських соціокультурних практиках

Вейчжень Гао, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

У статті здійснено аналіз виникнення та генези концепту «інновація» в межах європейської інтелектуальної традиції та досліджено особливості актуалізації даного концепту у реальну соціокультурну практику азійських держав. Авторка виходила із актуальності дослідження інновацій, які постали рушійною силою глибоких соціокультурних трансформацій, важливим пунктом порядку денного у всіх сферах буття суспільства, постаючи синонімом прогресу, модернізації, успіху, ефективності, продуктивності тощо. У статті здійснено спробу концептуалізувати наявні підходи до розуміння концепту «інновація» у англomовному соціогуманітарному, зокрема, соціально-філософському дискурсі, у якому концепту «інновація» притаманна розмита семантика у сучасних умовах. Спираючись на підходи, запропоновані сучасними закордонними авторами, було досліджено генезис та еволюцію поняття «інновація», проаналізовано сучасні підходи до його сутності й змісту. Також у статті вдалося здійснити експлікацію сучасних підходів до типології інновацій та похідного від неї терміну «соціальна інновація». Праксеологічний вимір статті забезпечений аналізом особливостей інноваційного соціального розвитку у країнах Азії, адже цей простір є найбільш рельєфним у плані успішної актуалізації підходів соціальних інновацій, пропонуючи оригінальні моделі суспільного розвитку на тлі власного соціокультурного ландшафту. У дослідженні вдалося продемонструвати трансформацію уявлень щодо сутності феномену інновацій у європейській інтелектуальній традиції від доби Античності до сучасності. Було продемонстровано, що розуміння інновацій у наукових теоріях (соціально-філософських, управлінських, економічних, політологічних тощо) має кластерний характер та є обумовленим історичною спадщиною та регіонально-культурними особливостями і традиціями, про що переконливо свідчить досвід інноваційних азійських країн (Китай, Японія, Південна Корея, Сінгапур тощо).

Ключові слова: *інноваційний розвиток, модернізація, конкуренція, генезис концепту «інновація», типологізація інновацій, азійські інноваційні суспільства, культурний ландшафт*

The concept of “innovation” in the European intellectual tradition and Asian socio-cultural practices

Weizhen Gao, National Pedagogical Dragomanov University

The article analyzes the origin and genesis of the concept of “innovation” in the framework of the European intellectual tradition. It also examines the features of implementation of this concept into real socio-cultural practice of Asian states. The author came out of the need of innovation concept research taking into account the fact that ones have emerged as the driving forces behind the deep socio-cultural transformations. Innovation is an important agenda item in all the areas of society being becoming synonymous with progress, modernization, success, efficiency, productivity, etc. The article attempts to conceptualize the existing approaches to understanding the concept of “innovation” in the English-speaking socio-humanitarian (as well as socio-philosophical discourse), where the concept of “innovation” has vague semantics in modern conditions. Based on the approaches, proposed by modern foreign authors, the genesis and evolution of the concept of “innovation” were investigated. The modern approaches to its essence and content were analyzed too. The article also succeeded in explicating of the modern approaches to the typology of innovations and the term “social innovation” which derived from “innovation”. The praxeological dimension of the article is provided by the analysis of the features of innovative social development in Asian countries taking into account the fact that this area is the most prominent in terms of successful actualization of social innovation approaches, offering original models of social development against the background of their own socio-cultural landscape. The study was able to demonstrate the transformation of ideas about the essence of the phenomenon of innovation in the European intellectual tradition from the era of Antiquity to the present days. It was demonstrated that the understanding of innovations in scientific theories (socio-philosophical, managerial, economic, political,

etc.) has a cluster character and is determined by the historical heritage, regional-cultural features and traditions as evidenced by the experience of innovative Asian countries (China, Japan, South Korea, Singapore, etc.).

Keywords: *innovative development, modernization, competition, the genesis of the concept of “innovation”, typology of innovations, Asian innovative societies, cultural landscape*

Концепт «инновация» в европейской интеллектуальной традиции и азиатских социокультурных практиках

Вейчжень Гао, Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова

В статье осуществлен анализ возникновения и генезиса концепта «инновация» в рамках европейской интеллектуальной традиции, а также исследованы особенности актуализации данного концепта в реальную социокультурную практику азиатских государств. Автор исходила из актуальности исследования инноваций, которые стали движущей силой глубоких социокультурных трансформаций, важным пунктом повестки дня во всех сферах бытия общества, являясь синонимом прогресса, модернизации, успеха, эффективности, производительности и т.д. В статье предпринята попытка концептуализировать имеющиеся подходы к пониманию концепта «инновация» в англоязычном социогуманитарном, в том числе, социально-философском дискурсе, в котором концепт «инновация» обладает размытой семантикой в современных условиях. Опираясь на подходы, предлагаемые современными зарубежными авторами, были исследованы генезис и эволюция понятия «инновация», проанализированы современные подходы к его сущности и содержанию. Также в статье удалось осуществить экспликацию современных подходов к типологии инноваций и производного от нее термина «социальная инновация». Праксеологическое измерение статьи обеспечено анализом особенностей инновационного социального развития в странах Азии, ведь это пространство является наиболее рельефным в плане успешной актуализации подходов социальных инноваций, предлагая оригинальные модели общественного развития на фоне собственного социокультурного ландшафта. В исследовании удалось продемонстрировать трансформацию представлений о сущности феномена инноваций в европейской интеллектуальной традиции от эпохи Античности до современности. Было продемонстрировано, что понимание инноваций в научных теориях (социально-философских, управленческих, экономических, политологических и т.д.) имеет кластерный характер и является обусловленным историческим наследием, регионально-культурными особенностями и традициями, о чем убедительно свидетельствует опыт инновационных азиатских стран (Китай, Япония, Южная Корея, Сингапур и т.д.).

Ключевые слова: *инновационное развитие, модернизация, конкуренция, генезис концепта «инновация», типологизация инноваций, азиатские инновационные общества, культурный ландшафт*

Постановка проблеми.

В умовах глобалізації конкурентоспроможність суспільств, транснаціональних корпорацій, науково-дослідницьких центрів, університетів тощо значною мірою обумовлена можливостями створення та впровадження ефективних інноваційних механізмів, швидкістю та якістю реалізованих нововведень. Якщо нещодавно інновації переважно розглядалися крізь площину успішних прибуткових бізнес-проектів, то сьогодні вони проникли в усі сфери людської життєдіяльності, здійснюють визначальний вплив на формування

державної політики, діяльність міжнародних та регіональних організацій, розбудову різноманітних інституцій.

На ефективні інновації покладають надії щодо подолання наявних соціально-економічних негараздів у глобальному масштабі, розв'язання перманентних соціальних викликів, таких як довкілля, охорона здоров'я, тривалість життя – сталий розвиток людства загалом. У другій декаді ХХІ ст. власні стратегії інноваційного розвитку прийняли ООН, ЄС, Африканський Союз, Австралія, Великобританія, Індія, Канада, Китай, США та інші країни світу. Інновації

постають як головний пункт порядку денного в усіх сферах буття суспільства – від наукових досліджень до розвитку, освіти, питань імміграції, зайнятості, оподаткування, промислової політики, управління ризиками та ін. Вони перетворились на синонім прогресу, модернізації, успіху, ефективності, продуктивності, прибутку та ін.

Радикально змінюються і масштаби інновацій. На сучасному етапі розвитку цивілізації системні інноваційні проекти поступаються місцем формуванню нового типу суспільства – інноваційного. Зазначені процеси, які значним чином трансформують соціальну архітектуру, актуалізують теоретичні розвідки в межах різних галузей знань, зокрема, у галузі соціальної філософії. Саме її методологічні підходи здатні концептуалізувати досягнення в інших галузях, надати інноваційним процесам футурологічну визначеність та надати даним трансформаціям характер теоретично обґрунтованих.

Незважаючи на те, що поняття «інновація» протягом ХХ ст. стрімко увійшло у науковий, політичний, мас-медійний дискурс та побутовий вжиток, значення цього терміну надзвичайно складне та неоднозначне. Його по-різному визначають антропологі, культурологи, економісти, політологи, соціологи, мистецтвознавці, медики, представники інших галузей науки. З одного боку, серед експертів є консенсус стосовно того, що інноваційний процес являє собою синкретичну цілісність знань, ідей та шляхів їх реалізації. А з іншого боку, він за своїм змістом надзвичайно багатомірний, оскільки треба брати до уваги дуже багато факторів, що знаходяться у динамічній взаємодії. Відтак, спектр підходів до визначення терміну «інновація» достатньо широкий і потребує ретельного розгляду.

Не менш дискусійним вважається питання типології інновацій, їх зв'язок з науково-технічним прогресом, соціальним і культурним контекстом, вплив на різноманітні інститути суспільства. Особливо гостра по-

леміка точиться навколо поняття «соціальна інновація», тому що, на нашу думку, його сутнісно-змістовне наповнення і практика застосування носить кластерний характер, має відповідну історико-теоретичну спадщину і безпосередньо залежить від регіонально-культурної специфіки та особливостей функціонування соціально-політичної системи конкретного суспільства.

Деяко специфічний характер вживання концепту «інновація» має на пострадянському соціокультурному просторі, де воно отримало, часом, надмірної вживаності (у доречних та недоречних контекстах). На нашу думку, існує потреба у смисловій «реабілітації» та переосмисленні змісту досліджуваного концепту, який виник та отримав генезу в межах європейської інтелектуальної традиції. Виходячи з цього, його сучасне переосмислення може бути евристичним, якщо буде спиратись на сучасну англomовну джерельну базу.

З іншого боку, цікавим феноменом виступає рецепція зазначеного теоретичного концепту сучасними азійськими культурами, де результатом проєкції теоретичного змісту даного концепту на специфічний соціокультурний ландшафт постали інноваційні суспільства Японії, Китаю, Південної Кореї тощо, а також інноваційні міста – Гонконг, Сінгапур тощо.

Аналіз досліджень і публікацій.

Серед вчених, які досліджували генезис та еволюцію поняття «інновація» слід відзначити Б. Годіна [98], Л. Мохра [12], І. Попа, Г. Преда і М. Болдеа [16], К. Следзика [17] та інших. Сутність та зміст поняття «інновації» розглядали у своїх працях Г. Боер і В. Дюрінг [2], Т. Давенпорт [5], Д. Еванс [6], Д. Ковін і Д. Слевін [3]. Типологія інновацій стала предметом вивчення Р. Гарсія та Р. Калантоне [7], Ф. Даменпур [4] Д. Еттлі, В. Бріджеса і Р. О'кіфа [6], Н. Томпсона [20] тощо.

Такі вчені, як Б. Бок [1], С. Вілле і Е. Пол [15], С. Кузнец [11], Р. Хейскала [10] спря-

мували свої зусилля на вивчення феномену соціальних інновацій. У свою чергу, тільки починаються наукові дослідження специфічних особливостей соціальних інновацій в країнах Азії, де можна зазначити значний внесок азійських та австралійських суспільствознавців, науково-дослідницьких центрів та інститутів.

Мета дослідження.

Спираючись на підходи, пропоновані сучасними закордонними авторами, ми спробуємо дослідити генезис та еволюцію поняття «інновація», визначити сучасні підходи до визначення його сутності й змісту, а предметом компаративного аналізу поставити типологія інновацій й похідного від неї терміну «соціальна інновація», а також особливості інноваційного соціального розвитку в країнах Азії.

Виклад основного матеріалу.

Одним з найвідоміших дослідників генезису та еволюції поняття «інновація» є Р. Гарсія та Р. Калантоне, які обробили понад п'ятсот документів із заголовками, що містять термін «інновація» від часів Реформації до кінця XIX ст.: памфлети, публічні виступи, проповіді, закони, прокламації та декларації. Вони також проаналізували значну кількість документів й інших джерел з відповідними назвами від початку XX ст. аж до 1975–1980 рр., коли викристалізувалася більш-менш цілісна теорія щодо інновацій [8]. На їх думку, в Античній Греції поняття інновації мало політичну конотацію і означало зміну наявного порядку. Римляни ж більше послуговувалися терміном «новизна» і надавали йому здебільшого негативного значення. З аналізу першоджерел, авторам вдалося встановити, що саме слово «інновація» почало набувати активного вжитку наприкінці XIII ст. у Франції та Англії, та у другій половині XIV ст. – в Італії.

Вищезгадані дослідники вважають, що Реформація була одним з ключових моментів в історії еволюції концепції інновації. Саме католики звинувачували протестантів

як новаторів, що зневажали наявні традиції. Проте значення поняття «інновація» швидко поширювалося на усі інші сфери життя, у першу чергу – політичну. Згодом воно торкнулося соціальних аспектів суспільного життя. Але до XIX ст. включно розуміння терміну «інновація» мало водночас негативну, нейтральну або позитивну конотацію залежно від світоглядно-аксіологічної позиції того чи іншого мислителя. Лише на початку XX ст. даний концепт набув загального вжитку і почав використовуватися у праві, освіті, літературі, мистецтві, медицині, соціальних науках та став асоціюватися з такими поняттями, як ініціатива, підприємництво, креативність тощо.

У попередніх століттях, на думку канадського автора Б. Годіна, інновація мала чотири основні концепції:

- по-перше, вона розглядалася як зміна, але не природня, за волею Бога, а навмисна, що має певну мету;
- по-друге, вона розумілася як своєрідна реформація, але поступова, на основі вже наявних норм, правил та процедур;
- по-третє, концепцією інновації є революція, яка асоціювалася з радикалізмом, насильством і тотальністю;
- по-четверте, інновацію розглядали як зміну наявного порядку [9].

Переважає більшість вчених датує початок системного дослідження такого складного феномену як інновація виданням у 1934 р. праці Й. Шумпетера «Теорія економічного розвитку. Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу». Дійсно, загальновідомим є факт, що концепт інновація у соціогуманітарний дискурс прийшов з економічних теорій. У ній він виокремлював п'ять типів інновації у промисловості: запуск нового продукту або модифікація вже відомого продукту; застосування нових методів виробництва чи збуту товару; відкриття нового ринку або ринку, для якого ще не було галузі промисловості; відкриття або придбання нових джерел по-

стачання сировини або напівфабрикатів; нова галузева структура (зокрема, створення чи знищення монопольної позиції) [17].

Після Другої світової війни з'являються численні теоретичні підходи до інновацій. Наведемо лише декілька прикладів. У 1954 р. П. Друкер у праці «Практика менеджменту» відніс інновацію до однієї з двох головних функцій будь-якої організації. А інший дослідник управлінських проблем Л. Мохр, у статті «Детермінанти інновацій в організації» (1969 р.), під інноваціями вбачав певний рівень конкретних нових змін, що реалізовані в організації. [12]. З свого боку Т. Давенпорт у праці «Інноваційні процеси. Реінжиніринг роботи за допомогою інформаційних технологій» (1992 р.) уявляв інновацію як повне завершення виконання завдання у радикально новий спосіб [5].

У свою чергу, Д. Еванс у статті «Стратегічна гнучкість для маневрів високими технологіями: концептуальна основа» (1991 р.) окреслив своє бачення інновації як здатності відкривати нові стосунки, бачити речі з нових перспектив і формувати нові комбінації з наявних понять [7].

Дослідники Д. Ковін та Д. Слевін висунули ідею, що інновації можна визначити як процес, що забезпечує додану вартість та певну ступінь новизни для організації, постачальників та замовників, де розробляться нові процедури, рішення, продукти, послуги та нові способи маркетингу [3]. Зі свого боку Г. Боер та В. Дюрінг у статті «Інновації, які інновації? Порівняння між продуктами, процесами та організаційними інноваціями» (2001 р.) вважають, що інновації є специфічною сутністю, яка є своєрідною комбінацією підпорядкованих ній складових, які породжують систему «продукт – ринок – технологія – організація» [2].

Як бачимо, на початковому етапі концептуального осмислення змісту інновацій у ХХ ст. переважали її економічні та науково-технологічні складові. Вона розумілася як запланована зміна, що потребує певної

стратегії та інвестицій. До цього слід додати оригінальність як якісну відмінність, певний розрив з минулими стереотипами. Це також креативність у розумінні нової комбінації ідей і речей. Інновація вказує на перше походження тієї чи іншої ідеї, речі, процесу, технології тощо. Слід підкреслити, що інновація не тотожна винаходу, який є лише першим кроком до інновації. Винахід є продуктом ментального процесу, а інновація змушує винахід працювати. Отже, останній не завжди перетворюється на інновацію.

Предикати, які зазвичай використовуються разом з поняттям інновація, – «революційна», «руйнівна», «нерегулярна» або «відкриваюча» тощо, за слушною думкою Р. Гарсія та Р. Калантоне, швидше за все свідчать про те, що в інновації основний акцент зміщений на її ефекті, а не на атрибутах винахідника, організації, суспільства [8]. При цьому позитивна продуктивна здатність інновацій та їх значення іноді значно перебільшується. Ми погоджуємося із зауваженням С. Пфотенхуера та Ш. Ясаноффа, що інновації перетворилися майже на панацею, яка несе обіцянку вилікувати соціально-економічні недуги незалежно від того, якими вони є, та звідкіля виникли. Вони безпідставно розглядаються як ключ до кращого майбутнього, що обіцяє не тільки економічне зростання та конкурентоспроможність, але й вирішення численних соціальних проблем [13]. Симптоматично схожу історію ми бачимо у пострадянському та українському, зокрема, соціокультурному просторі, коли інноваційність як ознака тих чи інших процесів та самі інновації виступають лише в якості «декорацій» до тих чи інших проектів, які підміняють глибинний зміст інновацій як чинника соціокультурних змін.

Не менш важливим є уявлення про типологію інновацій. Уже наприкінці 1970-х рр. у цьому напрямі розпочалася широка академічна, зокрема, філософська дискусія. У першу чергу, був проведений вододіл між адміністративними та технічними іннова-

ціями [16]. У 1984 р. Д. Етлі, В. Бріджіс та Р. О'кіф звернули увагу на значну різницю, що спостерігається між поступовими та радикальними інноваціями [6]. У 1991 р. Ф. Деменпоур запропонував три пари інновацій: адміністративні – технічні; процес – продукт; радикальна – поступова [4]. Технічні інновації фокусують увагу на продуктах, послугах та технологіях у процесі виробництва. Для цього типу інновацій притаманні високий професіоналізм та низька формалізація й централізація. Адміністративні інновації мають справу із організаційною структурою та управлінським процесом. Вони опосередковано стосуються базової діяльності організації та прямо – менеджменту функціональної активності. Інновація процесу бере до уваги нові елементи, які виникають у процесі створення продукту (послуги). Радикальна інновація передбачає фундаментальну реконцептуалізацію бізнесу. Вона відбувається на трьох рівнях: продукти, послуги; процес виробництва; їхня комбінація.

Свою авторську класифікацію інновацій, але вже за іншою внутрішньою логікою, запропонував у 2004 р. Н. Томпсон, виокремивши серед інновацій два види – креативні та адаптивні, надав їм наступних змістовних ознак: перші (креативні) орієнтують на здатність організації створювати нові ідеї у власній системі, у той час як другі (адаптивні) інновації вказують на можливості організації запозичувати цікавий зовнішній досвід [20]. Очевидно, що класифікація інновацій, наведена авторами, залежить від головного критерію поділу. Це може бути: сфера застосування; ступінь новизни або запозичення і адаптації; рівень динамізму; масштаб результативності; масштаб соціального впливу тощо. При цьому кожен з таких підходів у відповідному контексті є коректним з методологічної точки зору та не викликає заперечень з дослідницької точки зору.

Проте, зважаючи на спрямованість статті на залучення методологічного апарату соціальної філософії, дуже цікавими для нас

уявляються погляди фахівців на зміст поняття «соціальна інновація», оскільки він виходить за межі суто економіко-технологічних досягнень та успішності бізнес-проектів. Як справедливо зазначає Б. Бок, концепція соціальних інновацій виникла в процесі перманентних дискусій та критики традиційних теорій інновацій, які орієнтувалися насамперед на матеріально-технологічні винаходи, наукові знання та економічне обґрунтування нововведень [1]. Усі погоджуються з тим, що бізнес-інновації створені заради прибутку і, переважно, складаються з технологічних та організаційних нововведень [15]. Економісти, зазвичай, не у достатньому обсязі звертають увагу на соціальний ефект інновацій у бізнесі, керуючись власними галузевими оцінками ефективності.

Одним з перших, хто чітко відокремив економічні та неекономічні наслідки інновацій був нобелівський лауреат у галузі економіки 1971 р. С. Кузнець. У праці «Населення, капітал та зростання: вибрані нариси» (1974 р.) він поза питаннями продуктивності та споживання виокремив три групи неекономічних наслідків основних інновацій: інституційні зміни, дислокативний ефект та виснаження природного середовища [11]. Соціальні інновації розглядалися в контексті перетворень першої групи, оскільки нові технології потребують суттєвих інституціональних змін, хоча вчений не навів жодного прикладу такої кореляції. Відтак, соціальні інновації, на його думку, детерміновані бізнес-інноваціями та є каталізатором інституційних змін.

Дещо розвинула вищезазначену ідею Р. Хейскала, яка пропонує використовувати п'ять «ідеальних типів» інновацій: технологічні, економічні, регулятивні, нормативні та культурологічні. У цьому переліку соціальні інновації – це зміни в культурних, нормативних або регулюючих структурах суспільства [10].

Однак найбільшу популярність сьогодні отримали концепції соціальних іннова-

цій, що пов'язують їх з соціальними цілями та спрямуванням на суспільне благо (social welfare). Зокрема, Д. Філлс, К. Дейглеймер та Т. Міллер визначають їх як процес винаходу, закріплення та реалізації нових рішень на користь задоволення соціальних потреб та розв'язання проблем [14]. Проте у сучасній науковій літературі найчастіше послуговуються дефініцією, запропонованою Єврокомісією у 2012 р.: соціальні інновації – це нові рішення (продукти, послуги, моделі, ринки, процеси тощо), які одночасно задовольняють соціальну потребу (ефективніше, ніж існуючі рішення), та призводять до нових або вдосконалених можливостей і відносин, кращого використання активів та ресурсів [19].

На нашу думку, основними елементами запропонованої дефініції є: задоволення соціальних потреб; ефективність; новизна; перехід від ідеї до впровадження; підвищення здатності суспільства діяти. Зазначені елементи мають крос-секторальну природу, вони формують нові соціальні відносини та механізми відтворення, а за своїми атрибутивними властивостями є відкритими, спільними і експериментальними. Сьогодні вони мають три головні інтерпретації: соціальні механізми інновацій; соціальна відповідальність за інновації та інновації суспільства [1].

Проте схожі соціальні проблеми в країнах світу мають різне культурне, політичне та соціальне підґрунтя і регіональну специфіку. Мова йде про те, що інновація як теоретичний концепт соціогуманітаристики отримав значний практичний вимір у соціокультурних середовищах країн Азії, особливо, починаючи із 2000 р. Зокрема, у 2008 р. в Азії проживало 63 % населення світу поза межею бідності. Їхня загальна кількість на початку другої декади XXI ст. досягла позначки у 658,07 млн осіб [21]. Відтак, не випадково, що соціальні інновації загалом спрямовані на вирішення завдань збільшення заробітку, вирішення місцевих проблем, розширення ролі соціальних служб, можливостей для

громадянського суспільства та реформування недемократичних соціальних систем.

З одного боку, теоретичний концепт «інновація» та «соціальна інновація» був запропонованим та розвиненим у концептуальному плані у інтелектуальному просторі Західної цивілізації, оформившись на якісному рівні у другій половині XX ст. З іншого боку, найбільш рельєфно інновація як метафора розвитку суспільств отримала саме у просторі азійських країн, що свідчить про актуальність здійсненого нами та перспективного дослідження в межах культурологічних, релігійних та інших сюжетів актуалізації інновацій у азійському соціокультурному просторі.

Оскільки у багатьох країнах Азії відзначалася бурхлива індустріалізація, що супроводжувалася урбанізацією населення, сільськогосподарські райони прийшли до занепаду наприкінці XX ст. Отже, в інноваційному руслі сьогодні можна спостерігати широкомасштабний рух фермерів та місцевого населення щодо створення кооперативів. Тобто одним з головних трендів є розширення прав і можливостей громади, а також посилення контролю за якістю свого життя. Це значно більше за змістом, ніж просте залучення або участь громад у розробці соціальних програм. Фокус уваги спрямовується на власність громади та дії, що безпосередньо спричиняють соціальні, а іноді й політичні зміни [18].

Іншим важливим напрямом є розвиток інформаційних та комунікаційних технологій (ІСТ), завдяки яким зростає участь громадян у підготовці та реалізації соціальних інновацій. У період з 2000 по 2012 рр. в Азії темпи зростання користувачів Інтернету були на рівні 841,9 %. Це набагато швидше, ніж в Європі (393,4%) або Північній Америці (153,3%). Кількість мобільних телефонів на 100 громадян сьогодні становить: у Китаї – 96,4; в Індії – 93,15; у Південній Кореї – 128,3; в Японії – 115,2 порівняно зі світовим середнім показником 93 [18].

У переважній частині країн Азії соціальна інновація розуміється як змістовна практика, що вимагає міжгалузевого співробітництва та передбачає об'єднання зусиль громадянського суспільства та уряду. Багато країн взяли курс на децентралізацію, де місцеві органи публічної влади заохочують громадянську ініціативу, краще використовують переваги регіональної специфіки, зміцнюють більшу фінансову незалежність від центру. Потужний розвиток отримало так зване соціальне підприємництво, яке забезпечує вирішення питань, що виходять за межі можливостей уряду або регулятивних функцій ринку. Динамічно зростає кількість посередницьких організацій, які відіграють ключову роль у розвитку та зміцненні взаємодії між центральними і місцевими органами влади, неурядовими організаціями, місцевими громадами, академічними інститутами і приватними корпораціями.

Висновки.

До XIX ст. включно інновації мали переважно негативну конотацію і асоціювалися з хаосом, революцією (насильством), зламом усталених традицій у деструктивному напрямку. З другої половини XX ст. вони динамічно перетворилися на лейтмотив формування державної політики в усіх сферах буття суспільства. Поняття «інновація» достатньо складне і багатовимірне та має безліч визначень, ядро яких складають: нові знання, ідеї та технології, динамізм та масштабність їх реалізації, оригінальність,

креативність, а також корисність, продуктивність, ефективність тощо. Класифікація інновацій значною мірою залежить від світоглядно-аксіологічних позицій авторів, критеріїв поділу та конкретних завдань, що вирішує дослідник, а прояснення цієї класифікації та змісту концепту у західній інтелектуальній традиції сприятиме реабілітації змістовного наповнення концепту на пострадянському соціокультурному просторі.

Соціальні інновації зазвичай розглядаються в контексті інституціональних змін, а також модернізації відповідних культурних, нормативних або регулюючих структур суспільства. Однак найбільшій підтримки отримали концепції соціальних інновацій, що пов'язують їх з соціальними цілями та суспільним благом, хоча це доволі нечіткі й розмиті поняття. Ми дійшли висновку, що соціальні інновації мають кластерний характер, тобто відчутну регіонально-культурну специфіку. Зокрема, в азійських країнах найбільшу ефективність демонструють нововведення децентралізації. Розширення прав та можливостей місцевих громад, створення кооперативів, розвиток соціального підприємництва та посередницьких організацій, що підсилюють взаємодію з органами публічної влади різних рівнів, неурядовими організаціями, місцевими громадами, академічними інститутами та приватними корпораціями, пропонуючи альтернативні філософські засади для нової соціальної архітектури.

REFERENCES

1. Bock, B. B. (2012). Social innovation and sustainability; how to disentangle the buzzword and its application in the field of agriculture and rural development. *Studies in Agricultural Economics*, 114, 57–63. <http://dx.doi.org/10.7896/j.1209>.
2. Boer, H., Boer, H., & During, W.E. (2001). Innovation, What Innovation? A Comparison between Product, Process and Organizational Innovation. *International Journal of Technology Management*, 22, 83–107.
3. Covin, J. G., & Slevin, D. P. (1991). A Conceptual Model of Entrepreneurship as a Firm Behavior. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 16, 7–25. <https://doi.org/10.1177/104225879101600102>.
4. Damanpour, F. (1991). Organizational Innovation: A meta-analysis of effects of determinants and moderators. *Academy of management journal*, 34(3), 555–590.
5. Davenport, T. H. (1992). *Process Innovation. Reengineering Work through Information Technology*. Boston: Harvard Business School Press, 1992.
6. Ettlie, J. E., Bridges, W. P., & O'Keefe, R. D. (1984). Organization Strategy and Structural Differences for Radical Versus Incremental Innovation. *Management Science*, 30(6), 682–695.

7. Evans, J. S. (1991). Strategic flexibility for high technology maneuvers: a conceptual framework. *Journal of Management Studies*, 28(1), 69–89. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.1991.tb00271.x>.
8. Garcia, R., & Calantone, R. (2002). A Critical Look at Technological Innovation Typology and Innovativeness Terminology: A Literature Review. *Journal of Product Innovation Management*, 19, 110–132.
9. Godin, B. (2015). *Innovation: A Conceptual History of an Anonymous Concept. Working Paper*. No. 21. Montreal: Institut national de la recherche scientifique.
10. Heiscala, R. (2007). Social innovations: structural and power perspectives. Hamalainen T. J., Heiskala R. (Eds.). *Social Innovations, Institutional Change and Economic Performance*. Chaltenham: Edward Elgar Publishing, 52–79.
11. Kuznets, S. (1974). *Population, Capital and Growth: Selected Essays*. London, Heinemann Educational Publishers.
12. Mohr, L. B. (1969). Determinants of Innovation in Organizations. *The American Political Science Review*, 63(1), 111–126.
13. Pfothenhauer, S., & Jasanoff, Sh. (2017). Panacea or diagnosis? Imaginaries of innovation and the “MIT model” in three political cultures. *Social Studies of Science*, 47(6), 783–810. <https://doi.org/10.1177/0306312717706110>.
14. Phills, J. A., Deiglmeier, R., & Miller, D. T. (2008). *Rediscovering Social Innovation, Stanford Social Innovation Review*. Retrieved from http://www.ssr.org/articles/entry/rediscovering_social_innovation#sthash.LuXlirzX.fjh2JKLM.dpuf.
15. Pol, E., & Ville, S. (2009). Social innovation: Buzz word or enduring term? *The Journal of Socio-Economics*, 38, 878–885. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2009.02.011>.
16. Popa, I. L., Preda, G., & Boldea, M. (2010). A Theoretical Approach of the Concept of Innovation. *Managerial Challenges of the Contemporary Society*, 1, 151–156.
17. Śledzik, K. (2013). *Schumpeter’s view on innovation and entrepreneurship*. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=2257783>.
18. The Hope Institute. Social Innovation in Asia: Trends and Characteristics in China, Korea, India, Japan and Thailand. (2017). T. Morris-Suzuki an E. Jeong (Eds.). *New Worlds from Below: Informal Life Politics and Crossroots Actions in Twenty-first Century Northeast Asia*. (pp. 249–275). Canberra: ANU Press.
19. *The Young Foundation. Social Innovation Overview: A Deliverable of the Project. The Theoretical, Empirical and Policy Foundations for Building Social Innovation in Europe (TEPSIE), European Commission – 7th Framework Programme (Brussels: European Commission, DG Research, 2012)*. (2012). Retrieved from www.tepsie.eu/images/documents/TEPSIE_D1.1.Report.DefiningSocialInnovation.Part%201%20-%20defining%20social%20innovation.pdf.
20. Thompson, N. J. (2004). Innovativeness and performance: evidence from manufacturing sectors. *Journal of Strategic Marketing*, 12, 265–266. <https://doi.org/10.1080/0965254042000308075>.
21. Wan, G., & Sebastian, I. (2011). *Poverty in Asia and the Pacific: An Update, Asian Development Bank Economics Working Paper*. Manila: Asian Development Bank.

Гао Вейчжень

Аспірантка
 Національний педагогічний університет імені
 М.П. Драгоманова
 01630, м. Київ, вул. Пирогова, 9

Gao Weizhen

Ph.D. Student
 National Pedagogical Dragomanov University
 9, Pyrohova str., Kyiv, 01630, Ukraine

Email: gaokyiv@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2233-387X

Цитування: Гао Вейчжень. Концепт «інновація» у європейській інтелектуальній традиції та азійських соціокультурних практиках. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 12. С.30-38.

Citation: Gao Weizhen. (2019). Kontsept «innovatsiia» u yevropeiskii intelektualnii tradytsii ta aziiskykh sotsiokulturnykh praktykakh [The concept of “innovation” in the European intellectual tradition and Asian socio-cultural practices]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (12), 30-38.

Стаття надійшла / Article arrived: 13.11.2019

Схвалено до друку / Accepted: 15.12.2019

Офіційна церква і старообрядці на Катеринославщині у XVIII – на початку XX століть

Оксана Мірошниченко, Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна

У даній роботі висвітлені взаємовідносини старообрядницьких громад з офіційною церквою через інститути єдиновірства та місіонерства. Старообрядництво не являло собою монолітну групу з тотожними поглядами на характер взаємин із офіційною церквою. Певна його частина свідомо ізолювалась від структур, підпорядкованих Синоду, інші докладали зусиль для того, аби старообрядницьких священників визнавали ієрархи панівної церкви. Результатом таких зусиль стало виникнення єдиновірства. Сутність єдиновір'я полягала у підпорядкуванні старообрядництва офіційній церкві у організаційному відношенні: призначення священників, звіт перед єпархією тощо при збереженні основних правил старообрядницької служби – богослужіння проводилися священниками панівної церкви за старообрядницькими книгами. Разом з тим єдиновірство розцінювалось не стільки як остаточна мета, а як проміжний етап при переході від старообрядництва, яке не підтримувало зв'язків із офіційною церквою, до «панівної» віри. Кінцевим результатом єдиновір'я мало стати повне знищення старообрядництва. Проте правова неврегульованість нової політики царизму щодо старовірів, слабкість потуг офіційної церкви привели до того, що старообрядницькі громади не погодились на умови єдиновір'я. Разом з адміністративним тиском дещо зросла й активність офіційної церкви. Це проявилось у місіонерській діяльності. У цей час державні органи фактично взяли в свої руки справу організації місіонерської діяльності православних священників. Єпархії краю не мали досвідчених місіонерів, тому їх запрошували з інших місць. Активну місіонерську роботу проводили, відвідуючи старовірські села, місцеві православні священники. До них також направляли спеціально навчених вчителів, які добре знали побут старовірів і вміли з ними вести приватні розмови. Становище старовірів у державі загалом та на Катеринославщині, зокрема, було невизначеним. Російський уряд вбачав у старообрядництві релігійну опозицію державній церкві. Відтак, старообрядці змушені були захищати свої релігійні переконання, духовні традиції, спосіб життя. Через постійні переслідування та гоніння з боку влади старовіри проживали закритими громадами. Так спосіб самозахисту зводив етнокультурні взаємини з місцевим населенням до мінімуму. Стосовно взаємин між офіційною церквою і старообрядцями, то вони коливалися від мирного співіснування до гострої нетерпимості. Місцеве ж українське населення зазвичай ставилося до старообрядців терпимо. Громади фактично існували ізолювано. Ідея самозбереження і визначала поведінку старообрядців стосовно українського православного оточення – старообрядці не робили спроб розширити коло своїх прихильників з різних причин, зокрема через побоювання втратити терпиме до себе ставлення. Відокремленість старовірів призвела до того, що гоніння, які застосовувались владою і церквою, метою яких було приєднання їх до панівної церкви, закінчилися безрезультатно. Попри застосування інститутів місіонерства та єдиновір'я, інших методів і підходів до викорінювання старообрядництва, старообрядці залишилися «не такими, як всі», зберегли свою самобутність та віру. Протягом зазначеного періоду викоренити розкол у православній церкві владі не вдалося.

Ключові слова: старообрядництво, офіційна церква, інститут місіонерства, церковний розкол, єдиновір'я

Official Church and Old Believers in Ekaterinoslav in the XVIII – early XX centuries

Oksana Miroshnychenko, Dnipro National University of Railway Transport named after academician V. Lazaryan

The purpose of article is to consider a priority the relationship Old Believer communities with the Established Church with the help of the same religion and missionary activities. The Old Believers don't

constitute a monolithic group with identical views on the nature of relations with the official church. The certain part of it was consciously isolated from the structures subordinate to the Synod, while others made efforts to ensure that the hierarchs of the ruling church recognize the Old Believer's priests. The result of such efforts was the emergence of consensus. The essence of consensus was to subordinate the Old Believers to the official church in an organizational sense: the appointment of priests, the reporting to the diocese, etc. while maintaining the basic rules of the Old Believer's service – church service was held by priests of the dominant church for Old Believer's books. At the same time, the unity of faith was regarded not so much as the final goal, but as an intermediate stage in the transition from the Old Believers, did not maintain ties with the official church, to the «prevailing» faith. The final result of the faith was to destroy the Old Believers completely. However, the legal unsettledness of the new policy of the royal authority regarding the Old Believers, the weak attempts of the official church led to the fact that the Old Believer's communities don't agree to the conditions of single-faith. Together with administrative pressure, the activity of the official church also increased slightly. This manifested itself in missionary work. Currently, state bodies have actually taken over the organization of the missionary activities of Orthodox's priests. The dioceses of our region don't have experienced missionaries, therefore they were invited from other places. Active missionary work was carried out, visiting the Old Believer's villages, local Orthodox's priests. Specially trained teachers were also sent to them, who knew well the life of the Old Believers and knew how to conduct private conversations with them.

The main reason for the emergence of communities was the vacant land, which were annex territory of the Russian Empire, which was necessary to settle. As is well known, Old Believer appeared after implemented church reform head up patriarch Nikon. Old Believers have has regarded as obnoxious communities of the Russian Empire from the beginning and during more one century. The government and lead church even fought them. Suppression, pursuit and duress was counterproductive, Old Believers continued to believe in their believing. Relations between Old Believers and the authorities were very tense and inconstant. There was thaw in relations communities from outside bureaucrats during two centuries. The authorities were not consistent in one's action in relation to Old Believers. Each of the leaders had their own plans and thought about Old Believers communities. However, not all wanted removed a dissension in the society by all sorts of ways. Old Believers had marginal position in the Ekaterinoslav region in particular, and in a State a whole. In general, the Russian Government used negative of Old Believers, although sometimes were positive changes to them. The government viewed communities as religious opposition State Church. Accordingly, the Old Believers made a stand for their religions opinions, spiritual traditions and manner of life. Nonstop pressure by the authorities, forced communities intercommunicated only with each other thus minimized ethnocultural relationship with locals. Speaking of relationship between church religions common- Established Church and Old-Orthodox Church, they could not had peaceful coexistence with each other, because reasons were significant degree by state political factors. On the other hand, Ukrainian people were usually treated Old Believers tolerantly. Communities existed actually in isolation. Old Believers did not show nothing influence on religion Ukrainians. They did not try to enlist Ukrainians people of different reasons, among them for fear of losing tolerantly attitude. In article described that apartness Old Believers has led to religious persecution, the purpose of which was inclusion them to the established church. All attempts ended without result. The Old Believers stayed «not like all the others», retained their national distinctness and faith, despite the fact that against them had used of the religion and missionary activities, other procedures and uprooting common faith. During this period, the efforts of authorities to supplant a dissension had failed.

Keywords: *reform, local governance, democracy, united territorial communities (communities), regionalization*

Официальная церковь и старообрядцы на Екатеринославщине в XVIII – начале XX веков

Оксана Мирошниченко, Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта имени академика В.Лазаряна

В данной работе освещены взаимоотношения старообрядческих общин с официальной церковью через институты единоверия и миссионерства. Старообрядчество не представляло собой монолитную группу с тождественными взглядами на характер взаимоотношений с официальной церковью. Определенная его часть сознательно изолировалась от структур, подчиненных Синоду, другие прилагали усилия для того, чтобы старообрядческих священников признавали иерархи господствующей церкви. Результатом таких усилий стало появление единоверия. Сущность единоверия заключалась в подчинении старообрядчества официальной церкви в организационном отношении: назначение священников, отчет перед епархией и т.п. при сохранении основных правил старообрядческой службы – богослужения проводились священниками господствующей церкви по старообрядческим книгам. Вместе с тем единоверие расценивалось не столько как окончательная цель, а как промежуточный этап при переходе от старообрядчества, не поддерживавшего связей с официальной церковью, к «господствующей» вере. Конечным результатом единоверия должно было стать полное уничтожение старообрядчества. Однако правовая неурегулированность новой политики царской власти в отношении староверов, слабость потуг официальной церкви привели к тому, что старообрядческие общины не согласились на условия единоверия. Вместе с административным давлением несколько возросла и активность официальной церкви. Это проявилось в миссионерской деятельности. В настоящее время государственные органы фактически взяли в свои руки дело организации миссионерской деятельности православных священников. Епархии края не имели опытных миссионеров, поэтому их приглашали из других мест. Активную миссионерскую работу проводили, посещая староверческие села, местные православные священники. К ним также направляли специально обученных учителей, которые хорошо знали быт староверов и умели с ними вести частные разговоры. Положение староверов в государстве в целом и на Екатеринославщине, в частности, было неопределенным. Российское правительство видело в старообрядчестве религиозную оппозицию государственной церкви. Поэтому старообрядцы вынуждены были защищать свои религиозные убеждения, духовные традиции, образ жизни. Именно из-за постоянных гонений со стороны власти они жили закрытыми, отделенными общинами, что сводило этнокультурные взаимоотношения с местным населением к минимуму. Что касается отношений между двумя религиозно-церковными лагерями – официально православным и древлеправославным, то они колебались от более или менее мирного сосуществования к острой нетерпимости, провоцирующейся в значительной степени государственно-политическими факторами. Зато местное украинское население обычно относилось к старообрядцам терпимо. Общины фактически существовали изолированно. Соображения самосохранения определяли религиозное поведение старообрядцев в отношении украинского православного окружения – старообрядцы не пытались расширить круг своих сторонников за счет украинских неопитов по разным причинам, в том числе из-за опасений потерять терпимое к себе отношение. Как показано в статье, обособленность староверов привела к тому, что гонения на сторонников древней веры, целью которых было присоединение их к господствующей церкви, закончились безрезультатно. Несмотря на применение институтов миссионерства и единоверия, других методов и подходов к искоренению старообрядчества, старообрядцы остались «не такими, как все», сохранили свою самобытность и веру. В течение указанного периода искоренить раскол в православной церкви власти не удавалось.

Ключевые слова: старообрядчество, официальная церковь, институт миссионерства, церковный раскол, единоверие

Актуальність проблеми.

Із проголошенням Україною незалежності 1991 р., неможливо розглядати історію українців та представників інших національностей, що здавна проживали на цій території, без гармонізації міжнаціональних, міжкультурних та міжрелігійних відносин. У зв'язку

з останніми політичними подіями в нашій державі питання релігії та церкви стали край актуальними.

З прийняттям християнства за грецьким обрядом ще в X ст. і до XVII ст. російська православна церква перебувала у відносному спокої та мирі. Реформи, запропоновані патріархом

Никоном, які потім були втілені в реальність, призвели до розколу церкви. Це спричинило появу найбільшого в історії суспільно-релігійного руху – «древлеправославних» християн (як вони себе самі називали), або старовірів, розкольників (так вони фігурують в офіційних документах аж до початку XX ст.). У наш час досить актуальними є проблеми віротерпимості та єдності православної церкви. Досвід взаємовідносин панівної церкви зі старообрядництвом дає можливість уникнути помилок при виробленні курсу державної політики та релігійних принципів. Суспільно-політичні зміни, які відбулися в XVII ст. у Московському царстві, залишили глибокий слід не лише в російській історії, а й наклали відбиток на життя сусідніх і не тільки держав. Адже ті старообрядці, які не змогли лишитися в своїй країні, змушені були шукати прихисток в інших. Патріарх Никон у 1653–1660 рр. провів реформу церкви з метою усунення розбіжностей між московським та грецьким православними обрядами. Сутність офіційної реформи полягала у встановленні уніфікації в богослужбових чинах. Об'єднана російська церква, не мала єдиного богослужбового чину і різнилася в цьому, на що постійно вказували і Никону, і його попередникам східні патріархи. У єдиної церкви повинен був бути єдиний культ. Ключова проблема полягала в тому, що грецька церква, як і константинопольська, весь час модернізувались та змінювались, а російська була закритою, не спроможною до змін не одне століття. Це зумовлено і територіальною віддаленістю Москви від інших релігійних центрів, і небажанням щось змінювати в системі богослужіння самими церковними діячами. Саме з цим і пов'язані наступні події: церковний собор 1666–1667 рр., відмова від нововведень, які запропонував Никон. І як наслідок розкол суспільства на прихильників нової та старої віри, примирення якого, на жаль, досі не відбулося.

На сьогодні актуальною залишається проблема віротерпимості, єдності православної церкви та її порозуміння із старообрядцями. Тому у цій статті хочемо прослідкувати взаємини офіційної церкви та старообрядницьких громад XVIII – початку XX ст. через запровадження інститутів єдиновір'я та місіонерства.

Розробленість наукової проблеми в літературі. Проблема старообрядництва цікавила вчених уже в XIX ст. Одним із перших дослідників старообрядництва серед українських науковців став видатний історик М. І. Костомаров.

Він називав старообрядницький рух «великим явищем народного прогресу та суспільної думки» [11]. Особливу увагу вивченню старообрядництва приділяють вчені незалежної України. Торкається проблеми відносин у своїх роботах між офіційною церквою та старообрядцями Ю. В. Волошин. Науковець вказує, що погіршення взаємовідносин місцевої влади зі старовірами відбулося після 1714 р., коли за наказом Петра I здійснено перепис старовірів [3]. Ґрунтовне дослідження історії старообрядництва у вітчизняній науці знайшло своє відображення у роботах С. В. Таранця. Автор досліджує взаємостосунки старовірів з державою та іншими релігіями, соціальну структуру старообрядництва, вивчає найвідоміші центри їх віри [23]. До питань навернення до єдиновірства на матеріалах Лівобережної України звертається С. О. Голдіна. Дослідниця вказує на цей механізм як один із засобів боротьби з розколом [7]. Також серед дослідників із цієї проблематики варто назвати І. І. Лимана. Він розглядає взаємини влади із старообрядницькими громадами, також звертається до питання місіонерства [12]. І. О. Єрмакова аналізує особливості запровадження єдиновірства у межах Херсонської губернії у 1840–1860-х рр. Розглядає, як ставились старообрядці до запроваджених заходів, та ступінь результативності проти розкольницької політики, яку здійснювала офіційна церква [8]. Розглядаючи інститут місіонерства, А. Н. Федорова наголошувала, що основне завдання місіонерів полягало не в боротьбі з наявними «розкольниками», а у недопущенні розповсюдження старообрядницьких поглядів серед місцевого православного населення [24].

Проте комплексне дослідження, присвячене старообрядництву Катеринославщини, відсутнє. Не висвітлена в літературі й місіонерська діяльність краю, особливості впровадження та реакція самих старовірів на дії офіційної церкви.

Мета статті – проаналізувати політику російської влади щодо запровадження єдиновірства, висвітлити місіонерську діяльність державної церкви щодо старовірів, визначити особливості цієї діяльності на Катеринославщині.

Виклад основних положень

Старообрядництво зародилося в Московській державі в середині XVII ст. Старообрядці або старовіри з'являються після реформи церкви, яку провів патріарх Никон у середині XVII ст. Із моменту появи та протягом ще кількох століть старообрядці виявлялися «неугодною»

масою населення в Російській імперії. З ними активно вела боротьбу і влада, і панівна церква. Однак утиски, катування, ув'язнення не давали очікуваних результатів: старообрядці продовжували сповідувати стару віру, хоча багатьом з них довелося змінити місце свого проживання. Прибічники древлеправослав'я тікали на окраїни держави, за кордон, де б їх не знайшла «карна рука» правосуддя.

Самостійного розвитку (поза офіційною церквою) старообрядництво набуло після собору Руської православної церкви (РПЦ) 1666–1667 рр. Цей собор закріпив розкол, засудив усіх супротивників Никона («поборників духовного благочестя») і його самого. Лише у 1971 р. РПЦ зняла прокляття із старообрядців, накладені на них ще в XVII ст. Слід зазначити, що старообрядництво – нехарактерне явище для України. Вже до середини XVII ст. церква на українських землях пройшла не одне випробування. Це і заборона митрополії, і Берестейська унія, ухвалення якої призвело до появи греко-католиків, і відновлення православної ієрархії у Київській митрополії. Тому зародження та розвиток наступних подій у XVII ст. могли здійснитися лише в російській церкві, для якої релігійний обряд, форми релігійного життя набували величезного значення і часто переважали над його суттю. Будь-які зміни обряду наштовхувалися на великий опір значної частини кліру та мирян. Українці ж, зважаючи на особливості українського православ'я, що сформувалися у Київській митрополії (європейськість, толерантність тощо), не абсолютизували обряд, а й інколи запозичували дещо із католицизму та протестантизму. Навіть географічно старообрядництво розвивалося на українських землях, територіально близьких до Росії. Тому розкол на українських теренах на перших порах був суто російським явищем і зумів укріпитися тут завдяки відходу православ'я в Україні від традицій українського православ'я та перетворенню церкви на елемент державно-бюрократичної системи. Це штовхало багатьох прихожан православної церкви до рядів старообрядців чи духовних християн.

Варто відзначити, що на Заході секти виникали на хвилі боротьби за оновлення віри та обряду, а російський же розкол сформувався на базі збереження старого в церкві (не менш важливим у цьому був також і політичний чинник — старообрядництво підтримали сили, які виступали проти централізації церкви і держави). Проте не можна розглядати розкол як лише реакційне

явище. Старообрядництво виступало на перших порах як реакційний рух, потім перетворилося на фактор, який сприяв очищенню православної церкви та гальмував її надмірну централізацію й одержавлення. Власне саме це й стало притягальним моментом для православних України, котрі підтримали старообрядницький рух [10, с. 206].

Хоча старообрядництво – явище цілком російське, воно відбилося в історії православної церкви на українських землях. У міру того, як у Московському царстві політика роз'яснень, умовлянь, викривань щодо прихильників «древлеправославної» православної церкви виявляла свою безрезультатність і змінювалася політикою переслідувань, гонінь і репресій з боку держави та Синоду, поширилась і міграція старообрядців-утікачів на окраїни держави [9, с. 135]. Починаючи з середини XVIII ст. території Півдня України швидко обживалися втікачами з усіх куточків Російської імперії та країн Європи, що призвело тут до великого скупчення старообрядницького елемента на теренах держави.

Зокрема, перша хвиля переселення старообрядців-розкольників на Катеринославщину відбулася в 1760–1763 рр. із Стародубщини та околиць Єлисаветграду, друга – у 1772–1773 рр. з Польщі та Молдавії за сприяння графа П. О. Румянцева (2370 осіб), третя – у 1785–1786 рр. за сприяння князя Г. О. Потьомкіна, четверта вже після 1803 р., за А. Скальковським, – «вже найбільш заскнілих бузувірів молокан і духовборів», пилюпонів та ін. [22, с. 54].

З одного боку, уряд країни підтримував віротерпимість на цій території, закликаючи переселятися сюди старообрядців та чужорідний елемент, з іншого – православне духовенство, чітко виконуючи постанови Святого Синоду та вказівки місцевого архієрея, намагалося якнайкраще виконувати свою місіонерську діяльність щодо навернення неправославних до істинної віри.

Російська влада видала цілу низку законодавчих актів, які змушували старообрядців йти на зближення з православною церквою. Держава створювала за допомогою законів, постанов та циркулярів такі умови для старообрядців, які позбавляли їх можливості реалізовувати свої духовні і соціальні потреби. Їм заборонялось ремонтувати чи будувати церкви або інші молитовні споруди, мати священників для здійснення богослужінь, записуватись до міських товариств чи купецтва, обіймати громадські посади. Уряд свідомо розраховував, що ці заходи принесуть

очікувані позитивні результати.

Німецький барон, економіст і юрист, дослідник аграрних відносин у Пруссії та Росії Август Людвіг Гакстгаузен у 1843 р. з дозволу Миколи I здійснив подорож землями Російської імперії: побував у містах сучасної Росії – Вологді, Великому Устюзі; та Україні – у Харківській, Катеринославській, Херсонській, Подільській, Волинській, Київській та Чернігівській губерніях, а також в Криму та Одесі. Гакстгаузен зазначав, що вже Петро I припинив переслідування власне старовірів (їх зовсім несправедливо називають єретиками). Коли відкрилося, що вони сильно були замішані в стрілецькому бунті, він обклав їх подвійними податками, але надалі це було скасовано. Починаючи з Катерини II, панівна церква намагалася всиновити їх. Уряди Олександра I і Миколи дуже клопотали лагідними заходами, щоб з'єднати їх з церквою. Їм постійно робили поступки в головному: усі відмінності в їх богослужінні та обрядах аж ніяк не називалися єретичними; старовірам урочисто було оголошено дозвіл зберегти свої обряди; їм дали назву єдиновірців; від них вимагали лише одного – щоб священники їх висвячувалися православними архієреями, причому саме посвячення має бути здійснено за їх старими обрядами, і уряд обіцяв не втручатися у виховання і освіту їх духовенства.

Проте успіх був незначний. Лише поодинокі села були цими заходами приєднані до православ'я, та й ті тримаються, по можливості, на віддалі від нього. Парафіяни з недовірою дивляться на єдиновірських попів і побоюються згубного на них впливу архієреїв. Більшість старовірів обходиться біглими попами, т. з. попами державної церкви, відчуженими від посади внаслідок злочину, або які перейшли до них за гроші, часто дуже великі [6, с. 137].

Старообрядців намагалися повернути до офіційної православної церкви через єдиновір'я. Його принципи розробили у кінці XVII ст., а на початку XIX ст. правила єдиновір'я затвердила вища церковна влада та уряд. Сутність єдиновір'я полягала у підпорядкуванні старообрядництва офіційній церкві в організаційному відношенні (призначення священників, звіт перед єпархією тощо) при збереженні основних правил старообрядницької служби (наприклад, богослужіння проводилися священниками панівної церкви за старообрядницькими книгами) [2, с. 267].

Уперше про це заговорили старообрядці сло-

боди Знаменка Єлисаветградського повіту. На звернення старовірів до архієпископа Євгенія (Булгаріса) з проханням дозволити побудувати церкву, обрати священника з власного середовища та використовувати стародруки він начебто погодився. Однак поставив старовірам вимоги, щоб вони зреклися розколу й перейшли до офіційного православ'я. Старообрядці на це не зважились і справа затягнулася. Перша спроба прийти до єдиновір'я нічим так і не завершилася [4, с. 26].

Ситуація докорінно змінюється за кілька років. 6 серпня 1779 р. місце архієпископа Булгаріса посів архієпископ словенський Никифор (Феотокіс). Старообрядці тієї ж слободи Знаменка звернулися і до нього з тим самим проханням, як і до його попередника. Проте цього разу вони «від всієї душі та серця відрікались від розкольницьких напрямків та визнавали грецьку церкву істинною. Всі її догмати, таїнства та обряди – згідно слова Божого, переказів святих апостолів та семи вселенських соборів, а ті які знаходились поза греко-російською церквою – помилковими. Також старовіри просили архієпископа зберегти старі обряди та книги “заради німечинних і недостатньо розважливих”» [21, с. 155].

Таким чином, єдиновір'я не стало тим об'єднуючим фактором офіційної церкви та старообрядців. Релігійні перетворення були трансформовані у напрямку старообрядці – православні (єдиновірці), які, хоч і не мали масового характеру, але покладали початок поширенню єдиновір'я в краї.

Одним із перших, хто зайнявся поширенням єдиновір'я в нашому краї, став архієпископ Никифор, який керував єпархією з 6 серпня 1779 р. до 9 вересня 1786 р., у миру граф Феотокіс Микола Степанович (1731–1800 рр.). Він був греком за походженням з о. Корфу. Вивчав в Італії математику, експериментальну фізику і астрономію, прийняв постриг у 1748 р. у храмі Афона. У 1757–1765 рр. він викладав у гімназії Корфу. На запрошення молдавського володаря Григорія Гіки був ректором та викладачем гімназії в Яссах. Також побував у Палестині та Єгипті. З 1776 р. був призначений ректором Полтавського духовного училища. 16 серпня 1779 р. відбулося посвячення Никифора Феотокіса у сан архієпископа. Його резиденцією став Полтавський монастир. І вже у 1780 р. єпископ Никифор прибуває до старообрядців Єлисаветграду. Пропонував їм освятити каплиці, готовий був затвердити обраних ними священників. Проте вони

відмовилися. 16 липня 1780 р. Никифор написав «Послання старообрядцям», де описав початок Розколу в 1660 р. у Сибіру Йосифом Істоміним, вказав на проповідників Якова Летіхіна, київського монаха Мартина, «пророка Аммоса». Феотокіс видав «Ответы на вопросы старообрядцев бахмутских и астраханских» (Москва, 1800 р.).

Продовжив справу попередника капітан Генерального штабу Росії В. Павлович, який доповідав у 1860 р. після обстеження Бахмутського та Слов'яносербського повітів, що «старообрядці проживають переважно у Слав'яносербському повіті, у селищах Городище та Оріхів. Усього старообрядців налічувалось 4965 душ обох статей. Упертість старообрядців, незмінність їх правил та обрядів, відмінний устрій та характер кожної з розкольницьких сект, став причиною того, що до цих пір всі вони, не дивлячись на всі зусилля влади, так і не повернулися до офіційної православної церкви. Їх невігластво виявлялося в усьому. Так як вони вже тривалий час переслідувалися владою, старообрядці не можуть поширювати свої помилкові правила на інших жителів, а тільки між собою складають одне тісне нерозривне братство, яке твердо чинить опір введенню православ'я» [1, с. 134].

Так у 1869 р. при Синоді для боротьби зі старообрядництвом запровадили інститут місіонерства. Його відділення поступово були відкриті по всій країні. Для того щоб привернути старообрядців на бік офіційної православної церкви, з ними проводили бесіди, в яких вказували на хибність старообрядництва: вказували на гріховність їх вчення, ставили під сумнів «істинність канонів» тощо.

Територія Катеринославської губернії знаходилась на перетині економічних, культурних, релігійних зв'язків. Цей регіон був заселений різними народами, які мали свої релігійні вірування та культурні традиції. Саме тому, щоб заспокоїти край, влада хотіла уніфікувати старовірів та залучити їх до єдиної православної церкви. Одним із заходів такого залучення старообрядницьких громад до православ'я став інститут місіонерства. Серед методів і різноманітні проповіді, обіцянки урівняти в правах старообрядницьких священників із православними, надати громадам автономії у церковних справах, дати дозвіл на будівництво церков. Ці методи всіляко застосовувались для досягнення мети, поставленої Св. Синодом.

На Катеринославщині у 1881 р. мешкало 7656 розкольників [5, с. 42]. Бахмутський повіт у 1882 р. налічував 287 старообрядців, а вже у 1884 р.

налічувалось 185 розкольників – 3-тя чисельність у губернії [13, с. 82].

Уже 1887 р. у Катеринославській губернії налічувалось 6,9 тис. розкольників. Зменшення кількості старовірів протягом 6 років пов'язане саме з діяльністю місіонерів на території губернії, які активно залучали старовірів до православних християн. У Звіті царю губернатор відзначав їх особливу «відданість давньописаним іконам, стародрукованим книгам та обрядам предків розкольників». Серед старовірів внаслідок кропіткої роботи місіонерів прийняли православ'я 70 осіб [14, с. 62].

Проте успіх був нетривалий. Уже за 7 років (1894 р.) розкольників у губернії було вже 11,6 тис. Таким чином, зростання старовірів за рік відбулося на 3,3 тис. чоловік. Зокрема, безпопівців налічувалось 10,8 тис. осіб. У Бахмутському повіті було зареєстровано 26 безпопівців. Залучених до православ'я у губернії – 33 старовіра. Чисельність розкольників зменшилася на 1895 р. у губернії на 2208 осіб. Безпопівців у Бахмутському повіті налічувалося 62 [15, с. 83].

Катеринославська єпархія активно боролася зі старообрядцями у Бахмутському та Слов'яносербському повітах. Активними ієрархами-місіонерами стали вихідці з Бахмутського повіту О. Дородніцин та Д. Баженов. У губернії одночасно активно діяло близько 30 місіонерських комітетів.

Олексій Дородніцин (Амнеподист Якович) народився 2 листопада 1859 р. в сім'ї дядька села Успенське Слов'яносербського повіту. Закінчив, скоріше за все, Бахмутське духовне училище. Середню богословську освіту отримав у Катеринославській Духовній семінарії, а вищу вже у Московській Духовній Академії. У 1892–1894 рр. єпископ Августин призначив служити помічником доглядача Бахмутського духовного училища [16, с. 58]. У 1900 р. Дородніцин написав роботи «Хроніка єпархіальної місії», «Про таїнство причащення (досвід опікування протиштундиста)» [17, с. 48]. У вересні 1901 р. о. Анемподист посів місце викладача богослов'я та історії в одній з місцевих сект у Чернігівській духовній семінарії. Адже саме в Чернігові знаходилася одна з найчисленніших громад старовірів (Стародубщина). У Харківському кафедральному соборі 30 травня 1904 р. була здійснена хіротонія (висвячення) архімандрита Олексія в єпископа Сумського, вікарія Харківської єпархії. Також Дородніцин написав численні роботи з богослов'я та історії розколу.

Голіцинівський Місіонерський комітет Бахмутського повіту в складі голови священника М.

Іваницького, за участі священників Захарія Філіпова, Павла Коробчанського, Миколи Явецького 12 січня 1899 р. провели диспут з 17 розкольниками у присутності православних мешканців селищ Скотоватого, Орловки, Ново-Бахмутівки, Ново-Ясинуватого. На всі питання священників сектанти відповідали незгодою. Дуже агресивно вели себе представники старообрядців такі, як Яловий та Чухно. На всі закиди вони відповідали: «Чого ви до нас чіпляєтесь?» [18, с. 52].

Центром розколу за чисельністю, ворожістю до православної церкви було с. Городище Слов'яносербського повіту. Сюди приїжджали видатні проповідники – К. Перетрухін та московський владика старообрядців єпископ Іоан Картухін. Серед городищенських розкольників розгорілась полеміка, вони розділилися на 2 ворожі табори та 3 приходи. В Успенському приході Картухін спробував помирити попа Карпа Фотєєва та диякона Тихона Глазунцова, перевів останнього у ієреї Шуйська. Але примирення не відбулося. Глазунцов не погодився і хотів прибрати Фатєєва. Карпа не пускали до молитовного будинку. У Покровській церкві правили попи Матвій та його син Карп Григор'єви. Матвій не дозволяв обговорювати мораль попів, а єпископ Михайло надіслав для того, щоб владнати непорозуміння, Петра Потьомкіна. Останній був молодією енергійною людиною і залучив 250 прихожан, влаштував молитовний будинок у житловому приміщенні. Потьомкін не дозволяв вживати вино і горілку, порушників відлучав від церкви. Проте жителі Городища продовжували зловживати алкоголем і за 2 роки Потьомкін вимушений був залишити село [19, с. 82]. 5 вересня 1899 р. священник с. Городище Сергій Шалкинський провів у приміщенні земської школи бесіду з розкольниками про виправлення невідповідностей у церковних книжках. Старообрядців цікавили питання про відношення до Реформації, католицизму, до сучасного протестантства. На території повіту набув розповсюдження «інститут книгоносіїв» [20, с. 474].

Таким чином, інститут місіонерства не мав великого успіху серед древлеправославних християн. Це зумовлене низкою причин, а саме соціальною відособленістю старообрядницьких громад, їх економічною самостійністю, пам'яттю попередніх поколінь, адже починаючи з XVII ст. хранителі «древнього благочестя» піддавалися утискам та гонінням і це змусило старовірів з настоорогою та страхом дивитися на будь-які дії влади.

Місцеве українське населення на відміну від офіційної церкви ставилося до старообрядців терпимо. Старообрядницькі громади фактично існували ізольовано, склалися місцевої адміністрації, винятково з росіян-переселенців. Для них відокремленість від українського оточення мала принциповий характер і була гарантом збереження релігійних переконань, способу життя, обрядів тощо. У такий спосіб вони намагалися протистояти глобалізації та повній асиміляції, шукали шляхи для збереження самоідентифікації та розвитку власної культури. Міркування про самозбереження й визначали релігійну поведінку старообрядців стосовно православного оточення: вони не робили спроб розширити коло своїх прихильників за рахунок українських неофітів. Причини були різні, зокрема через побоювання втратити терпиме до себе ставлення [10, с. 207].

Звичайно, незважаючи на ізольованість старовірських громад, були і певні взаємовідносини між старообрядцями та місцевим населенням. Проживаючи довгий час на одних територіях, вони не могли не впливати один на одного. Сприятливою обставиною для цього було те, що старовіри оселялися не лише в окремих слободах, а й серед православного населення. Особливо це стосується міст, які завжди були, є і будуть полікультурними утвореннями з великим відсотком міжетнічних та міжконфесійних взаємин [12, с. 60].

Висновки.

Таким чином, незважаючи на зусилля Російського уряду і офіційної церкви, старообрядництво залишалося на своїх позиціях. Ні пропаганда єдиновірства, ні активна місіонерська діяльність православного духовенства не переконали старообрядців у хибності їх вчення та в необхідності приєднання до офіційної церкви. Старообрядці продовжували сповідувати віру своїх дідів-прадідів і твердо вірити в свою правоту. Умов, які підтримували старообрядництво, було декілька: сила звички; фанатична замкнутість общин; взаємодопомога та підтримка старообрядцями один одного в життєвих потребах. Були лише поодинокі випадки переходу із старообрядництва до єдиновір'я. Більше того – діяльність місіонерів тільки згуртовувала старообрядницькі общини. Старовіри і досі з острахом та побоюваннями за своє життя і благополуччя відносяться до дій церкви та влади щодо них. Репресії та утиски, які до них застосовувались не одне століття, не могли не залишити величезний шрам на колективній свідомості старообрядців.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Беднов В. Краткое историческое известие о Славенской епархии, ныне именуемой Екатеринославской, ее архиереями и семинарии. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (ЛЕУАК). Екатеринослав, 1909. Вып.5. С.133–156.
2. Бонч-Бруевич В. Д. Сектанство и старообрядчество в первой половине XIX века. Избранные сочинения. В 3-х т. Т.1. Москва : Изд-во АН СССР, 1959. С.265–307.
3. Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті: історико-демографічний аспект. Полтава : АСМІ, 2005. 312 с.
4. Греков В. Начало единоверия в русской церкви, положенное Преосв. Никифором Феотоки в слободе Знаменке, бывшего Екатеринославского наместничества. Екатеринославския епархиальныя ведомости. Отдел неофициальный. 1895. № 6.
5. Гавриил (Розанов). Продолжение очерка истории о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837-й год. Тверь : в типографии Губернского Правления, 1857. 111 с.
6. Гакстгаузен Август фон. Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. Т. 1. Москва : Тип. А. Н. Мамонтова и К°, 1870. XXII, 490 с.
7. Голдіна С. О. Єдиновірство як засіб боротьби влади зі старообрядництвом у 40-60-ті роки XIX століття (на матеріалах Лівобережної України). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя : Просвіта, 2004. Вип. 18. С. 51–55.
8. Єрмакова І. О Особливості запровадження єдиновірства у 40-60 рр. XIX століття (на матеріалах Херсонської губернії). Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер. : Історичні науки. 2013. Вип. 3.35. С. 93–98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2013_3.35_14.
9. Історія релігії в Україні: У 10 т. Т. 3: Православ'я в Україні ; за ред. А. Колодного, В. Климова. Київ, 1999. 560 с.
10. Історія релігії в Україні: навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. ; заред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. Київ : Т-во «Знання», 1999. 735 с.
11. Костомаров Н. И. История раскола у раскольников II Раскол: исторические монографии и исследования. Смоленск, 1994. С. 210–310.
12. Лиман І. І. Парафіяльне духовенство і єпархіальне керівництво півдня України в ставленні до старообрядців (остання чверть XVIII - перша чверть XIX ст.). Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 6. Київ, 2001.
13. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния / составил Генерального Штаба капитан В. Павлович. Санкт-Петербург, 1862.
14. Обзор Екатеринославской губернии за 1881. Екатеринослав, 1881.
15. Обзор Екатеринославской губернии за 1882. Екатеринослав, 1882.
16. Обзор Екатеринославской губернии за 1884. Екатеринослав, 1884.
17. Обзор Екатеринославской губернии за 1883. Екатеринослав, 1883.
18. Обзор Екатеринославской губернии за 1887. Екатеринослав, 1887.
19. Обзор Екатеринославской губернии за 1895. Екатеринослав, 1895.
20. Покровский И. М. Русские епархии в XVI - XIX вв. Их открытие, состав пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. Т. 2. (XVIII в.). Казань : Центр. тип., 1913. 892 с.
21. Овсянников Е. Краткий исторический очерк единоверия (По поводу истекающего столетия со дня его учреждения). Екатеринославския епархиальныя ведомости. Отдел неофициальный. 1900. № 28.
22. Савельев Е. Племенной и общественный состав казачества. Исторические наброски. Новочеркасск. Донские областные ведомости. 1913. № 125.
23. Таранец С. В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII - начало XX века). Т. 1. Взаимоотношения старообрядческих сообществ с государством и официальной Церковью. Киев, 2012. 702 с.
24. Федорова А. І. Інститут місіонерства та старообрядці Подунав'я. Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: історія. Вип. 1. Одеса : Астропринт, 2003. С.67–73.

REFERENCES

1. Bednov, V. (1909). Kratkoe istorycheskoe izvestie o Slavenskoj eparkhii, nyne imenuemoi Ekaterynoslavskoi, ee arkhieriami i semynarii [Brief historical news about the Slavonic diocese, now called the Ekaterinoslav, its bishops and the seminary]. Letopis Ekaterynoslavskoi uchenoi arkhivnoi komysyuy (LEUAK) – Chronicle of the Ekaterinoslav Scientific Archival Commission (LEUAC), 5, 133–156. Ekaterinoslav [in Russian].
2. Bonch-Bruevych, V. D. (1959). Sektantstvo y staroobryadchestvo v pervoi polovyne XIX veka [Sectarianism and Old Believers in the first half of the nineteenth century]. Yzbrannyye sochinyeniyya – Selected Works. (Vol. 1), (pp. 265–307). Moskva: Izd-vo AN SSSR [in Russian].

3. Voloshyn, Yu. V. (2005). Rozkolnytski slobody na terytorii Pivnichnoi Hetmanshchyny u XVIII stolitti: istoryko - demografichniy aspekt [The schismatic settlements on the territory of the Northern Hetmanate in the XIII century: historical and demographic aspect]. Poltava: ASMI [in Ukrainian].
4. Hrekov, V. (1895). Nachalo edynoveriia v russkoi tserkvi, polozhennoe Preosv. Nikiforom Feotoki v slobode Znamenke, byvshaho Ekaterinoslavskago namestnychestva [The Beginning of Confidence in the Russian Church, laid by Rev. Nikifor Feotoki in the village of Znamenka, former Yekaterinoslav governorate]. Ekaterinoslavskie eparkhialnye vedomosti. Otdel neofytsyalnyi – Yekaterinoslav diocesan statements. The department is unofficial, 6 [in Russian].
5. Havriil (Rozanov). (1857). Prodolzhenie ocherka istorii o Novorossyiskom krae. Period s 1787 po 1837-y hod [Continuation of the story about the Novorossiysk Territory. The period from 1787 to 1837]. Tver: v typografii Hubernskoho Pravleniia [in Russian].
6. Haksthauzen, Avhust fon. (1870). Issledovaniia inutrennykh otnoshenii narodnoi zhizni i v osobennosti selskikh uchrezhdenii Rossii [Studies of the internal relations of folk life, and especially rural Russian institutions]. (Vol. 1). Moskva: Typ. A. N. Mamontova y K^o [in Russian].
7. Holdina, S. O. (2004). Yedynovirstvo yak zasib borotby vlady zi staroobriadnytstvom u 40-60-ti roky XIX stolittia (na materialakh Livoberezhnoi Ukrainy) [Edinology as a rule to overcome the Old Believers at the 40-60th rock of the 19th century (on the materials of the Liberated Ukraine)]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University, 18, 51–55. Zaporizhzhia: Prosvita [in Ukrainian].
8. Ermakova, I. O. (2013). Osoblyvosti zaprovadzhennia yedynovirstva u 40 - 60 rr. XIX stolittia (na materialakh Khersonskoi hubernii) [Features of the introduction of monotheism in the 40-60's of the XIX century (based on materials of the Kherson province)]. Naukovi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Ser. : Istorychni nauky – Scientific herald of VNO Nikolaev National University Sukhomlynsky Series: Historical Sciences, 3.35, 93–98. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmd_u_2013_3.35_14.
9. Kolodnyi, A., & Klymov, V. (Eds.). (1999). Istoriiia religii v Ukraini: U 10 t. [History of Religion in Ukraine: In Vol. 10]. (Vol. 3). Kyiv [in Ukrainian].
10. Kolodnyi, A. M., Yarotskyi, P. L., Lobovyk, B. O. et al. (1999). Istoriiia religii v Ukraini [History of religion in Ukraine]. A.M. Kolodnyi, P.L. Yarotskyi (Eds.). Kyiv: T-vo “Znannia” [in Ukrainian].
11. Kostomarov, N. Y. (1994). Ystoryia raskola u raskolnykov II Raskol: ystorycheskye monohrafyy y yssledovaniia [The history of schism among schismatics II Schism: historical monographs and studies]. (pp. 210–310). Smolensk [in Russian].
12. Lyman, I. I. (2001). Parafialne dukhovenstvo i yeparkhialne kerivnytstvo pivdnia Ukrainy v stavleni do staroobriadtsiv (ostannia chvert XVIII - persha chvert XIX st.) [The parish clergy and the diocesan leadership of the south of Ukraine in relation to the Old Believers (the last quarter of XVIII - the first quarter of XIX century)]. Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv – Proceedings. Collection of works of young scientists and graduate students. (Vol. 6). Kyiv [in Ukrainian].
13. Pavlovykh, V. (1862). Materiali dlya heohrafii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Heneralnogo Shtaba. Ekaterinoslavskaya huberniya [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Yekaterinoslav province]. Sankt-Peterburg [in Russian].
14. Obzor Ekaterinoslavskoi hubernii za 1881 [Overview of the Ekaterinoslav province for 1881]. (1881). Ekaterinoslav, 1881. [in Russian].
15. Obzor Ekaterinoslavskoi hubernii za 1882 [Overview of the Ekaterinoslav province for 1882]. (1882). Ekaterinoslav, 1882. [in Russian].
16. Obzor Ekaterinoslavskoi hubernii za 1884 [Overview of the Ekaterinoslav province for 1884]. (1884). Ekaterinoslav, 1884. [in Russian].
17. Obzor Ekaterinoslavskoi hubernii za 1883 [Overview of the Ekaterinoslav province for 1883]. (1883). Ekaterinoslav, 1883. [in Russian].
18. Obzor Ekaterinoslavskoi hubernii za 1887 [Overview of the Ekaterinoslav province for 1887]. (1887). Ekaterinoslav, 1887. [in Russian].
19. Obzor Ekaterinoslavskoi hubernii za 1895 [Overview of the Ekaterinoslav province for 1895]. (1895). Ekaterinoslav, 1895. [in Russian].
20. Pokrovskiy, Y. M. (1913). Russkie eparkhii v XVI - XIX vv. Ikh otkrytie, sostav predely. Opyt tserkovno-istoricheskoho, statisticheskoho i heohraficheskoho issledovaniia [Russian dioceses in the XVI - XIX centuries. Their discovery, composition limits. The experience of church historical, statistical and geographical research]. (Vol. 2, XVIII century). Kazan: Tsentr. tip. [in Russian].
21. Ovsyannikov, E. (1900). Kratkii istorycheskyi ocherk edynoveriia (Po povodu istekaiushchaho stoletiya so dnya eho uchrezhdeniia) [A Brief Historical Profile of Confidence (Concerning the Expiring Centenary of its Establishment)]. Ekaterinoslavskiya eparkhialnye vedomosti. Otdel neofytsyalnyi – Yekaterinoslav diocesan sheets. The department is unofficial, 28 [in Russian].
22. Savelyev, E. (1913). Plemennoi i obshchestvennyi sostav kazachestva. Istorycheskye nabroski. Novocherkassk. Donskye oblastnye vedomosti – Don regional sheets, 125 [in Russian].
23. Taranets, S. V. (2012). Staroobryadchestvo v Rossiiskoi imperii (konets XVII - nachalo XX veka) [Old

Believers in the Russian Empire (late XVII - early XX century)]. (Vol. 1). Kyiv [in Russian].
24. Fedorova, A. I. (2003). Instytut misionerstva ta staroobriadtsi Podunavia [Institute of Missionary and Old Believers of the Danube Region]. Intelihentsiia i vlada. Hromadsko-politychnyi naukovyi zbirnyk. Seriia: istoriia – Intellectuals and state power. Collected Works. History series, 1, 67–73. Odesa: Astroprynt [in Ukrainian].

Мірошниченко Оксана Володимирівна

Аспірантка

Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна
49010, Дніпро, вул. Лазаряна, 2

Email: mega.oksana90@gmail.com

Miroshnychenko Oksana

Ph.D. Student

Dnipro National University of Railway Transport
named after academician V. Lazaryan
2, . Lazaryana str., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0001-9420-9347

Цитування: Мірошниченко О. В. Офіційна церква і старообрядці на Катеринославщині у XVIII – на початку XX століть. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 12. С.39-49.

Citation: Miroshnychenko, O.V. (2019). Ofitsiina tserkva i staroobriadtsi na Katerynoslavshchyni u XVIII – na pochatku XX stolit [Official Church and Old Believers in Ekaterinoslav in the XVIII – early XX centuries]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (12), 39-49.*

Стаття надійшла / Article arrived: 15.11.2019

Схвалено до друку / Accepted: 17.12.2019

Александр Богданов: нереализованный проект социологии

Илья Кононов, Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко

В статье рассмотрены социологические идеи выдающегося ученого и политического деятеля Александра Александровича Богданова. Показано, что проблемы социологии он рассматривал практически во всех своих произведениях, но социологом себя не считал. В разных работах социологические идеи погружены в разные эпистемологические контексты. В «Эмпириомонизме» отправной точкой анализа фактически является социология знания, однако сам автор считает, что такой является философия опыта. Неадекватный исследовательский метод привел к противоречивой теории опыта. В «Тектологии» проблемы общественной жизни рассматриваются в широком кибернетическом контексте, который обуславливает поиск общих черт во всех системах нашего мира. «Наука об общественном сознании» – наиболее социологическое произведение А. А. Богданова. Однако и в нем социологические проблемы рассматриваются с точки зрения истории и теории управления. Парадокс состоит в том, что именно социологические идеи, гипотезы и концепции мыслителя с позиций сегодняшнего дня являются наиболее перспективными для дальнейшего развития. В статье реконструирована часть социологического наследия А. А. Богданова – его теоретическая социология. Показано, что социальность он объяснял через понятие трудового коллектива, который является базовым уровнем общественной жизни. Общество как системное образование предполагает организацию трех базовых элементов – людей, вещей и идей, что дает технику, экономику и идеологию. Идеологию А. А. Богданов понимал шире, чем большинство социологов и в то время, и сейчас. Для него она тождественна общественному сознанию, предназначение которого в организации людей для коллективной деятельности. Первичной формой идеологии является естественный язык. А. А. Богданов большое внимание уделял анализу теорий Людвигу Нуаре и Макса Мюллера (соответственно, трудовых криков и основной метафоры). Ученый показывает социальную природу языка и прослеживает историю его развития в единстве с развитием общества. На основании положений теоретической социологии А. А. Богданов предложил оригинальные гипотезы о разграничении классов и профессиональных групп, дал анализ манипулятивных возможностей классовой идеологии. Социология А. А. Богданова созвучна потребностям сегодняшнего дня, позволяет в единой перспективе соединить и учение о существующем, и учение о возможном и желаемом будущем общества.

Ключевые слова: : А. А. Богданов, социология, теоретическая социология, философия, тектология, идеология, общественное сознание, язык, трудовой коллектив, организация

Alexander Bogdanov: unimplemented project of sociology

Iliia Kononov, Luhansk Taras Shevchenko National University

The article analyzes the sociological ideas of Alexander Alexandrovich Bogdanov, an outstanding scientist and political figure, one of the founders of the Bolshevik party, and then a permanent opponent of V. I. Lenin. It was identified that he reviewed the problems of sociology in almost all his works, but he did not consider himself a sociologist and focus on the subject field of sociology. The sociological ideas in his works are immersed into different epistemological contexts. In Empiriomonism, the sociology of knowledge was in fact the starting point of analysis, but the author himself believed that he was creating a critical philosophy of experience. An inadequate research method made his philosophical theory controversial. In Tectology, the problems of social life are considered in a broad cybernetic context, which determines the search for common features in all the systems of our world. The Science of Social Consciousness is Alexander Bogdanov's the most sociological work. However, sociological problems are considered there from the viewpoint of history and management theory. The paradox is that the sociological ideas, hypotheses and the thinker's concepts are the most promising for to be used in solving modern sociology problems. They are concordant with the modern problems of the global society. The article reconstructs a part of the sociological heritage of A. A. Bogdanov, i.e. his theoretical sociology. It is shown that he explained sociality through the concept of the work collective, which is the basic level of social life. The society as a systemic education assumes the organization of three basic elements such as people, things and ideas, which contributes to technology, economics and ideology. A. A. Bogdanov had understood the

ideology more broadly than most sociologists both at that time and now. For him, it is identical to social consciousness which intended purpose is to organize people for collective activity. A natural language is the primary form of ideology. A. A. Bogdanov had focused much attention on the analysis of Ludwig Noiré's hypothesis on «cries and shouts during a common work» and Max Müller's theory of essential metaphor. The scientist shows the social nature of the language and traces the history of its development in unity with the society development. Based on the principles of theoretical sociology, A. A. Bogdanov proposed original hypotheses on the distinction between classes and professional groups and analyzed the manipulative possibilities of the class ideology. Alexander Bogdanov's sociology allows, in a single perspective, to combine both the doctrine of existing and the doctrine of possible and desired future of the society. In this capacity, it is still an unused reserve of science, which should attract modern researchers.

Keywords: *A. A. Bogdanov, sociology, theoretical sociology, philosophy, tectology, ideology, social consciousness, language, work collective, organization*

Олександр Богданов: нереалізований проект соціології

Ілля Кононов, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглянуті соціологічні ідеї видатного вченого і політичного діяча Олександра Олександровича Богданова. Показано, що проблеми соціології він розглядав практично у всіх своїх творах, але соціологом себе не вважав. У різних роботах соціологічні ідеї занурені у відмінні епістемологічні контексти. У «Емпіріомонізмі» відправною точкою аналізу фактично є соціологія знання, проте сам автор вважає, що такою є філософія досвіду. Неадекватний дослідницький метод привів до суперечливої теорії досвіду. У «Тектології» проблеми суспільного життя розглядаються в широкому кібернетичному контексті, який обумовлює пошук спільних рис у всіх системах нашого світу. «Наука про суспільну свідомість» – найбільш соціологічний твір О. О. Богданова. Однак і в ньому соціологічні проблеми розглядаються з точки зору історії та теорії управління. Парадокс полягає в тому, що саме соціологічні ідеї, гіпотези і концепції мислителя з позицій сьогодення є найбільш перспективними для подальшого розвитку. У статті реконструйована частина соціологічного спадщини О. О. Богданова – його теоретична соціологія. Показано, що соціальність він пояснював через поняття трудового колективу, який є базовим рівнем суспільного життя. Суспільство як системне утворення передбачає організацію трьох базових елементів – людей, речей та ідей, що дає техніку, економіку та ідеологію. Ідеологію О. О. Богданов розумів ширше, ніж більшість соціологів і в той час, і зараз. Для нього вона була тотожною суспільній свідомості, призначення якої в організації людей для колективної діяльності. Первинною формою ідеології є природна мова. О. О. Богданов велику увагу приділяв аналізу теорій Людвіга Нуаре і Макса Мюллера (відповідно, трудових криків і основної метафори). Вчений показує соціальну природу мови і простежує історію її розвитку в єдності з розвитком суспільства. На підставі положень теоретичної соціології О. О. Богданов запропонував оригінальні гіпотези про розмежування класів і професійних груп, дав аналіз маніпулятивних можливостей класової ідеології. Соціологія О. О. Богданова співзвучна потребам сьогодення, дозволяє в єдиній перспективі з'єднати і вчення про наявне, і вчення про можливе і бажане майбутнє суспільства.

Ключові слова: *О. О. Богданов, соціологія, теоретична соціологія, філософія, тектологія, ідеологія, суспільна свідомість, мова, трудовий колектив, організація*

Постановка проблеми.

В современной социологии важнейшим вопросом является вопрос о форме общественного устройства, которая даст возможность виду Homo sapiens сохраниться и развиваться. К сожалению, в доминирующих социологических парадигмах вопрос о будущем или вообще не ставится, или решается крайне неопределенно. Это заставляет обращаться к интеллектуальному резерву, который оказался на

долгие годы маргинализированным. Имею в виду проекты марксистской социологии. Когда-то Любовь Аксельрод выразила общее убеждение марксистов своего времени так: «...Научный социализм теснейшим образом связан с философским диалектическим материализмом, представляя собою его социологическое и логическое продолжение» [Аксельрод, 1933: 108]. В данном случае социология оказывалась проектом будущего общественного устройства. Правда, реализация это-

го проекта в СССР привела к его догматизации, а социология на ряд лет вообще сошла с интеллектуального горизонта страны.

Впрочем, проект будущего общества в рамках марксизма был не один. Если взять только РСДРП, а затем РКП(б), ВКП(б), то и в этой организации долгое время шла борьба между проектами не только меньшевиков и большевиков, но и в рамках большевизма. Одной из самых оригинальных фигур в большевизме был Александр Богданов (Малиновский). Его работы стали важной методологической основой одной из наиболее перспективных попыток создать марксистскую теоретическую социологию, предпринятую Николаем Бухариным. При этом сам А. Богданов итогом своих изысканий считал не социологию, а тектологию.

Анализ исследований и публикаций.

Об Александре Богданове писали и пишут много. Традицию рассматривать основоположника тектологии как *enfant terrible* марксизма заложил В. И. Ленин. Известно, что споры с А. Богдановым побудили его взяться за философские вопросы, что вначале вылилось в несохранившуюся рукопись 1906 г. «Заметки рядового марксиста о философии» [Ленин, 1968: 513–514]. В «Материализме и эмпириокритицизме», если верить указателю имен к 18 тому полного собрания сочинений Ленина, он в более чем 50 фрагментах текста обращается к критике Богданова. Ленинская стилистика достаточно грубая. Он постоянно писал о своих оппонентах примерно так: «Читать – читали и переписывать – переписывали, а что к чему, не поняли» [Ленин, 1968: 195]. Порой столь же общие обвинения он адресовал и своему бывшему другу по партии: «...Богданов только лишний раз обнаружил этим своё абсолютное незнание ни материализма, ни диалектики» [Ленин, 1963: 135]. Конечно, далеко не все выпады Ленина были столь беспредметными. Он говорит, что, хотя Богданов субъективно является врагом всяческой реакции, но отрицание им объективной истины «есть агностицизм и субъективизм» [Ленин, 1968: 124]. Он подчеркивает, что увлечение теориями Маха и Авенариуса отбрасывает философские поиски далеко назад. «Старый, престарелый хлам – вот чем оказываются все возражения против материализма, делаемы с точки “новейшего позитивизма”» [Ленин, 1968: 140]. Он категорически возражает против отождествления общественного сознания и общественного бытия, заявляя, что «...приведенное нами положение его неверно. Общественное бытие и общественное

сознание не тождественны, – совершенно точно так же, как не тождественны бытие вообще и сознание вообще» [Ленин, 1968: 343].

Можно спорить о доказательности ленинской аргументации, когда он противопоставляет оппоненту свое видение проблемы. Но на советских авторов большее впечатление производили выводы Ленина. Они ставили А. Богданова за пределы марксизма: «Богданов занимается вовсе не марксистским исследованием, а переодеванием уже ранее добытых этим исследованием результатов в наряд биологической и энергетической терминологии. <...> Перенесение биологических понятий вообще в область общественных наук есть фраза» [Ленин, 1968: 348–349].

В советское время ленинские оценки были канонизированы. Исаак Разумовский мог, например, походя написать такое: «Внутренний идеализм философских построений А. Богданова слишком хорошо известен, чтобы на нем нужно было бы здесь останавливаться. Общеизвестно также, какое значение в его схемах имеют «универсальные» организационные принципы, организационные формы, организованное познание и «организаторы» всех видов, начиная с души – «организатора» человеческого тела. К сожалению, та же идеалистическая тенденция обнаруживается в его считавшейся до сих пор почти неуязвимой и служившей основой для многих дальнейших построений теории “идеологии”» [Разумовский, 1923: 266–267]. Чудовищное утверждение о «внутреннем идеализме» молодому автору не представлялось необходимым даже обосновывать, не говоря уже о том, чтобы доказывать.

В 1920-е гг. особенно усердствовали в критике А. Богданова советские философы, группировавшиеся вокруг Абрама Деборина («диалектики»). Глава школы гордился, что еще до 1917 г. (будучи меньшевиком), спорил с А. Богдановым и заслужил похвалу В. Ленина [Деборин, 1929: 16–17]. В период хрущевской оттепели, получив возможность издать сборник своих трудов, А. Деборин в специальном предисловии находит нужным повторить обвинения в адрес А. Богданова. Он писал, возвращаясь к своей молодости: «Одним из видных представителей ревизионистской идеологии в рядах самой партии был в то время А. А. Богданов» [Деборин, 1961: 4]. Видимо, создатель тектологии так его волновал, что А. Деборин даже предложил периодизацию его идейных исканий: 1) начиная с конца XIX в., находился под влиянием В. Оствальда; 2) создание эмпириомонизма; 3) тектологический период [Деборин,

1961: 4]. Даже в конце жизни старый философ не раскаивался, что возглавляемый им журнал «Под знаменем марксизма» занимался систематической травлей творческого человека. Он писал: «Вплоть до конца 20-х гг. оставалась самой актуальной задачей борьба против возрождения махистской идеалистической философии в области общественных наук под видом “всеобщей организационной науки” А. Богданова. Одним из главных проповедников махизма выступил также Бухарин со своей теорией “равновесия”» [Деборин, 1961: 7].

Ведущий на тот момент философский журнал «Под знаменем марксизма» начал специальную кампанию против тектологии, предварив статью Израиля Вайнштейна «Тектология и тактика» такими словами: «Помещая статью тов. Вайнштейна, редакция считает одной из очередных задач подробную критику с точки зрения диалектического материализма “Тектологии” Богданова. Настоящую статью редакция рассматривает, как первую попытку в этом направлении» [Вайнштейн, 1924: 90]. И. Вайнштейн о тектологии писал следующее: «Она означает организацию мирового опыта, совпадающего с нашим опытом, при помощи универсальных тектологических методов. Эти же универсальные методы выдают её гносеологический облик: психологический, идеалистический, метафизический, так как тектология антиисторична и безжалостно укладывает в свои биологические схемы мировой опыт, идентичный с социальной практикой, совершенно безотносительно и независимо от той исторической физиологии, которую принимает и может принимать человечество в результате его имманентного развития и присущих ему исторических законов» [Вайнштейн, 1924: 90]. А. Богданов к подобной критике пытался отнестись с юмором. Он не нашел ничего для ответа критику, как написать: «Дело в том, что ... стыдно сознаться, но ... я этой статье не понял» [Богданов, 2003: 410].

Наверное, самым объективным текстом об А. Богданове, опубликованным журналом «Под знаменем марксизма», стал некролог, в котором Степан Кривцов писал, что «...по существу Богданов никогда ортодоксом не был, что он всегда пытался идти самостоятельным путем и что эта “кажущаяся” самостоятельность является теоретическим источником его политических ошибок» [Кривцов, 1928: 180]. Сейчас такие слова можно считать похвалой от бывшего товарища по «Пролеткульту».

Новый приступ «критики» А. Богданова в

СССР связан с проработкой Николая Бухарина. Борис Гессен и Иван Подволоцкий начинали с ленинских замечаний на бухаринскую «Экономику переходного периода», но главным обвиняемым у них выходит А. Богданов: «Недаром поэтому Ленин, к приведенному выше месту, делает следующее уничтожающее замечание: “Моя (т.е. тов. Бухарина) богдановская Begriffsscholastik (схоластика понятий) есть главный враг мой”». Так завершается круг. От богдановской теории равновесия вместо диалектики, через богдановскую трактовку “теории трансформационного процесса” с точки зрения равновесия между “общественно-людскими группировками” и внешней средой к теории вставания кулака в социализм и правому оппортунизму на практике» [Гессен, Подволоцкий, 1929: 29].

На смену практически поголовно физически уничтоженным «диалектикам» приходит публика менее образованная и готовая не просто критиковать, но измышлять поводы для критики. Одним из характерных персонажей той эпохи, сделавших карьеру на критике А. Богданова, был Алексей Щеглов. Он защитил диссертацию, а затем и издал книжку о борьбе Ленина с «богдановщиной» [Щеглов, 1937]. Этот, на тот момент молодой, выдвигенец разнузданно призывал «развезть в прах все и всякие богдановско-бухаринские реставраторские буржуазные “теории”, являющиеся орудием фашистской контрреволюции в борьбе против победившего в СССР социализма» [Цит. по: Гловели, Фигуровская, 1990: 27]. Он же запустил в научный обиход клевету о том, что якобы А. Богданов, будучи идеологом «Пролеткульту», призывал расправиться со всем предшествующим культурным наследием. А. Щеглову недолго пришлось почивать на лаврах. В 1940 г. он был арестован и приговорен к 8 годам лагерей. Освободившись, не брезговал работой инспектором в Нырбском ИТЛ. После реабилитации в 1957 г. занимался преподавательской деятельностью, заведовал кафедрой философии Пермского госуниверситета, затем такой же кафедрой в Кишинёвском госуниверситете [Костицын, 2003: 42–45]. Ни лагерь, ни критика «культы личности» не заставили А. Щеглова изменить свои взгляды. В середине 1960-х гг. безо всякого намека на иронию он учил студентов, что «... в наибольшей мере марксистско-ленинская философия была обогащена в решениях съездов, пленумов ЦК КПСС, в процессе решения партией актуальных задач социалистического строительства» [Щеглов, 1965: 10]. А. Щеглов защитил докторскую диссертацию

цию по философии, стал профессором, тиражируя клевету на А. Богданова. Приведу довольно длинную цитату из книги, изданной в 1977 г., где автор вёл речь о деятельности автора тектологии как одного из руководителей «Пролеткульта»: «В первые годы после Октябрьской революции был создан так называемый «Пролеткульт». Он предлагал строить пролетарскую культуру в отрыве от задач социалистического строительства, полностью отказаться от использования богатейшего культурного наследия, накопленного человечеством в течение тысячелетий. Был выброшен лозунг: «Сожжем Рафаэля, растопчем искусства цветы!». «Пролеткульт» пытался даже поставить себя над партией и государством, требуя для себя монополии на руководство всем культурно-идеологическим строительством» [Щеглов, 1977: 81]. Тут А. Щеглов просто повторял то, что придумал еще в 1935 г. В другом месте он делился иным измышлением: «Шаг за шагом Богданов солидаризовался с буржуазными социологами и в отрицании марксистского учения о классах и классовой борьбе» [Щеглов, 1977: 80]. При этом нет ни одной ссылки на работы самого А. Богданова! Если А. Щеглов и приводит слова критикуемого мыслителя, то только по сочинениям Ленина. Между тем, А. Богданов в 1918 г. обращался к читателям первого номера журнала «Пролетарская культура» с таким призывом: «... Мы живем в коллективе не только настоящего, мы живем в сотрудничестве поколений. Это – не сотрудничество классов, оно ему противоположно. Все работники, все передовые борцы прошлого – наши товарищи, к каким бы классам они не принадлежали» [Богданов, 1924: 122–123]. Поэтому А. Богданов не мог разделять настроения Владимира Кириллова в стихотворении «Мы»:

*«Мы во власти мятежного, страстного хмеля;
Пусть кричат нам: «Вы палачи красоты»,
Во имя нашего Завтра – сожжем Рафаэля,
Разрушим музеи, растопчем искусства цветы»*

[Кириллов, 1917].

В работах советских философов А. Богданов до Перестройки оставался объектом обязательной критики. Этому отдавали дань не только карьеристы, но и выдающиеся специалисты [Ильенков, 1980; Володин, 1982]. При этом на тот момент развитие кибернетики и системных исследований позволило говорить о работах А. Богданова как о научно продуктивных и созвучных современным задачам [Блауберг, 1969; Сетров, 1970; Тахтаджян, 1972]. С 1960-х гг. на Западе появляются обстоятельные монографии и статьи о разных аспектах

деятельности и творчества мыслителя [Grille, 1966; Sochor, 1988; Биггард, 1993; Рисполи, 2014]. Обзор западных публикаций о творчестве А. Богданова сделал А. Рыбас [Рыбас, 2010].

После 1991 г. на просторах бывшего СССР тональность работ об Александре Богданове радикально изменилась. Богдановедение стало популярным синтетическим направлением исследований для философов, историков и экономистов [Моисеев, 1995; Тахтаджян, 2001; Любутин, Толмачев, 2005; Протьюко, Грицанов, 2009; Квитка, 2006; Попков, 2013; Рыбас, 2016; Павлов, 2017]. Защищены десятки докторских и кандидатских диссертаций. Появились работы, анализирующие историографию богдановедения [Локтионов, 2016; Луценко, 2018].

Цель исследования состоит в реконструкции теоретической социологии А. Богданова. Она обусловлена тем, что до настоящего времени системно его социологические идеи не рассматривались. Для их реконструкции необходимо проанализировать социологические идеи мыслителя в единстве с другими аспектами его творчества, в первую очередь с философскими. С целью достижения понятности изложения мы будем избегать привлечения специальной терминологии из богдановских произведений «Эмпириомонизм» и «Тектология».

Изложение основного материала.

Говоря о социологических идеях в произведениях А. Богданова, мы сталкиваемся с парадоксом. Именно эти идеи с позиции сегодняшнего дня являются наиболее интересной частью его теоретического наследия, но их автор себя социологом не считал. Он употреблял понятие «социология», но предметное поле науки для него, видимо, было нечетким [Богданов, 2003а: 20]. Иногда он вообще использовал понятие «социальная наука» [Богданов, 1990: 295]. Если взять три его этапные работы, то в каждой из них вопросы социологии рассматриваются в новом эпистемологическом контексте.

В «Эмпириомонизме» (в виде очерков текст публиковался в 1904–1906 гг.) социологические проблемы изложены философским языком. Более того, субъективно автор книги их считает философскими. В «Науке об общественном сознании», первое издание которой датировано 1913 г., контекст виден уже из названия. Над «Тектологией» автор работал 10 лет и публиковал очерки с 1912 по 1922 гг. Здесь социологические проблемы помещены в особый контекст всеобщей науки управления, которая выявляет общее во всей

действительности. С современных позиций его можно назвать кибернетическим. Кроме того, социологическое содержание есть практически в любой другой работе А. Богданова.

Философия А. Богданова. Свою философскую теорию А. Богданов назвал эмпириомонизмом. Она стала результатом его просто маниакального стремления к монистической картине мира. Её создатель считал, что в материализме или идеализме полного монизма не достигнуто из-за стержневого для этих систем мысли противопоставления материи и духа. Он писал: «Наша точка зрения устраняет понятия “материи” и “духа” как неточные и запутывающие анализ» [Богданов, 2003а: 332]. Монизм им достигался за счет признания опыта единственной реальностью: «Единый мир опыта выступает как содержание для единого познания. Это – эмпириомонизм» [Богданов, 2003а: 33].

Непротиворечивого учения об опыте А. Богданову создать не удалось. Во-первых, опыт пришлось разделить на коллективный и индивидуальный: «... Поскольку данные опыта выступают в зависимости от состояния данной нервной системы, постольку они образуют психический мир данной личности; поскольку данные опыта берутся вне такой зависимости, постольку перед нами физический мир» [Богданов, 2003а: 11]. Объективность физического мира выводится из его общезначимости: «Объективный характер физического мира заключается в том, что он существует не для меня лично, а для всех, и для всех имеет определенное значение, по моему убеждению, такое же, как для меня. Объективность физического ряда – это его общезначимость» [Богданов, 2003а: 15].

Не буду иронизировать по поводу решения А. Богданова. Проблема слишком сложна, чтобы обойтись иронией. Но богдановское решение вело к ряду импликаций, позволяющих сомневаться в продуктивности предложенного решения. Первая из них касалась объективности истины. Создатель эмпириомонизма был вполне последователен, когда писал: «...Для меня марксизм включает в себе отрицание безусловной объективности какой бы то ни было истины, отрицание всяких вечных истин» [Богданов, 2003а: 217]. Объективность истины означает наличие в нашем знании моментов, ликвидирующих противоречие между субъектом и объектом, моментов их относительного тождества. Такие моменты делают возможной практику как объективный процесс. А. Богданов связывал истину с практикой, но иначе: «Истина – это живая организующая форма опыта, она ведет нас куда-нибудь в нашей деятельности, даёт точку

опоры в жизненной борьбе; разве “банальности”, поскольку они “плоски”, подходят к этой характеристике?» [Богданов, 2003а: 219].

Спор с Лениным и его последствия. Определение истины А. Богдановым стало одним из пунктов его знаменитого философского спора с В. Лениным. Последний определил гносеологическую суть истины, сформулировав вопрос: «...Может ли в человеческих представлениях быть такое содержание, которое не зависит от субъекта, не зависит ни от человека, ни от человечества?» [Ленин, 1968: 123]. Вопрос поставлен с точки зрения теории отражения, поставлен слишком однозначно, но он верно предполагает, что истина позволяет субъекту двигаться по законам объекта. К тому же В. Ленин истину понимал процессуально, говоря, что через относительные истины мы приближаемся к истине абсолютной. Из этого, по его мнению, следовало, что «...нельзя отрицать абсолютной истины, не отрицая существование объективной истины» [Ленин, 1968: 124]. Понятие абсолютной истины он использовал вслед за Ф. Энгельсом и И. Дицгеном. При этом из примеров становится видно, что под это понятие ими подводились разные формы знания. С одной стороны, это факты. В. Ленин повторяет пример Ф. Энгельса о том, что Наполеон умер 5 мая 1821 года и пишет, что «всякий без труда придумает десятки подобных примеров истин, которые являются вечными, абсолютными, сомневаться в которых позволительно только сумасшедшим (как говорит Энгельс, приводя другой такой же пример: “Париж находится во Франции”» [Ленин, 1968: 134]. Но какая в данном случае процессуальность? Какая здесь диалектика относительной и абсолютной истин? Второе понимание – это идеал познания, который может быть реализован лишь в бесконечной череде поколений, как говорил Ф. Энгельс. В. Ленин после обширных цитат заключает, что «Богданов – релятивист. Энгельс – диалектик» [Ленин, 1968: 136]. Но в данном случае абсолютная истина есть никогда не достигаемый ориентир познания, предполагающий познаваемость мира. Третье понимание касается неких философских положений общего порядка, как материальность мира, вечность природы, всеобщность причинности. В. Ленин ссылается на И. Дицгена, который весьма смутно отражает это словоупотребление [Ленин, 1968: 137]. И от себя лично В. Ленин адресовал А. Богданову каверзное утверждение: «Если истина есть только организующая форма человеческого опыта, то, значит, истиной является и учение, скажем, католицизма» [Ленин, 1968: 125].

А. Богданов ответил на ленинский «Материализм и эмпириокритицизм» памфлетом «Вера и наука». Вначале он вел достаточно скучную полемику об истине факта (о дате смерти Наполеона). При этом его приемы можно определить немецким словом *Die Schrulle* (каприз, прихоть, выверт). Вначале в духе буддизма он заявлял, что не следует абсолютизировать индивидуальное «Я», а затем делал вывод: «И потому в той мысли, которую современный человек выражает словами “Наполеон умер 5 мая 1821 года” уже есть несомненное заблуждение: в подлежащем мыслится великий социально-культурный деятель, а сказуемое относится к жалкой развалине, исторически ничтожной» [Богданов, 1910]. Но ведь несомненно, что эта «жалкая развалина» когда-то была «великим социально-культурным деятелем». Замечания относительно летосчисления, понятия смерти и пр. мелки и сути дела не касаются.

Не менее смело А. Богданов бросался в ловушку, приготовленную для него В. Лениным: «Католицизм был истиной в ту эпоху, когда он связно и стройно объединил наибольшую сумму человеческих переживаний – в феодальную эпоху» [Богданов, 1910]. Понятно желание автора быть последовательным. Но как его понимать? Католицизм был истиной как что? Как церковь? Как вероучение? Какие части вероучения в таком случае автор признает истинным, а какие нет? При чем здесь переживания, и какое отношение они имеют к истине? Здесь мы имеем дело, скорее, с философским безрассудством, чем с приращением знания через спор.

Но В. Ленин в этом споре вовсе не выглядел победителем. А. Богданов нашел уязвимое место в его утверждениях об абсолютной истине. Как мы уже видели, данное понятие весьма неопределенно: «...В абсолютное, ведь, можно только верить, знать его – нельзя, оно вне опыта» [Богданов, 1910]. Это даёт основание А. Богданову обвинить В. Ленина в самом страшном для автора «Материализма и эмпириокритицизма» – в религиозном мышлении. Он писал об общем стиле полемики В. Ленина: «Резкий, анти-религиозный тон, приписывание враждебной стороне стремлений к “поповщине”, – и глубокое религиозное мышление, с культом “абсолютного”» [Богданов, 1910].

В этом споре оба автора были односторонними. Как мы уже отмечали, А. Богданов создал довольно запутанное учение о видах опыта. Он различал социальный и индивидуальный опыт: «Если в едином потоке человеческого опыта мы

находим две принципиально различные закономерности, то все же обе они вытекают одинаково из нашей собственной организации: они выражают две биологически-организующие тенденции, в силу которых мы выступаем в опыте одновременно как особи и как элементы социального целого» [Богданов, 2003а: 24]. Что должны означать «биологически-организующие тенденции»? Общество к биологическим формам организации не относится. Человеческая телесность также сформировалась социально. Формы нашего индивидуального восприятия мира тоже социально обусловлены. К тому же, если однозначно принять, что мир – это совокупность социального опыта, то тогда наука имеет дело лишь с прошлыми состояниями действительности. А. Богданов прекрасно понимал, что одна из важнейших задач науки – предвидение будущего. Для того чтобы сделать это возможным в своей системе, он вводит понятие «возможного опыта»: «Наш *universum* есть, прежде всего, мир опыта, но это не только мир непосредственного опыта; нет, он гораздо шире. Как мир возможного непосредственного опыта, он простирается в бесконечность, то есть имеет тенденцию неопределенно далеко расширяться» [Богданов, 2003а: 337]. Но неужели «возможный опыт» – это опыт в том же смысле слова, который был изначально определен? Сомнительно.

В. Ленин, в свою очередь, развивал теорию материализма, которая была несколько измененной версией материализма XVIII в. Он разделял сенсуалистскую гносеологию, считая, что «все знания из опыта, из ощущений, из восприятий» [Ленин, 1968: 129]. Вождь большевиков признавал, что мир непосредственно отражается в человеческом мозге: «Именно: 1) физический мир существует независимо от сознания человека и существовал задолго до человека, до всякого “опыта людей”; 2) психическое, сознание и т.д. есть высший продукт материи (т.е. физического), есть функция того особенно сложного куска материи, который называется мозгом человека» [Ленин, 1968: 239]. «Кусок материи», в отношении которой В. Ленин клялся, что рассматривает эту категорию исключительно гносеологически, может разве что умилить. Такие выражения просто выпадают за пределы философского мышления.

Оба автора после этого спора не остались на месте, но, следя за работами друг друга, они создавали картины мира с противоположными начальными условиями. А. Богданов был убежден, что «...первичный момент, порождающий изменение, возникновение, разрушение, развитие орга-

низационных форм, или основа формирующегося текстологического механизма, есть соединение комплексов» [Богданов, 2003б: 88]. В. Ленин свой фрагмент «К вопросу о диалектике» начинает так: «Раздвоение единого и познание противоположных частей его <...> есть суть (одна из “сущностей”, одна из основных, если не основная, особенностей или черт) диалектики» [Ленин, 1969: 316]. А. Богданов писал: «Развитие не может создавать ничего нового по существу, а только новые и более сложные комбинации того, что в виде элементов имелось и раньше» [Богданов, 2003а: 53]. В. Ленин рассматривал две концепции развития – метафизическую (уменьшение и увеличение) и диалектическую (качественные преобразования). Он заключал: «Первая концепция мертва, бледна, суха. Вторая – жизненна. Только вторая дает ключ к самодвижению всего сущего; только она дает ключ к “скачкам”, к “перерыву постепенности”, к “превращению в противоположность”, к уничтожению старого и возникновению нового» [Ленин, 1969: 317]. В сущности, они говорили о разных аспектах действительности, но формально их высказывания были ориентированы друг против друга. А в тех условиях, в которых действовали эти авторы, именно слова имели значения. Ведь, как говорил А. Богданов, «значение слов в авторитарных идеологиях всегда было решающим; слова, это именно то, в чем верховные авторитеты себя выражают, и потому только слова бесспорны; правоверующего можно узнать только по “исповеданию”, то есть открытому признанию надлежащих словесных формул» [Богданов, 1910].

После 1917 г., когда идеи В. Ленина постепенно превратились в официальную основу духовной жизни СССР, система взглядов его оппонента была превращена в некую темную ересь. Это создало негативный эпистемологический фон для развития философии и наук, в первую очередь, общественных. Сейчас новая интерпретация их дискуссии может быть средством развития философии. Но при этом мы натолкнемся на одно обстоятельство, которое нельзя обойти стороной. Оба оппонента после этой дискуссии крупных философских произведений не писали. В. Ленин занимался изучением немецкой классики, в первую очередь, произведений Гегеля. В конспектах он сделал такое замечание: «Марксисты критиковали (в начале XX века) кантианцев и юмистов больше по-фейербаховски (и по-бюхнеровски), чем по-гегелевски» [Ленин, 1969: 161]. Он нигде не напишет, что он сам так критиковал А. Богданова. Эти слова по контексту относились

к Г. Плеханову. А. Богданов вообще отказался от философии, считая, что её должна заменить всеобщая организационная наука – текстология. Он был убежден, что «...по мере своего развития текстология должна делать излишней философию, и уже с самого начала стоит над нею, соединяя с её универсальностью научный и практический характер» [Богданов, 2003б: 86].

Идейная эволюция В. Ленина после «Материализма и эмпириокритицизма» не является предметом моего рассмотрения. Философскую же неудачу А. Богданова я предлагаю объяснить тем, что он философским языком излагал социологические идеи. В итоге возникла противоречивая философская система, дающая путаное описание действительности, познания и социальной практики. Думаю, что возможно дать социологическое переопределение богдановских идей.

Теоретическая социология А. Богданова. Основанием для того, чтобы рассматривать идеи А. Богданова как социологические, служит признание им общества как особой реальности. Уже в «Эмпириомонизме» он утверждал, что «общественные формы надындивидуальны» [Богданов, 2003а: 245]. Здесь же он писал: «Общество представляет собой не механическую группировку элементов, но жизненную систему, части которой находятся в органической связи между собой» [Богданов, 2003а: 246].

Богданов пошел дальше. С его точки зрения, социальная система состоит из институциональных и групповых образований, но они получают свою действенность, воплощаясь в живых индивидах. Общество не состоит из людей, но существует лишь через них. Люди – и не социальные Робинзоны, и не марионетки Левиафана, а члены огромного трудового коллектива. Теоретик связал сказанное с определенными пространственными характеристиками бытия социальной системы: «Социальные комплексы могут быть очень различного вида и состава, но обычно общей чертой их является отсутствие пространственной непрерывности. Носителем социальной жизни выступает человеческий организм; и элементы одной и той же социальной формы обыкновенно входят в состав различных человеческих особей как их психофизиологические приспособления или прямо совпадают с этими особями. Социальный комплекс – будет ли это “техническое приспособление” или “норма”, или “идея”, или “класс”, или “группа” – пространственно разбросан и разъединен при всем своем жизненном единстве» [Богданов, 2003а: 255–256]. В сноске он специально

подчеркивает, что личность как социальная форма пространственно едина [Богданов, 2003а: 256].

Фундаментальным вопросом, на который отвечает каждый социолог-теоретик, есть вопрос о природе социальной реальности. А. Богданов описывает социальность как систему трудовых коллективных взаимодействий. В сущности, для него общество – это огромный трудовой коллектив. Он возник в древности, о которой автор ничего определенного сказать не может. Но он уверен, что «совместная борьба за жизнь сплотила людей в стадные родовые группы раньше, чем их единение приобрело идеологические формы» [Богданов, 2003б: 121]. У Богданова это означает – еще до возникновения языка. Он подчеркивал, что и в дальнейшем сущностно социальность не менялась. Несмотря на все формы классового расслоения, несмотря на разные формы разрыва верхов и низов «индивидуалистическое общество в его чистом виде <...> не существует» [Богданов, 1910]. С точки зрения Богданова, машинное производство сделало возможным восстановить подлинную человеческую коллективность: «Живую машину сменила мертвая, а на её железных плечах поднялся над старым обществом новый человеческий тип: рабочий машинной системы производства. Тогда началась та эпоха культурной истории, которую по справедливости можно назвать эпохой собирания человека» [Богданов, 1910]. А. Богданов всегда нынешнюю перспективу увязывал с историей: «Душу исторических коллективов представляют их основные формы сотрудничества. Высший коллектив характеризуется товарищеской связью» [Богданов, 1924: 333].

Трудовой коллектив противостоит природе и связан через труд как объективный процесс с ней. Человек как существо орудийно деятельное создает системы вещей, которые, в свою очередь, определяют отношения между людьми. А. Богданов писал: «Вся система производства, взятая в целом, состоит из людей и вещей: работников и средств производства, общественно-трудовых активностей, с одной стороны, завоеванных обществом энергий природы в виде орудий, материалов и продуктов – с другой стороны. Соотношение явно то же: совокупность вещей в производстве дополняется сотрудничеством людей; за счет вещей, путем усвоения их энергий через потребление продуктов, поддерживаются и воспроизводятся рабочие силы людей; затраты же трудовой энергии людей служат для поддержания и воспроизводства комплекса технических вещей; так взаимно обуславливается устойчивость

и развитие обеих частей системы» [Богданов, 2003б: 198–199].

А. Богданов подробно развил диалектику орудий труда и человеческой коллективности. Это ему казалось особенно важным, так как «человека так и определяют, как существо, делающее орудия. Следовательно, организационных принципов техники надо искать в отношениях человека к орудию» [Богданов, 1923б: 273]. В этих отношениях автор выделил три параметра: 1) конфигурация отношений «орудие-коллектив-индивид»; 2) консервативность или пластичность; 3) стихийность или сознательность. За всю историю человечества сменилось четыре типа рассматриваемых отношений. Первый характеризуется, как «...стихийно-органическая, консервативная связь орудия с коллективом» [Богданов, 1923б: 275]. Второй этап – это «...стихийно-органическая и консервативная связь орудия с индивидом в коллективе» [Богданов, 1923б: 276]. Третий этап характеризовался сознательной пластической связью орудия с индивидом в коллективе [Богданов, 1923б: 277]. Для четвертого этапа характерна «...сознательная, пластическая связь орудия с коллективом» [Богданов, 1923б: 278].

Теоретик подчеркивает, что, рассматривая технику, нужно принять во внимание то обстоятельство, что сам человек выступает орудием как для коллектива, так и для других людей. На каждом этапе технического развития использование людей в производстве подчиняется общим закономерностям. Так, на четвертом этапе утверждается «...сознательная, пластическая связь человека как орудия с его коллективом. <...> Эту форму сотрудничества я обозначаю как коллективистическую» [Богданов, 1923б: 281]. На этом этапе от человека требуется всестороннее развитие личности.

Техника – это базовая сфера общественной жизни. А. Богданов утверждал, что «...технический процесс есть генетически первичная область социальной жизни, что только из него может исходить всякое социальное развитие» [Богданов, 2003а: 265]. Но техникой дело не ограничивается: «...Техника – это организация вещей человеком для общества; экономику мы можем обозначить как организацию людей, точнее – человеческих трудовых активностей, а идеологию как организацию опыта или организацию идей» [Богданов, 1923б: 273].

В анализе общества важно учитывать взаимодействие системы со средой. Среда соотносительна с системой, ибо она «есть совокупность

внешних воздействий, под которыми находится система, но взятых именно по отношению к ней. Поэтому другая система – другая среда» [Богданов, 2003б: 267]. Взгляд на отношения общества с природной средой как на общественный метаболизм позволяет изучать его энергетические характеристики. Этим взаимодействием обусловлен социальный подбор, который обуславливает эволюцию общества и его подсистем. Подбор у Богданова играет роль основы социального детерминизма. Он подчеркивал, что подбор общественных форм осуществляется единством природных и социальных факторов. Но природные особенности меняются медленно, поэтому основную роль играет именно социальный подбор [Богданов, 2003а: 246]. Наверное, А. Богданов в данном случае отталкивался от идей Э. Дюркгейма, который в «Метод социологии» доказывал положение, согласно которому «причины социальных явлений находятся внутри общества» [Дюркгейм, 1995]. Богдановская версия этого положения вошла в советский истмат. В догматическом тексте «О диалектическом и историческом материализме», который издавался как произведение И. Сталина, прямо повторялись аргументы А. Богданова (естественно, без ссылки на него). Там утверждалось первенство социальных факторов в сравнении с влиянием географической среды, которая «...ускоряет или замедляет ход развития общества. Но её влияние не является определяющим влиянием, так как изменение и развитие общества происходит несравненно быстрее, чем изменение и развитие географической среды» [Сталин, 1945: 19].

Создатель тектологии рассмотрел несколько видов подбора. Консервативный подбор только сохраняет систему. Прогрессивный подбор (от слова «прогрессия») способствует её динамике. Он может быть положительным или отрицательным. «Положительный и прогрессивный подбор означает увеличение суммы активностей, организованных в форме данного комплекса, при сохранении его структуры, способа организации. <...> Отрицательный прогрессивный подбор означает уменьшение суммы активностей комплекса при сохранении или разрушении его структуры» [Богданов, 2003б: 331–332]. В общественных изменениях эти виды подбора взаимосвязаны: «Положительный подбор есть стихийное творчество жизни, отрицательный – её стихийный регулятор» [Богданов, 2003а: 261].

Общественная жизнь возможна благодаря единству вещей, людей и идей, достигаемому за счет организации. Организационная дея-

тельность – это деятельность идеологическая: «Идеология есть орудие организации общества, производства, классов и вообще всяких общественных сил или элементов, без которого эта организация невозможна» [Богданов, 1923а: 6]. В этом суть утверждения о фактическом тождестве общественного сознания и общественно-го бытия, на которое так обрушился В. Ленин. А. Богданов специально подчеркивал: «Идеология – не шпиль. Не резная решетка, не золоченое украшение на здании общественного труда и хозяйства; она – его кровля, без которой оно не может существовать» [Богданов, 1923а: 5].

А. Богданов понимал идеологию значительно шире, чем большинство социологов. Для него идеология тождественна общественному сознанию, и изучать её «значит изучать, что, какими способами люди выражают и понимают» [Богданов, 1923а: 10]. Если применить к богдановским идеям категориальные сетки советского истмата или франкфуртской школы, понятия В. Беньямина или К. Мангейма, то мы можем сделать ложные выводы. Ближе всего к богдановскому пониманию идеологии подходит идея смысла как основополагающего продукта операций социальной системы у Никласа Лумана. Немецкий ученый писал: «Тезис о смысле задает рамки возможных высказываний об обществе. Общество – это система конституирующая смысл» [Луман, 2004: 50].

В человеческой истории А. Богданов выделил четыре идеологические эпохи: 1) первобытных культур; 2) культур авторитарных; 3) индивидуалистических культур; 4) коллективистической культуры [Богданов, 1923а: 45]. Как видим, они соответствуют периодам в орудийной деятельности людей.

Ряд идеологических форм у А. Богданова простирается от языка до философии. Первая идеологическая форма и исторически, и сущностно – естественный язык: «Язык есть идеология, то есть часть общественного сознания, и потому иногда в нем есть скрытое решение вопросов, которых не в силах разрешить отдельные ученые» [Богданов, 1923а: 98]. В рамках каждой идеологической эпохи развитость идеологических форм и их конфигурации качественно меняется. Создатель тектологии стремился подходить к каждой эпохе как ученый, можно даже сказать, как естествоиспытатель. Он их описывает и объясняет. Исключение составляет последняя эпоха, которую А. Богданов просто проповедует.

Кратко остановимся на характеристике каждой эпохи. Первобытную эпоху А. Богданов

описывает через понятие «стихийный консерватизм»: «Когда чуть теплится огонек жизни, всякое колебание для него опасно, грозит погасить его бесповоротно» [Богданов, 1918: 38]. По мнению исследователя, в эту эпоху не было нормативной регуляции, не было мировоззрения. Каждый член первобытного коллектива подчинялся всему строю общественной жизни как единой норме [Богданов, 1918: 39]. В другом месте читаем: «Мышление людей при этом имеет “сплошной” характер. Группа живет как целое; нет личности, нет идеи “я”, как особого центра интересов и стремлений. Оттого в первобытных языках и не было личных местоимений» [Богданов, 1918: 10].

На этой стадии, когда жизнь человеческая была невероятно бедна, сущность общества как трудового коллектива выступает перед каждым его членом в её простой предметности. «Первобытный коллективизм был стихийным, как само тогдашнее мышление» [Богданов, 1923а: 76].

Следующая эпоха наступает как результат перехода к производящему хозяйству. У родовой общины появляется прибавочный продукт, она трансформируется в соседскую. Деятельность усложняется, дробится на «специальные работы», весь объем информации относительно её видов не может удерживаться в сознании каждого члена общества. Возникает необходимость в организаторах. Организационный труд отделился от исполнительского, «возникло авторитарное сотрудничество» [Богданов, 1923а: 79]. Первыми организаторами были патриархи, которые разделяли труд в своих общинах. Богдановская фигура патриарха перекликается с такой же фигурой у З. Фрейда [Фрейд, 2010]. Идеи умершего патриарха продолжали руководить общиной, порождая ощущение его присутствия после смерти. «Уходя в даль прошлого, образы предков-организаторов растут в сознании потомков, достигая сверхчеловеческих размеров; уважение к ним переходит, наконец, в настоящее обожествление. Так почитание предков привело к созданию богов и положило начало древнейшим религиям» [Богданов, 1923а: 100].

А. Богданов подчеркивает, что на этой стадии человек удваивается, и вместе с этим удваивает и мир. «Так совершалось первое дробление человека – отделение “головы” от “рук”, повелевающего от повинующегося; так возникает авторитарная форма жизни» [Богданов, 1918: 14]. Человек удваивается на тело и душу. Появляется анимистическое мировоззрение: «Анимизм на первых своих ступенях и охватывает всю природу, вкла-

дывает “души” во все предметы: человек, зверь, растение, камень, река, – все получает своих внутренних организаторов» [Богданов, 1923а: 94].

Авторитарная идеология складывается на последнем этапе первобытности, а своего высшего расцвета достигает в период феодализма. В отличие от позднейших теоретиков А. Богданов рассматривал феодализм в качестве первой ступени классового общества. Предпосылки для него сложились с переходом от родовой общины к соседской [Богданов, 1923а: 111]. В это время возникают религиозные системы, отражающие феодальную иерархию. При феодализме «из обычной выделились обычное право, а затем право-закон, чаще всего называемое “писанным правом”» [Богданов, 1923а: 133].

У А. Богданова феодализм прерывается рабовладением: «Последовавший за феодализмом в Греции рабовладельческий строй мало изменил феодально-родовые черты народной религии, потому что в основе тоже был авторитарным» [Богданов, 1923а: 123].

Индивидуалистические культуры появляются на меновой стадии общественного развития, когда «сотрудничество скрыто под внешней самостоятельностью предприятий, замаскировано борьбой. И товаропроизводитель не мыслит ни общества, как трудового коллектива, ни себя и других членов его, как сотрудников» [Богданов, 1923а: 144]. Меновые отношения не тождественны обмену в период промышленного капитализма. Они играли важную роль и в период античного рабовладения. И уже здесь обозначилась двойственность этих отношений: «Внутри рабовладельческое хозяйство было организовано как всецело авторитарное; между хозяйствами преобладали меновые связи. К этой двойственности должна была приспособливаться вся античная идеология» [Богданов, 1923а: 177].

Двойственность сохраняется и при промышленном капитализме: «Авторитет капитализма, это – его деньги, меновая ценность, которою он располагает. Следовательно, авторитарное сотрудничество здесь пропитано меновой рыночной связью: образуется нераздельное сочетание обоих форм» [Богданов, 1923а: 216].

Не хочу, чтобы из-за сжатости изложения возникло впечатление об излишнем сближении рабовладельческого и капиталистического обществ в анализе А. Богданова. Он отмечал: «И для капиталиста, и для рабовладельца основная тенденция жизни есть, конечно, прогресс эксплуатации. Но в то же время как для рабовладельца эта тенденция

всецело заменяла и вытесняла тенденцию технического прогресса, для капиталиста она сливается с этой последней» [Богданов, 1923а: 315].

Исторический процесс для А. Богданова – это результат деятельности огромных масс людей в длительной исторической перспективе. Каждый из участников этого процесса вносил в него свой особый вклад; у одних он очень заметный, у других незначительный. Однако даже перевороты в производстве, вехами которых становились великие открытия и изобретения, готовятся совокупной социальной деятельностью. Ученый писал: «Теперь изобретатели, на самом деле, иногда “выдумывают” новые машины для производства. Но это возможно потому, что сама жизнь дала им практические способы для этого, научила разлагать самые сложные человеческие движения на простейшие, которые легко воспроизводить механически. То, что раньше делалось ощупью, бессознательно, теперь выполняется сознательно, то есть строго выработанными, точными приемами» [Богданов, 1919: 5].

Машинное производство, по мнению Богданова, ведет к формированию коллективистской культуры. Это был и его прогноз, и его надежда. Сама стилистика текстов об этом ожидаемом периоде отличается от того, что он писал о предшествующих трёх. Здесь качественно меняется сама социальная солидарность: «В ней преобладает не сострадание, а сорадование» [Богданов, 1918: 76]. Человечество получает необычайно сильные стимулы для экономического развития, хотя в этих условиях экономика перестает быть самоцелью. Для того чтобы стало понятным последнее утверждение, придется привести две достаточно длинные цитаты. Первая касается стимулов для развития общества: «Борьба между людьми, их конкуренция, соревнование – всё это только производные стимулы развития, и за ними скрываются иные, глубже их лежащие, – стимулы первичные. Эти последние возникают там, где человек встречается лицом к лицу с природой, где в непосредственной борьбе с нею он сам выступает как производительная, как творческая сила» [Богданов, 1918: 86]. Из этого положения делался вывод о коллективистской культуре: «Все это с полной определенностью приводит к тому выводу, что наибольшая скорость и энергия прогресса, наибольшая его разносторонность и гармоничность могут быть достигнуты только в таком обществе, которое своей социальной формой будет иметь товарищеское сотрудничество, своими рамками – границы человечества» [Богданов, 1918: 89].

Анализируя каждую культурную эпоху, А. Богданов подробно останавливается на развитии языка. Ему представлялось, что проблема происхождения языка в основном решена. Как и Г. Плеханов [Плеханов, 1922: 48], с которым он остро спорил по философским вопросам, А. Богданов огромное внимание уделяет гипотезе происхождения речи из трудовых криков Людвига Нуаре и теории основной метафоры Макса Мюллера. О происхождении языка он писал так: «...В трудовом акте, кроме его произвольной сознательно-целесообразной стороны или части, есть еще непроизвольная; к ней относится трудовой крик» [Богданов, 1923а: 55]. Из нескольких десятков трудовых криков затем развилось все богатство человеческой речи. Развитие языка и развитие мышления – двуединый процесс, который объяснялся теорией М. Мюллера: «Самый важный шаг в расширении поля мысли состоял в том, чтобы словами, происшедшими из человеческого труда, обозначить явления природы. Этот шаг был сделан стихийно и незаметно в виде так называемой основной метафоры» [Богданов, 1923а: 65].

А. Богданов показывает, что каждая культурная эпоха – это и эпоха развития языка. После возникновения языка «первичные слова не были глаголами, а заключали в зародыше все нынешние части речи; основным значением было, правда, действие, из которого выделилось само слово; но с ним соединялось неопределенное множество близких значений» [Богданов, 1923а: 68]. А уже в период феодализма «речь достигла такого богатства выражений и такой их гибкости, что стала способной передавать почти всё переживаемое людьми» [Богданов, 1923а: 115]. Не вдаваясь в подробности богдановского анализа развития языка, отмечу его методологическую основу, которая включала язык в сами основы социальности. Ученый писал: «...Слово не могло мыслиться раньше, чем оно было произнесено между людьми. Если бы оно создавалось в индивидуальной душе, оно не было бы словом, потому что не было бы понятно никому, кроме создавшего. Но мы уже знаем, что оно возникло не в сознании отдельного человека, а в общем труде» [Богданов, 1923а: 60].

Одной из важнейших тем произведений А. Богданова является фетишизм, его происхождение, формы и перспективы преодоления. Под фетишизмом автор понимает превращение в общественной практике её момента в некий абсолют, с помощью которого объясняют реальное целое. Он возникает на авторитарной стадии культуры: «В авторитарном мире коллективные деяния всег-

да приписываются тому организатору, под руководством которого они совершались; это – основа всей его мифологии» [Богданов, 1910]. Вторая и наиболее развитая форма фетишизма связана с меновым обществом, ибо «в мышлении товаро-производителя отрыв познания от коллективной практики совершается естественно и неизбежно, благодаря тому, что трудовой коллектив для него не существует» [Богданов, 1910].

Капитализм неизбежно порождает метафизику. Критика метафизику как формы товарного фетишизма принадлежит к самым блестящим местам в произведениях А. Богданова. Скажем, из индивидуализма товарного общества он выводил основной вопрос философии: «“Сознание”, с которым имеет дело буржуазная мысль и систематизирующая её философия, это индивидуальное “я” с его жаждой личного самосохранения и самоутверждения. “Бытие”, это весь мир, от которого оно отграничено социальной враждой, недоверием к высказываниям людей, чувством бессилия своего крошечного существа перед стихиями и их тайнами. И вопрос о соотношении бытия и сознания, это в своей основе, практический вопрос личности о том, как ей, маленькой клетке, оторванной от своего целого, удержаться и сохранить себя такой, какова она есть, среди бесконечности со всех сторон окружающих её сил, враждебных или безразличных» [Богданов, 1910]. Товарный фетишизм породил такие категории философского мышления как материя, «вещь в себе», необходимость.

Критика философии Нового времени дается А. Богдановым с позиции социологии знания, но самим автором осмысливается как философская критика. Это ведет к искажению методологии. А. Богданов материи и сознанию противопоставляет опыт, рассматривая его как монистическую основу.

Методологические aberrации привели к тому, что к фетишистским формам сознания А. Богданов отнёс не только метафизику, но и мораль. Общую проблему возникновения норм в обществе он решал через усложнение общественной жизни, несогласованность её частей, возникающие на этой почве противоречия и конфликты. Общество, оставаясь в основе трудовым коллективом, превращается в арену борьбы эгоистических воль: «Этическое сознание и выразило в себе эту двойственную природу общества, являясь той формой, в которой материальная связь трудовой солидарности ограничивала и обуздывала анархические тенденции групп и личностей в борьбе их интересов. Фетишистский характер этого

сознания (абсолютный императив, религиозный или “категорический”), его “непостижимость” вытекала именно из противоречия между реальной связью сотрудничества, составляющей его основу, и скрывающими эту связь – формальной независимостью личностей в трудовом процессе и борьбе между ними» [Богданов, 1918: 106]. Из этого блестящего диалектического анализа А. Богданов делает плоское заключение о том, что в условиях трудовой солидарности люди откажутся от морали, заменив её рациональными нормами целесообразности. «Нормы целесообразности не имеют ничего общего с такой императивностью. Вполне типичный образец их – научно-технические правила. Правила эти, в сущности, никого и ни к чему не принуждают, а только указывают наилучшие способы к той или иной данной цели» [Богданов, 1918: 63]. Не менее, если не более, фетишистским, по Богданову, является и право товарного общества.

Создатель тектологии был убежден, что время фетишизма подходит к концу. При этом «падение великого фетишизма» виделось ему просто в религиозных образах второго пришествия, где является коллективный мессия, ибо «для мышления пролетарского действительное содержание “истины” открывается прямо в процессе производства. Там практический характер познания становится вполне очевидным в научной технике, роль истины как орудия борьбы с природой и власти над ней постоянно перед глазами рабочего, а равным образом и роль коллектива, как действующего субъекта этой борьбы и власти, субъекта, применяющего на деле орудие научной истины» [Богданов, 1910].

Описанную идейную конструкцию можно считать теоретической социологией А. Богданова. Кроме этого, в его работах содержится множество идей, касающихся различных сторон социальной жизни. Скажем, разграничив разделение труда и деление на организаторов и исполнителей как основания дифференциации общества, он выдвинул интересную гипотезу: «Чтобы не смешивать эти генетически неоднородные и жизненно-неисходные способы дробления общества, мы будем деление первого ряда обозначать термином “социальные группы” (земледельцы, ремесленники, торговцы и т.п.), деление второго ряда – термином “классы” (рабовладельцы и рабы, предприниматели и рабочие и т. д). Таким образом, типичное отношение социальных групп для нас будет специализация, типичным отношением классов – господство и подчинение» [Богданов, 2003а: 296].

Есть в произведениях А. Богданова примеры

блестящего анализа манипулятивных функций классовых идеологий. Приведу пример, приобретший особую актуальность в нынешних условиях: «Национализм состоит в том, что буржуазия старается вызвать в массах племенную и расовую вражду, чтобы борьбой национальной заменить борьбу классов. Развивая в народе страх перед военной силой других государств и жажду захвата новых территорий, господствующие классы пользуются тем и другим, чтобы усилить милитаризм. Это представляет для них, помимо того, что огромные армии нужны им для завоевания и удержания за собой внешних рынков, ещё двойное преимущество: во-1), армия есть строго авторитарная организация, школа слепого подчинения; и через эту школу проводится большинство молодых людей низших классов; во-2), армия – гигантская механическая сила в руках буржуазии, с успехом применяемая в тех случаях, где экономическая и политическая классовая борьба принимает оборот, неблагоприятный для буржуазных интересов» [Богданов, 1923а: 249]. Эти и подобные им положения выстраиваются в стройную систему взглядом, лишь когда становятся понятными их предпосылки в области теоретической социологии.

Выводы.

Современной рецепции социологических идей А. Богданова мешает неадекватный эпистемологический контекст, в который их поместил автор. Он их излагал или языком философии, или

языком тектологии. Сам А. Богданов, будучи в первую очередь талантливым социологом, не считал, что занимается этой наукой. Реконструкция его идей в предметном поле современной социологии позволяет увидеть в них эвристический потенциал. Представления о едином трудовом коллективе как об основе общества дают возможность социологам анализировать не только прошлое и нынешнее, но и перспективы будущего развития общества. А. Богданов предложил оригинальный поворот в анализе единства личности и общества, социального субъекта и социальной системы. Это все позволяет сделать вывод, что развитие его идей является актуальным для современной социологии и может стать перспективным направлением её развития. Конечно, это развитие можно осуществлять не путем слепой поддержки всего, написанного А. Богдановым. Его определение классов не позволяет их отличать от сословий. Его определение идеологии слишком широкое, но одновременно с тем жесткое. Оно связывает в неразличимое целое и стихийно возникшие формы мышления, и специально созданные теоретические конструкции. Его отрицание морали как фетишистской формы сознания выглядит необоснованным. Это же относится и к праву. Его вера в исцеляющее влияние на общество пролетариата осталась историческим примером нереализованных чаяний квазирелигиозного характера. Но критическая работа с наследием А. Богданова оправдывает все усилия.

Благодарности. Статья подготовлена во время стажировки в Харьковском национальном университете имени В. Н. Каразина. Автор признателен за предоставленную возможность руководству ЛНУ имени Тараса Шевченко, в первую очередь ректору проф. С. В. Савченко и проректору по научной работе проф. Л. Ц. Ваховскому, а также принимающей стороне – ректору ХНУ имени В. Н. Каразина академику В. С. Бакирову и заведующей кафедрой социологии проф. Л. Г. Сокурнянской. Огромную помощь в работе мне оказали сотрудники Центральной научной библиотеки ХНУ имени В. Н. Каразина.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Аксельрод (Ортодокс) Л. Против идеализма. Критика некоторых идеалистических течений философской мысли. Сб. статей. Изд. 3-е. М. Ленинград : Гос. соц.-эк. изд-во, 1933. 220 с.
2. Биггарт Дж. Александр Богданов и теория «нового класса». Социологические исследования. 1993. С. 139–150.
3. Блауберг И. В., Садовский В. П., Юдин Э. Г. Системные исследования и общая теория систем. Системные исследования. Ежегодник. 1969. Москва, 1969. С. 7–29.
4. Богданов А. А. Падение великого фетишизма (современный кризис идеологии). Вера и наука (о книге В. Ильина «Материализм и эмпириокритицизм»). Москва : Издание С. Дорватовского и А. Чарушниковой, 1910. URL: <https://ruslit.trau.nl/library.net/book/bogdanov-fetish/bogdanov-fetish.html>
5. Богданов А. А. Новый мир. 2-е изд. Москва : Коммунист, 1918. 120 с.
6. Богданов А. А. Между человеком и машиной. О системе Тэйлора. Харьков : Издание украинского центрального агентства по снабжению и распространению печати, 1919. 14 с.
7. Богданов А. А. Наука об общественном сознании. Краткий курс идеологической науки в вопросах и ответах. Изд. 3-е. Пг.: Книгоиздательское товарищество «Книга», 1923а. 313 с.
8. Богданов А. А. Организационные принципы социальной техники и экономики. Вестник Социалистической Академии. М.: Госиздательство, 1923б. Книга 4. С. 272–284.
9. Богданов А. А. О пролетарской культуре. 1904 – 1924. Ленинград – Москва : Издательское товарищество «Книга», 1924. 344 с.

10. Богданов А. А. Вопросы социализма: Работы разных лет. Москва : Политиздат, 1990. 479 с. (Библиотека социалистической мысли).
11. Богданов А. А. Эмпириомонизм. Статьи по философии / отв. ред. В. Н. Садовский. Послесловие В. Н. Садовского, А. Л. Андреева и М. А. Маслина. Москва : Республика, 2003а. 400 с.
12. Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука / ред. коллегия: В. В. Попков (отв. ред.), Г. Д. Гловели, В. Д. Мехреков. Москва : Финансы, 2003б. 496 с.
13. Вайнштейн И. Тектология и тактика. Под знаменем марксизма. 1924. № 6-7. С. 90–96.
14. Володин А. И. Бой абсолютно неизбежен. Москва : Политиздат, 1982. 192 с.
15. Гессен Б., Подволоцкий И. Философские корни правого оппортунизма. Под знаменем марксизма. 1929. № 9. С. 1–29.
16. Гловели Г. Д., Фигуровская Н. К. Трагедия коллективиста. Богданов А. А. Вопросы социализма. Работы разных лет. Москва : Политиздат, 1990. С. 3–27.
17. Деборин А. М. Ленин как мыслитель. Изд. 3-е. Москва – Ленинград : Государственное издательство, 1929. 168 с.
18. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение пер. с фр., составление, послесловие, примечания А. Б. Гофмана. Москва : Канон, 1995. 352 с. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/1372596651.pdf> (дата обращения 21.12.2019).
19. Ильенков Э. В. Ленинская диалектика и метафизика позитивизма. Москва : Политиздат, 1980. 175 с.
20. Кириллов В. Мы. URL: <http://a-pesni.org/grvojna/poesia/kirillov.php>.
21. Квитка И. И. Философские идеи А. А. Богданова. Вестник Оренбургского государственного университета. 2006. № 7. С. 56–62.
22. Костицын В. И. Пермский университет: 100-летие ученых, государственные памятники истории и культуры. Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 2003. 66 с.
23. Кривцов Ст. Памяти А. А. Богданова. Под знаменем марксизма. 1928. № 4. С. 179–186.
24. Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 18. Москва : 1968. 525 с.
25. Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 29. Москва : Политиздат, 1969. 782 с.
26. Локтионов М. В. А. А. Богданов как основоположник общей теории систем. Философия науки и техники. 2016. Т. 21. № 2. С. 80–96
27. Любутин К. Н., Толмачев В. Д. Александр Богданов: от философии к тектологии. Екатеринбург : Издательство «Банк культурной информации», 2005. 244 с.
28. Луман Н. Общество как социальная система. Общество общества I. Пер. с нем. А. Антоновский. Москва : Логос, 2004. 232 с.
29. Луценко А. В. Историография научного творчества А.А. Богданова. Вестник Томского государственного университета. 2018. № 429. С. 148–152.
30. Моисеев Н. Н. Тектология Богданова: современные перспективы. Вопросы философии. 1995. № 8. URL: <https://texts.news/uchebniki-istoriya-filosofii/nmoiseev-tektologiya-bogdanova-sovremennyye-31648.html>.
31. Павлов Е. В. «Когда родился Цезарь?» Теория и практика истины у Плеханова и Богданова. STASIS. 2017. Том. 5. № 2. С. 350–383.
32. Плеханов Г. В. Основные вопросы марксизма. 2-е изд. Москва : Кооперативное издательство «Московский рабочий», 1922. 182 с.
33. Попков В. В. Наука и вера Александра Богданова. Философия и культура. 2013. № 4. С. 437–448.
34. Протыко Т. С., Грицанов А. А. Александр Богданов. Мн. : Книжный дом, 2009. 256 с.
35. Разумовский И. П. Сущность идеологического воззрения. Вестник Социалистической Академии. 1923. Кн. 4. Апрель – Июль. Москва : Госиздательство, 1923. С. 223–271.
36. Рисполи Дж. Теории систем и эволюционные трансакции в контексте учения А. А. Богданова. Философские науки. 2014. № 12. С. 50–65.
37. Рыбас А. Е. Рецепция философских идей А. А. Богданова на Западе. Вестник СПбГУ. Сер. 6. 2010. Вып. 4. С. 25–29.
38. Рыбас А. Е. К вопросу о забытой полемике (А. А. Богданов – В. И. Ленин). Вестник СПбГУ. Сер. 17. 2016. Вып. 1. С. 52–61.
39. Сетров М.И. Степень и высота организации систем. Системные исследования: Ежегодник. Под ред. И.Г. Блауберга. Москва : Наука, 1969. С. 156–168.
40. Сталин И. В. О диалектическом и историческом материализме. Москва : ОГИЗ; Госполитиздат, 1945. 36 с.
41. Тахтаджян А.Л. Тектология: история и проблемы. Системные исследования. Ежегодник. Под ред. И.Г. Блауберга. Москва : Наука, 1972. С. 200–277.
42. Тахтаджян А. Л. Principia Teologica. Принципы организации и трансформации сложных систем: эволюционный подход. Изд. 2-е, доп. и перераб. Санкт–Петербург : Издательство СПбХФА, 2001. 121 с.
43. Фрейд З. Тотем и табу. Харьков : Фолио, 2010. 384 с.
44. Щеглов А. В. Борьба Ленина с богдановской ревизией марксизма. Москва : Гос. соц.-эк. изд-во, 1937. 228 с.
45. Щеглов А. В. Советская философия в 20 – 40-х годах (в период от смерти В. И. Ленина до XX съезда КПСС). Учебно-методическое пособие. Кишинёв : Кишинёвский государственный университет, 1965. 29 с.
46. Щеглов А. В. Развитие марксистской философии в трудах В. И. Ленина. Изд. 3-е. Кишинёв : Штиинца, 1977. 123 с.
47. Grille D. Lenins Rivale Bogdanov und seine Philosophie. Köln : Verlag Wissenschaft und Politik, 1966. 263 p.
48. Sochor Z. A. Revolution and Culture. The Bogdanov – Lenin Controversy. Ithaka & London : Cornell University Press, 1988. 258 p.

REFERENCES

1. Aksel'rod (Ortodoks), L. (1933). *Protiv idealizma. Kritika nekotoryh idealisticheskikh tendentsij filosofskoj mysli. Sb. Statej [Against idealism. Criticism of some idealistic currents of philosophical thought]*. 3th. ed. Moskva – Leningrad: Gos. soc.-jek. izd-vo [in Russian].
2. Biggart, Dzh. (1993). Aleksandr Bogdanov i teorija «novogo klassa» [Alexander Bogdanov and the theory of the «new class»]. *Sociologicheskie issledovanija – Sociological Studies*, 139–150 [in Russian].
3. Blauberger, I. V., Sadovskij, V. P., & Judin, Je. G. (1969). Sistemnye issledovanija i obshaja teorija system [System studies and general systems theory]. *Sistemnye issledovanija – System studies*, 7—29 [in Russian].
4. Bogdanov, A. A. (1910). *Padenie velikogo fetishizma (sovremennyy krizis ideologii). Vera i nauka (o knige V. Il'ina «Materializm i empiriokriticizm») [The fall of the great fetishism (the modern crisis of ideology). Faith and Science (about V. Ilyin's book Materialism and Empiriocriticism)]*. Moskva: Izdanie S. Dorvatovskogo i A. Charushnikova. Retrieved from <https://ruslit.raumlibrary.net/book/bogdanov-fetish/bogdanov-fetish.html> [in Russian].
5. Bogdanov, A. A. (1918). *Novyy mir [The New World]*. 2th ed. Moskva: Kommunist [in Russian].
6. Bogdanov, A. A. (1919). *Mezhdru chelovekom i mashinoy. O sisteme Tejlora [Between man and machine. About the Taylor system]*. Har'kov: Izdanie ukrainskogo central'nogo agentstva po snabzheniju i rasprostraneniu pečati [in Russian].
7. Bogdanov, A. A. (1923a). *Nauka ob obshchestvennom soznanii. Kratkij kurs ideologicheskoy nauki v voprosah i otvetah [The science of public consciousness. A short course in ideological science in questions and answers.]*. 3th ed. Pg.: Knigoizdatel'skoe tovarishchestvo "Kniga" [in Russian].
8. Bogdanov, A. A. (1923b). Organizacionnye principy social'noj tehniki i ekonomiki [Organizational principles of social technology and economy]. *Vestnik Socialisticheskoy Akademii – Bulletin of the Socialist Academy*. (Vol. 4), (pp. 272–284). Moskva: Gosizdatel'stvo [in Russian].
9. Bogdanov, A. A. (1924). *O proletarskoj kul'ture. 1904–1924 [On proletarian culture. 1904–1924]*. Leningrad – Moskva: Izdatel'skoe tovarishchestvo "Kniga" [in Russian].
10. Bogdanov, A. A. (1990). *Voprosy socializma: Raboty raznyh let [Questions of socialism: Works of different years]*. Moskva: Politizdat [in Russian].
11. Bogdanov, A. A. (2003a). *Empiriomonizm. Stat'i po filosofii [Empiriomonism. Articles on Philosophy]*. V. N. Sadovskij (Ed.). Moskva: Respublika [in Russian].
12. Bogdanov, A. A. (2003b). *Tektologija. Vseobshchaja organizacionnaja nauka [Tectology. General Organizational Science]*. V. V. Popkov (Ed.). Moskva: Finansy [in Russian].
13. Vajnshtejn, I. (1924). Tektologija i taktika [Tectology and tactics]. *Pod znamenem marksizma – Under the banner of Marxism*, 6–7, 90–96 [in Russian].
14. Volodin, A. I. (1982). *Boj absoljutno neizbezhen [Fighting is absolutely inevitable]*. Moskva: Politizdat [in Russian].
15. Gessen, B., & Podvolockij, I. (1929). Filosofskie korni pravogo opportunizma [Philosophical roots of right opportunism]. *Pod znamenem marksizma – Under the banner of Marxism*, 9, 1–29 [in Russian].
16. Gloveli, G. D., & Figurovskaja, N. K. (1990). Tragedija kollektivista [The tragedy of the collectivist]. *Voprosy socializma. Raboty raznyh let – Questions of socialism. Works of different years*. (pp. 3–27). Moskva: Politizdat [in Russian].
17. Deborin, A. M. (1929). *Lenin kak myslitel' [Lenin as a thinker]*. 3th ed. Moskva – Leningrad: Gosudarstvennoe izdatel'stvo [in Russian].
18. Djurkgejm, E. (1995). *Sociologija. Ejo predmet, metod, prednaznachenie [Sociology. Its subject, method, purpose]*. (A. B. Gofman, Trans.). Moskva. Retrieved from <http://library.khpg.org/files/docs/1372596651.pdf> (obrashhenie 21. 12. 2019 g.). [in Russian].
19. Il'enkov, E. V. (1980). *Leninskaja dialektika i metafizika pozitivizma [Lenin's dialectic and the metaphysics of positivism]*. Moskva: Politizdat [in Russian].
20. Kirillov, V. My [We]. Retrieved from <http://a-pesni.org/grvojna/poesia/kirillov.php> [in Russian].
21. Kvitka, I. I. (2006). Filosofskie idei A. A. Bogdanova [The philosophical ideas of A. A. Bogdanov]. *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta – Vestnik of the Orenburg State University*, 7, 56–62 [in Russian].
22. Kostitsyn, V. I. (2003). Permskij universitet: 100-letie uchenyh, gosudarstvennye pamjatniki istorii i kul'tury [Perm University: 100th anniversary of scientists, state monuments of history and culture]. Perm': Izd-vo Perm. un-ta [in Russian].
23. Krivtsov, St. (1928). Pamjati A. A. Bogdanova [In memory of A. A. Bogdanov]. *Pod znamenem marksizma – Under the banner of Marxism*, 4, 179–186 [in Russian].
24. Lenin, V. I. (1968). *Poln. sobr. soch. [The complete collection of works]*. Vol. 18. Moskva [in Russian].
25. Lenin V. I. (1969). *Poln. sobr. soch. [The complete collection of works]*. Vol. 29. Moskva: Politizdat [in Russian].
26. Loktionov, M. V. (2016). A. A. Bogdanov kak osnovopolozhnik obshchej teorii system [A. A. Bogdanov as the founder of the general theory of systems]. *Filosofija nauki i tehniki – Philosophy of Science and Technology*, 21 (2), 80–96 [in Russian].
27. Ljubutin, K. N., & Tolmachev, V. D. (2005). *Aleksandr Bogdanov: ot filosofii k tektologii [Alexander Bogdanov: from philosophy to tectology]*. Ekaterinburg: Izdatel'stvo "Bank kul'turnoj informatsii" [in Russian].
28. Luman, N. (2004). *Obshchestvo kak social'naja sistema. Obshchestvo obshchestva I [Society as a social system. Society Society I]*. (A. Antonovskij, Trans.). Moskva: Logos [in Russian].
29. Lutsenko, A. V. (2018). Istoriografija nauchnogo tvorchestva A. A. Bogdanova [Historiography of scientific creativity A. A. Bogdanov]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta – Tomsk State University Journal*, 429, 148–152 [in Russian].
30. Moiseev, N. N. (1995). Tektologija Bogdanova: sovremennye perspektivy [Bogdanov's tectology: modern perspectives].

- Voprosy filosofii – Problems of philosophy*, 8. Retrieved from <https://texts.news/uchebniki-istoriya-filosofii/nmnoiseev-tektologiya-bogdanova-sovremennye-31648.html> [in Russian].
31. Pavlov, E. V. (2017). «Kogda rodilsja Cezar?» Teorija i praktika istiny u Plehanova i Bogdanova [“When was Caesar born?” Plekhanov and Bogdanov’s theory and practice of truth]. *STASIS*, 5 (2), 350–383 [in Russian].
32. Plehanov, G. V. (1922). *Osnovnye voprosy marksizma [Basic questions of Marxism]*. 3th ed. Moskva: Kooperativnoe izdatel’stvo “Moskovskij rabochij” [in Russian].
33. Popkov, V. V. (2013). Nauka i vera Aleksandra Bogdanova [The Science and Faith of Alexander Bogdanov]. *Filosofija i kul’tura – Philosophy and culture*, 4, 437–448 [in Russian].
34. Prot’ko, T. S., & Gricanov, A. A. (2009). Aleksandr Bogdanov [Alexander Bogdanov]. Mn.: Knizhnyj dom [in Russian].
35. Razumovskij, I. P. (1923). Sushchnost’ ideologicheskogo vozzrenija [The essence of ideological view]. *Vestnik Socialisticheskoy Akademii – Bulletin of the Socialist Academy*. (Vol. 4), (pp. 223–271). Moskva: Gosizdatel’stvo, 1923 [in Russian].
36. Rispoli, Dzh. (2014). Teorii sistem i jevoljucionnye transakcii v kontekste uchenija A. A. Bogdanova [Theories of systems and evolutionary transactions in the context of the teachings of A. A. Bogdanov]. *Filosofskie nauki – Russian Journal of Philosophical Sciences*, 12, 50–65 [in Russian].
37. Rybas, A. E. (2010). Recepcija filosofskih idej A. A. Bogdanova na Zapade [Reception of philosophical ideas by A. A. Bogdanov in the West]. *Vestnik SPbGU. Ser. 6 – Vestnik SPbSU. Series 6*, 4, 25–29 [in Russian].
38. Rybas, A. E. (2016). K voprosu o zabytoj polemike (A. A. Bogdanov – V. I. Lenin) [On the question of forgotten polemics (A. A. Bogdanov – V. I. Lenin)]. *Vestnik SPbGU. Ser. 17 – Vestnik SPbSU. Series 17*, 1, 52–61 [in Russian].
39. Setrov, M. I. (1969). Stepen’ i vysota organizacii system [The degree and height of organization of systems]. *Sistemnye issledovanija – System Studies. I. G. Blauberger (Ed.)*. (pp. 156–168). Moskva: Nauka [in Russian].
40. Stalin, I. V. (1945). *O dialekticheskom i istoricheskom materializme [On dialectical and historical materialism]*. Moskva: OGIZ; Gospolitizdat [in Russian].
41. Tahtadzhjan, A. L. (1972). Tektologija: istorija i problem [Tectology: history and problems]. *Sistemnye issledovanija – System Studies. I. G. Blauberger (Ed.)*. (pp. 200–277). Moskva: Nauka [in Russian].
42. Tahtadzhjan, A. L. (2001). *Principia Tectologica. Principy organizacii i transformacii slozhnyh sistem: evoljucionnyj podhod [Principia Tectologica. Principles of organization and transformation of complex systems: an evolutionary approach]*. 2th ed., rev. Sankt-Peterburg: Izdatel’stvo SPHFA [in Russian].
43. Frejd, Z. (2010). *Totem i tabu [Totem and taboo]*. Har’kov: Folio [in Russian].
44. Shcheglov, A. V. (1937). *Bor’ba Lenina s bogdanovskoj reviziej marksizma [Lenin’s struggle with the Bogdan revision of Marxism]*. Moskva: Gos. soc.-jek. izd-vo [in Russian].
45. Shcheglov, A. V. (1965). *Sovetskaja filosofija v 20 – 40-h godah (v period ot smerti V. I. Lenina do XX sezda KPSS) [Soviet philosophy in the 20’s - 40’s (in the period from the death of VI Lenin to the 20th Congress of the CPSU)]*. Kishin’jov: Kishin’jovskij gosudarstvennyj universitet [in Russian].
46. Shcheglov, A. V. (1977). *Razvitie marksistskoj filosofii v trudah V. I. Lenina [The development of Marxist philosophy in the works of V.I. Lenin]*. 3th ed. Kishin’jov: Shtiinca [in Russian].
47. Grille, D. (1966). *Lenins Rivale Bogdanov und seine Philosophie*. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik.
48. Sochor, Z. A. (1988). *Revolution and Culture. The Bogdanov – Lenin Controversy*. Ithaka & London: Cornell University Press, 1988.

Кононов Ілля Федорович

Доктор соціологічних наук, професор
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка
92700, м. Старобільськ, пл.Гоголя, 1

Email: kononov_if@ukr.net

Kononov Illia

Doctor of Sociology, Full Prof.
Luhansk Taras Shevchenko National University
1, Gogol Sq., Starobilsk, 92700, Ukraine

Цитування: Кононов І. Ф. Олександр Богданов: нереалізований проєкт соціології. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 12. С. 50-66.

Citation: Kononov, I.F. (2019). Oleksandr Bohdanov: nerealizovanyi proekt sotsiologhii. [Alexander Bogdanov: unimplemented project of sociology]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (11), 50-66.

Стаття надійшла / Article arrived: 16.11.2019

Схвалено до друку / Accepted: 20.12.2019

Проблеми організації мережевої взаємодії соціальних інститутів освіти та охорони здоров'я у формуванні здорового способу життя школярів

Катерина Михайльова, Наталля Шкурапет, Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»

Стаття базується на використанні потенціалу теоретичних розробок щодо створення мереж в освіті та практичної реалізації моделі взаємодії між органами освіти та охорони здоров'я для формування здорового способу життя сучасних учнів. Показано, що мережева взаємодія є системою, основною особливістю якої є наявність багатосторонніх зв'язків між усіма компонентами. Освітня мережа представлена як сукупність освітніх утворень, які забезпечують одне одного власними освітніми ресурсами для підвищення ефективності та якості освіти. До основних принципів функціонування освітньої мережі додаються такі: відкритість, довіра, систематичність, диференційованість, конфіденційність та інші. Обґрунтовано соціальне партнерство як методологічна основа мережевої взаємодії. Орієнтуючись на використання мережі для розвитку навичок здорового способу життя учнів, пропонуються етапи її організації. Перший етап – діагностичний та прогностичний – робота з визначення кола суб'єктів взаємодії, сегментації «споживачів» та вибору формату взаємодії партнерів. На наступному етапі партнери з мережі вибирають сфери співпраці. Третій крок – це вибір способу побудови мережі та встановлення відносин у режимі мережевої взаємодії. На етапі пілотного впровадження моделі розробляється механізм її функціонування. Показано, що найбільш відповідним варіантом є матрична структура, заснована на горизонтальній взаємодії з максимально можливою кількістю з'єднань та залученням будь-якої кількості учасників. Ця структура може відобразитися в трьох варіантах: «концентрована мережа», «розподільна мережа», «ланцюгова» модель. Перша реалізується у двох формах: ресурсна та координаційна. Модель «мережі розподілу» передбачає відсутність координуючого «центру», кожен учасник взаємодії має можливість обрати власну траєкторію життя та пізнання. У моделі «ланцюга» відбувається послідовне залучення партнерів до вирішення проблеми або досягнення спільної мети. Що стосується формування здорового способу життя, то показано, що мережеві структури, побудовані за типом «концентрованої мережі» та «ланцюгової» моделі, є більш керованими в цьому аспекті. Враховуючи поширення мережевих інформаційних технологій, а також запити сучасних учнів, пропонується вибрати онлайн-формат спілкування в мережі. Усе це дозволило запропонувати авторську модель взаємодії інститутів освіти та охорони здоров'я для формування навичок здорового способу життя підлітків, що було продемонстровано на прикладі Харківської гімназії № 14. Доведено, що таке партнерство між школами та закладами охорони здоров'я відкривають великі можливості для навчальних закладів незалежно від їх територіального розташування.

Ключові слова: мережа, мережева взаємодія, моделі мережевої взаємодії, здоровий спосіб життя, соціальні інститути, підлітки, школа

Problems of networking of social institutions of education and health organization in a formation of pupils healthy lifestyle

Kateryna Mykhaylyova, Natalia Shkurapet, Kharkiv Humanities University «People's Ukrainian Academy»

In the article, the network form of interaction is positioned as an innovative high-efficiency technology, a new form of social partnership between educational institutions and health care institutions in order to preserve the health of the younger generation, to shape their need for a healthy lifestyle. It is shown that in the conditions of formation of information society in Ukraine the network form of interaction of social subjects becomes relevant. The article describes the definitions and characteristics of the education network; the basic principles of its functioning are formulated. To those principles which defined in scientific thought are added such as: openness, trust, systematicity, differentiation, confidentiality

and others. Social partnership as a methodological basis of network interaction is substantiated. The author investigates the problems of interinstitutional network interaction, the feasibility of introducing three basic types of matrix structure of the model of network interaction («concentrated network», «distribution network», model «chain») on the basis of the analysis of practical regional experience of partner organizations, network research and social projects on health-saving focus. The model of network interaction for the formation of healthy lifestyles of schoolchildren is represented by several stages (diagnostic-prognostic, choice of directions of joint activity, choice of a method of network building and establishment of relationships in the mode of network interaction, pilot implementation), the implementation of which is illustrated by the example of Kharkiv gymnasium No14. In the condition of the rapid spread of networked information technologies and the demands of modern pupils on virtual forms of communication, the article outlines forms of online interaction as dominant in this format of social partnership in the context of reforming educational and healthcare institutions.

Keywords: : *networking, networking, networking models, healthy lifestyles, social institutions, pupils, school*

Проблемы организации сетевого взаимодействия социальных институтов образования и здравоохранения в формировании здорового образа жизни школьников

Екатерина Михайлева, Наталья Шкурапет, Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия»

Статья основана на использовании потенциала теоретических разработок по созданию сетей в образовании и практической реализации модели взаимодействия между органами образования и здравоохранения для формирования здорового образа жизни современных учащихся. Сетевое взаимодействие показано как система, основной особенностью которой является наличие многосторонних связей между всеми компонентами. Образовательная сеть представлена как совокупность образовательных учреждений, которые предоставляют друг другу свои образовательные ресурсы для повышения эффективности и качества образования. К основным принципам функционирования образовательной сети добавляются такие: открытость, доверие, системность, дифференциация, конфиденциальность и другие. Обосновано социальное партнерство как методологическая основа сетевого взаимодействия. Сосредоточив внимание на использовании сетей для развития навыков здорового образа жизни для учащихся, предлагаются этапы его организации. Первый этап – диагностический и прогностический – работа по определению круга субъектов взаимодействия, сегментации «потребителей» и выбору формата взаимодействия партнеров. На следующем этапе сетевые партнеры выбирают области сотрудничества. Третий шаг – это выбор способа построения сети и установления отношений в режиме сетевого взаимодействия. На этапе пилотного внедрения модели разрабатывается механизм ее функционирования. Показано, что наиболее подходящим вариантом является матричная структура, основанная на горизонтальном взаимодействии с максимально возможным количеством соединений и вовлечением любого количества участников. Эта структура может отображаться в трех вариантах – «концентрированная сеть», «распределительная сеть», «цепная» модель. Первая реализована в двух формах: ресурсной и координационной. Модель «распределительная сеть» подразумевает отсутствие координирующего «центра», каждый участник взаимодействия имеет возможность выбрать собственную траекторию жизни и познания. В «цепной» модели наблюдается постоянное вовлечение партнеров в процесс решения проблемы или достижения общей цели. Что касается формирования здорового образа жизни, то показано, что сетевые структуры, построенные по типу «концентрированная сеть» и «цепная» модель, более управляемы в этом аспекте. Учитывая распространение сетевых информационных технологий, а также запросы современных школьников, предлагается выбрать онлайн-формат общения в сети. Все это позволило нам предложить авторскую модель создания сети институтов образования и здравоохранения для формирования навыков здорового образа жизни подростков, которая была продемонстрирована на примере Харьковской гимназии № 14. Доказано, что такое партнерство между школами и учреждениями здравоохранения открывают большие возможности для образовательных учреждений, независимо от их территориального расположения.

Ключевые слова: *сеть, сетевое взаимодействие, модели сетевого взаимодействия, здоровый образ жизни, социальные институты, подростки, школа*

Сучасне суспільство, відповідно до хвильової концепції Е. Тофлера, являє собою так звану «третю хвилю» (постіндустріальну) [14, с. 295], характерною ознакою якої є перехід «від виробництва речей до виробництва послуг, причому послуг, які пов'язані насамперед з освітою, науковими дослідженнями, охороною здоров'я та управлінням» [6]. Відтак, дедалі більш важливу роль у сучасному суспільстві відіграють знання та інформація, а саме суспільство ототожнюють з інформаційним [16]. Інформація визнається значним ресурсом [8; 14], а також простором соціальної комунікації [9, с. 5].

Але, як зазначав М. Кастельс, інформаційна епоха породжує суспільство, яке є не лише глобальним, а й мережевим, і «саме мережі становлять нову соціальну морфологію сучасного соціуму» [7, с. 494]. Глобальність масштабів охоплення людських ресурсів комунікативними мережами очевидна [12], а самі мережі стали унікальною платформою для появи нового виду взаємодії – мережевого. Саме така форма взаємодії позиціонується як сучасна високо-ефективна технологія у віртуальному середовищі і соціальному просторі. Не випадково, що вона набуває надзвичайно важливого значення «як формальний механізм досягнення мультиорганізаційних завдань, особливо у публічному та некомерційному секторах, де колективні дії часто необхідні для вирішення важливих суспільних проблем» [3].

Тож закономірно, що на законодавчому рівні закріплена нова форма інституційної освіти – мережева, що заснована на взаємодії різних суб'єктів освітньої діяльності з реалізації освітніх програм [5]. Мережевий характер взаємодії різного типу освітніх закладів стає здебільшого затребуваним, зважаючи на запит освітньої галузі в потужній науковій складовій.

Слід зауважити, що наявні практики інтеграції за мережевою моделлю вже виявилися ефективними в освітній сфері, зокрема в системі післядипломної освіти. Поряд із цим спостерігаються лише перші спроби створення міжінституційних мережевих структур для вирішення суспільно значущих проблем, до яких, без сумніву, відносимо стратегічно важливу – формування здорової особистості, яка дотримується здорового способу життя.

У вітчизняній та зарубіжній соціології набув поширення погляд стосовно того, що найважливішими агентами впливу на формування здорового способу життя індивідуума є, окрім інституту сім'ї, соціальні інститути освіти та системи охорони здоров'я. Проте, як свідчать дослідження [11], жодна із інституцій не в змозі самостійно сформувати у

дітей і підлітків ціннісно-позитивне ставлення до здоров'я, мотивацію до обрання ними здорового способу життя. Зважаючи на це, протягом десятиріч зазначені інституції розробляли та запроваджували різні форми співпраці для посилення ефективності профілактичної роботи щодо попередження прояву в дитячому та підлітковому середовищі руйнівної для здоров'я поведінки. Однак у силу різних причин ці заходи не мали системного характеру, а головне – ця діяльність виявилась мало значимою для школярів.

Саме тому, на наш погляд, спостерігається протиріччя між інституційним потенціалом соціуму та мірою його реалізації у формуванні здорового способу життя, зокрема школярів.

Аналіз досліджень та публікацій.

Теоретичні та прикладні аспекти функціонування й розвитку мережі, мережевих взаємодій й структур висвітлено в наукових дослідженнях вітчизняних та зарубіжних філософів, соціологів, соціопсихологів, економістів, культурологів, політологів, що свідчить про полідисциплінарний інтерес до вивчення даних феноменів. Найбільш значущими в цьому напрямку можна назвати праці таких зарубіжних та вітчизняних авторів: К. Анселл, А. Асаул, А. Афанасьєв, П. Бурдьє, Ф. Вебстер, В. Геєць, К. Даудінг, Ж. Дельоз, М. Кастельс, В. Катеньов, В. Катькало, Р. Майлз, Д. Новиков, Р. Осборн, Р. Патюрель, Ч. Сноу, О. Сущенко, Дж. Хагедорн, Р. Хагінс, М. Шерешева тощо.

Проблеми формування та розвитку мережевої взаємодії суб'єктів спільної діяльності в інституційній структурі соціальної системи розкрито в працях У. Бейкера, У. Пауелла, В. Радасва, А. Олійника, В. Коваль та інших науковців. Питання мережевої взаємодії в освітній галузі досліджували Т. Бабко, О. Гриценчук, Д. Дейкун, Т. Коломієць, Ю. Луковенко, І. Малицька, А. Мазак, П. Полякова, С. Сологуб, В. Стайкова, Л. Юрчак та ін. Використання мережевих технологій у медицині розглядали І. Булах, Л. Войтенко, В. Гельман, Л. Кухар, М. Мруга, І. Шило, І. Хаїмзон тощо. Разом із тим у науковій літературі практично не висвітлені моделі мережевої взаємодії соціальних інститутів, що представлені закладами охорони здоров'я та освіти.

Мета дослідження: на основі аналізу теоретичних та практичних складових запропонувати авторську модель мережевої взаємодії інститутів освіти та охорони здоров'я для формування навичок здорового способу життя підлітків.

Виклад основного матеріалу.

У широкому трактуванні «мережева взає-

модія» розглядається як система, основною властивістю якої є наявність багатосторонніх зв'язків між усіма складовими (компонентами, об'єктами, суб'єктами, елементами). Це поняття не є новими для освітньої галузі. Ідея такої взаємодії в освітній практиці виникла наприкінці ХХ ст., але акторами в ній виступали лише освітні заклади. Це і дозволило говорити про освітню мережу. О. Адамський визначив її як «сукупність суб'єктів освітньої діяльності, що надають один одному власні освітні ресурси з метою підвищення результативності та якості освіти» [1].

Зазначимо, що за результатами аналізу С. Іванової, А. Жданова, на сьогодні є декілька інтерпретацій даного поняття стосовно освітньої галузі [4, с. 26]:

- спосіб діяльності зі спільного використання ресурсів, вільна взаємодія між рівноправними і рівнозначними суб'єктами в контексті актуального й особистісно значимого змісту;
- горизонтальна взаємодія між освітніми установами з розповсюдження функціоналу і ресурсів;
- нова культура спільної діяльності, що припускає готовність до партнерства.

Аналіз цих та інших визначень демонструє, що взаємовигідні стосунки «двосторонньої корисності» як підґрунтя особливого соціального партнерства, є однією з характерних ознак мережевої взаємодії. Для неї характерне також становлення особливих відносин між учасниками, виникнення численних соціальних зв'язків, формальних і неформальних контактів.

Слід зауважити, що партнери повинні дотримуватись певних принципів мережевої взаємодії, яких в науковій літературі визначено декілька: добровільність; конгруентність (узгодженість дій); взаємовигода; колегіальність прийнятих рішень; структурування діяльності й розділ обов'язків; солідарна відповідальність; рефлексія (зворотній зв'язок) [10, с. 83]. На наш погляд, доречно доповнити їх наступними: відкритість, довіра, безоплатність, перманентність та системність, наступність, диференціація, компетентність, відповідність, конфіденційність, ініціативність. Важливим базисом мережевої взаємодії має бути методологія соціального партнерства.

Фокусуємо увагу на використанні мережевої взаємодії для формування в учнів навичок здорового способу життя, розглянемо можливу технологію (етапність) її організації. Перший етап – діагностично-прогностичний – робота із визначення кола суб'єктів взаємодії, сегментації так званої категорії

«споживачів» та обрання формату взаємодії партнерів.

Партнерами, у першу чергу, можуть бути організації, які відповідно до своїх функцій вирішують проблему формування та підтримки здорового способу життя дітей і підлітків, мають певний досвід роботи з даною віковою категорією. Разом із тим необхідно взяти до уваги, що в умовах реформування медичної галузі дитячі лікувальні установи значно дистанціюються від освітніх закладів. Навпаки, навчальні медичні заклади виявляють інтерес й готовність до такої взаємодії. Тому важливим завданням постає використання потенціалу Інституту охорони здоров'я дітей та підлітків НАМН України, спеціалісти якого співпрацюють зі школами із різних областей.

Коло учасників взаємодії може розширюватися за рахунок кластеризації однодумців, зокрема науковців у галузі педіатрії. У якості партнерів у мережі взаємодії можуть бути також окремі фізичні особи – батьки, професійна діяльність яких пов'язана з медичною галуззю.

У процесі сегментації цільової аудиторії «споживачів» у сфері збереження здоров'я на першому етапі ми вважаємо за доцільне виокремлювати наступні сегменти споживачів мережі: школярі молодшого шкільного віку; школярі старшого шкільного віку; групи за гендерними ознаками; батьки учнів різних вікових груп; педагоги тощо.

Кожен із цих сегментів можна поділити на окремі підгрупи. Наприклад, у питаннях харчування – це групи вегетаріанців або любителів газованих напоїв.

На наступному етапі партнери мережевої взаємодії обирають напрямки спільної діяльності. Протягом десятиріч у вітчизняній системі освіти акцент був зміщений на превентивні заходи виховного характеру, але сьогодні школярам бракує практично-орієнтованих наукових знань про людський організм як біологічну систему. Оскільки «знання створює, взагалі кажучи, здатність діяти (знання є передумовою дії), а інформація являє собою знання, оброблене для цілей використання» необхідно не лише надавати інформацію, а й формувати в школярів науковий погляд в питаннях здоров'язбереження, використовувати наукові дані у вигляді «цілісних наукових комплексів», упроваджувати міждисциплінарні програми [2, с. 264]. Звідси, відповідно, з'являється обумовлена необхідність у здійсненні партнерської взаємодії в двох напрямках:

- спільна реалізація міждисциплінарного компонента освітніх програм, у ході чого здійснюється безперервна інтеграція наукових знань про людсь-

кий організм як біологічну систему, про фактори позитивного та негативного впливу на неї;

– реалізація профілактичних програм виховного характеру, що формують поведінкові стратегії щодо індивідуального здоров'я.

На наш погляд, це буде сприяти процесу трансформації знань й інформації здоров'язбережувального спрямування в навички здорового способу життя.

Наступним етапом у формуванні мережевої моделі при формуванні здорового способу життя школярів є обрання способу побудови мережі й встановлення взаємовідношень у режимі мережевої взаємодії. На наш погляд, найбільш прийнятним є варіант матричної структури, що ґрунтується на горизонтальній взаємодії з максимально можливою кількістю зв'язків та залученням будь-якого числа учасників. Це дозволяє одночасно реалізувати декілька програм з окремими модераторами. Тож окремі групи агентів такої взаємодії діють у межах єдиного інформаційного поля. Як зазначають науковці, «основоположним принципом матричної моделі мережевої взаємодії є покращення спільної діяльності партнерів з метою реалізації того чи іншого проекту або ефективного рішення конкретної проблеми» [13]. Переваги матричної моделі вбачаються в тому, що можна інтегрувати різні види діяльності в межах окремих проектів (як то навчальних, так і виховних), а також одночасно реалізувати їх декілька, що посилює синергію взаємодії. Крім того, однією із переваг є динамічність роботи в частині швидкості реагування на зміни зовнішнього середовища та подолання внутрішніх організаційних бар'єрів.

Слід зазначити, що матрична структура може

бути відображена в трьох базових типах моделей – «концентрована мережа», «розподільна мережа», модель «ланцюжка» [15, с. 138]. Перша модель реалізується в двох формах: ресурсній (з наявністю ресурсного центру як основи мережевої взаємодії з функцією розподілу ресурсів) і координаційній (зі створенням центру, що регулює діяльність, і домінуючою функцією координації).

Модель «розподільної мережі» передбачає відсутність координуючого «центру», кожен учасник взаємодії має можливість обирати власну траєкторію життєдіяльності й пізнання. При цьому партнери узгоджують співробітництво із залученням ресурсних можливостей один одного. Така мережева взаємодія характеризується гнучкістю, можливістю корегувати саму структуру зв'язків та взаємовідношень залежно від проміжних результатів.

Що стосується моделі «ланцюжка», то суть її полягає у послідовній участі партнерів у процесі вирішення проблеми або досягнення спільної мети. Тож «ланцюг» взаємодії чітко визначений, при цьому перша ланка ланцюга визначає мету і партнерів, а також організує діяльність. У цьому полягає головна відмінність даної моделі від двох попередніх.

Стосовно формування здорового способу життя ми схилиємось до думки, що більш керованими в цьому аспекті є мережеві структури, побудовані за типом «концентрована мережа» та модель «ланцюжка». Наприклад, Харківською гімназією № 14 за участі спеціалістів Інституту охорони здоров'я дітей та підлітків реалізується модель «концентрованої мережі», де управління мережевою взаємодією здійснюється координаційною радою, до складу якої входять представники закладів-партнерів (див. рисунок 1).

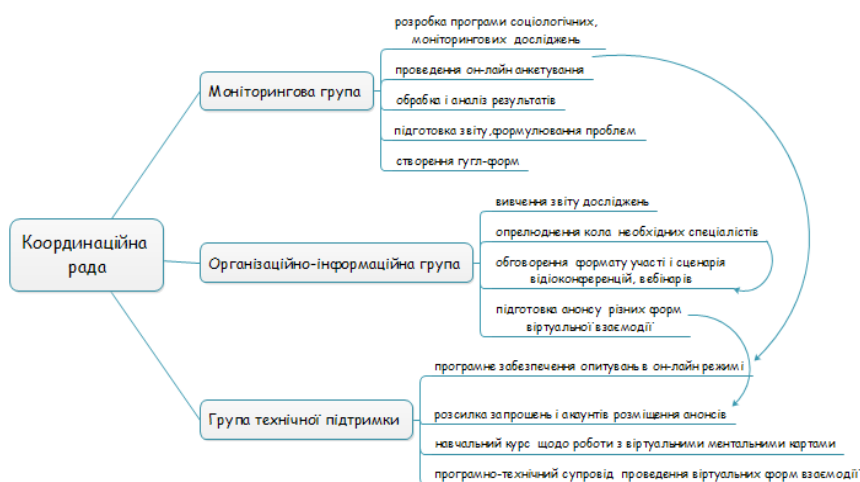

Рис.1 Функціональний розподіл компонентів концентрованої моделі мережевої взаємодії інститутів освіти та охорони здоров'я (розроблено Шкурапет Н. І.)

Координуючим органом створюються цільові групи з чітко визначеними функціями: моніторингова, організаційно-інформаційна, група технічної підтримки. До їх складу можуть входити представники як усіх суб'єктів-партнерів, так і окремих, залежно від специфіки їхньої основної діяльності. Наприклад, до складу моніторингової групи доцільним є введення спеціалістів Інституту охорони здоров'я дітей та підлітків, які протягом десятиріч проводять різного роду дослідження стосовно визначення факторів впливу на здоров'я школярів. Також корисним є досвід фахівців ХНУ ім. В. Н. Каразіна з проведення соціологічних досліджень серед школярів, батьків та педагогів щодо стану психологічного та соціального здоров'я дітей і підлітків. Група технічної підтримки включає спеціалістів в сфері ІТ різних установ та окремих фізичних осіб, що виявили готовність здійснювати технічний супровід. Проте діяльність такої групи спрощується у зв'язку з поширенням різного роду індивідуальних девайсів, які з легкістю завантажуються необхідною програмою.

На етапі пілотного впровадження моделі відпрацьовується механізм її функціонування, апробуються різні форми віртуальної подачі інформації та її інтерактивне обговорення, різні стилі ведення онлайн дискусії, здійснюється підготовка модераторів. Враховуючи стрімке розповсюдження мережевих інформаційних технологій, які значно знижують тимчасові і просторові бар'єри, а також

запити сучасних школярів на віртуальні форми комунікації, домінуючим (проте не єдиним) доцільніше обрати онлайн формат. Тож на даному етапі тестуються вебінарні майданчики, канали зворотного зв'язку для отримання оперативної інформації (зокрема можливості серверу Kahoot, Google Форми). Наприклад, у тестовому режимі проведено телеконференції для груп підлітків за участю спеціалістів ІОЗДП, ХМАПО з питань здорового харчування, після закінчення якої в режимі індивідуального консультування (Skype) школярі отримували відповіді на особисті питання. Також під час інтегрованих уроків з біології та фізики відпрацьовувалась технологія спільного складання «mind map» за участю спеціалістів різного фаху. Випробувано таку форму профілактичної роботи як вебінари студентів ВНЗ медичних спеціальностей для різної цільової аудиторії, зокрема батьків і педагогів. Слід зазначити, що при проведенні тренінгів або аудиторних інтерактивних лекцій для отримання зворотного зв'язку, а також ефективного проведення дискусії виявилось результативним використання платформи Kahoot.

Зазначимо, що обрана модель передбачає наявність сегментів мережевої взаємодії, де соціальними акторами виступають як юридичні особи (А, Б, В – школа, медична установа, освітній заклад медичної спеціалізації та ін.), так і цільові групи або індивідууми (А1, А2,.... , В1,В2, В3) (див. рисунок 2).

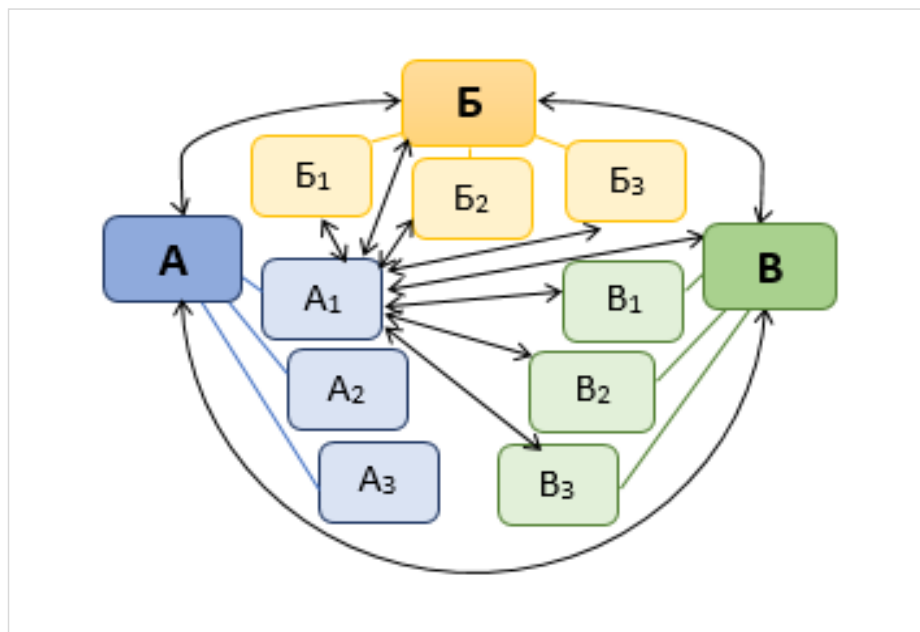

Рис.2 Приклад сегменту мережі суб'єкт-суб'єктної взаємодії між соціальними агентами

При цьому одні актори є «трансляторами» інформації, інші – активними «споживачами». Слід зауважити, що зв'язки можуть встановлюватися як на рівні різних інституцій, цільових груп, так і в форматі «ear to ear» між окремими суб'єктами. Ми звертаємо увагу на те, що дана система динамічна, можуть відбуватися зміни як серед «споживачів», так і серед «трансляторів» залежно від конкретно поставленого завдання.

Практично таких сегментів у мережі може бути велика кількість, тож з огляду на багатоваріативність взаємодії можна говорити про виникнення певних ризиків. Проте, при дотриманні «трансляторами» принципів відповідальності та компетентності, у мережі унеможливується факт

подачі спотвореної і неправдивої інформації, тобто частина ризиків мінімізується.

У процесі моделювання мережевої взаємодії практично можливе використання моделі «ланцюга», коли освітній заклад виступає в ролі першої ланки, що самостійно визначає мету, завдання, партнерів та організує діяльність. При цьому послідовність участі суб'єктів взаємодії чітко визначається залежно від поставлених цілей. Наприклад, нами представлена модель взаємодії чотирьох установ: школи, Харківського національного університету (ХНУ ім. В. Н. Каразіна), Інституту охорони здоров'я дітей та підлітків АМН України (ІОЗДП), Харківської медичної академії післядипломної освіти (ХМАПО) (див. рисунок 3).

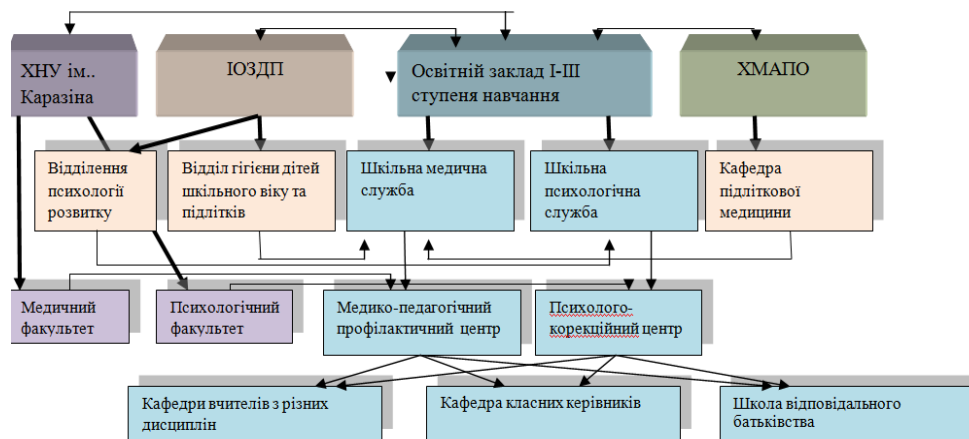

Рис.3. Модель «ланцюга» на прикладі організації роботи під час навчальної та виховної діяльності щодо формування в школярів навичок здорового способу життя (розроблена Шкурапет Н. І. на основі аналізу практичного досвіду Харківської гімназії № 14)

Що стосується моделі «розподільної мережі», то її запровадження має сенс при реалізації окремих проектів за умов використання ресурсів партнерів. Наприклад, реалізація проекту з формування батьківської компетентності «Школа відповідального батьківства» потребує залучення кадрових ресурсів ІОЗДП (на моделі – А), ХНУ ім. В. Н. Каразіна (медичний та психологічний факультети – В), ХМАПО (Н) та коучів за програмою ICDP (І). У проведенні моніторингових досліджень, скринінгів, соціологічних досліджень буде краще, якщо візьмуть участь спеціалісти ІОЗДП, ХНУ ім. Каразіна, ХГУ «НУА» (F) (див. рисунок 4).

До мережевих науково-дослідницьких та соціальних проектів варто залучити співробітників не тільки зазначених установ, а медичного коледжу ХМАПО, Інституту неврології, психіатрії та наркології АМН України (D), Хар-

ківського обласного центру профілактики та боротьби зі СНІДом (G).

Слід зазначити, що реалізація моделі мережевої взаємодії розкривається через систему методів, форм та засобів організації роботи. Іншими словами, як зазначила Ле-ван Т., «це організаційно-процесуальна характеристика діяльності суб'єктів мережевої співпраці по досягненню ними запланованої мети або вирішення загального завдання» [10].

Оскільки в сучасній мережевій взаємодії превалює онлайн комунікація, то й форми роботи переміщуються у віртуальну площину. Серед більш ефективних форм онлайн комунікацій, на нашу думку, є телеконференції з використанням конференц-платформи ZOOM, вебінари, чати (чат-руми), блоги, потокове мовлення в мережі, лендинг пейдж. Крім того, такі електронні додатки, як Facebook, Twitter та Google забезпе-

чують унікальні функціональні можливості і визнані перспективним інструментом для комунікацій [17].

Зазначений інструментарій відкриває широкі можливості до включення в мережу сіль-

ських шкіл. При цьому цінним є і сам процес опанування наукових знань й оволодіння здоров'язбережувальними поведінковими практиками, але в першу чергу – ефективна комунікація між усіма суб'єктами взаємодії.

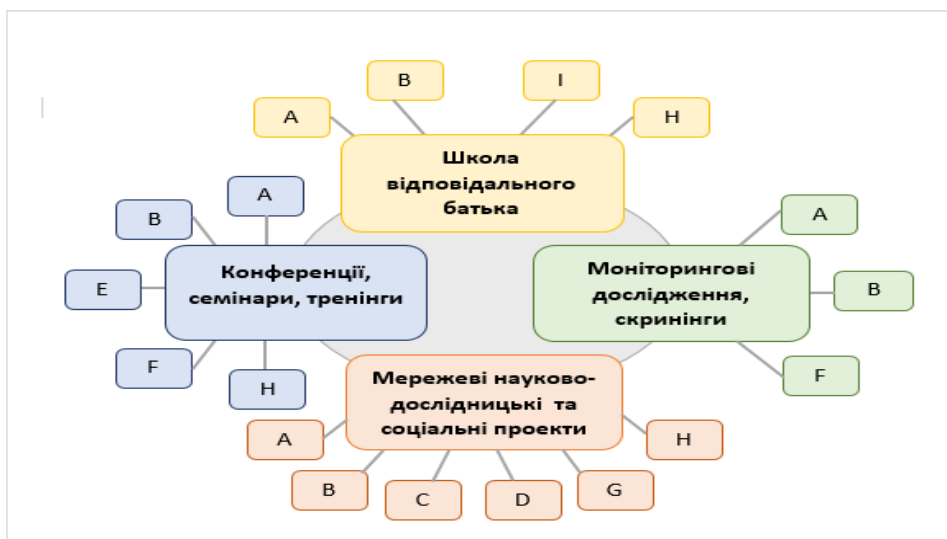

Рис. 4. Модель розподільної мережі на прикладі організації мережі закладів–партнерів за різними напрямками здоров'язбережувальної діяльності

Висновки.

Таким чином, мережева структура партнерства соціальних інститутів, зокрема школи та закладів охорони здоров'я, відкриває широкі можливості освітньому закладу, незалежно від територіального розташування, у повній мірі реалізувати разом з партнерами накопичений міжінституційний потенціал соціуму у вирі-

шенні соціально значимої проблематики – формування здорового способу життя сучасних школярів. Така структура може бути реалізована у трьох основних мережевих моделях: «концентрована мережа», «розподільна мережа», модель «ланцюжок», а основною формою комунікації в ній є online з використанням варіативних технологічних рішень.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Адамский А. Модель сетевого взаимодействия. URL: <http://upr.1september.ru/2002/04/2.htm> (дата звернення 15.11.2019).
2. Вайнгард П. Социальная оценка науки или деинституционализация науки как профессия? Социальные показатели в системе научнотехнической политики: сб. переводов с англ. Москва : Прогресс, 1986. 483 с.
3. Єгіозар'ян А. Г. Особливості мережевого врядування у сфері публічної політики та управління. Ефективність державного управління. 2015. Вип. 44(1). С. 118–124. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/efru_2015_44\(1\)_16](http://nbuv.gov.ua/UJRN/efru_2015_44(1)_16) (дата звернення 1.11.2019).
4. Жданов А. В., Иванова С. В. Анализ развития и интерпретации понятия «сетевое взаимодействие» в профессиональной педагогической культуре. Особенности и специфика сетевого взаимодействия в сфере образования: Сб. статей для работников системы общего, профессионального образования, управления образованием. Санкт-Петербург : Экспресс, 2014.
5. Закон України «Про освіту». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення 15.11.2019).
6. Заміховська О. Л. Соціологічні аспекти освіти в генезисі мережевого суспільства. Scientific Journal «ScienceRise». 2015. № 11/1(16). С. 88–94.
7. Кастельс М. Становление общества сетевых структур. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология ; под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Academia, 1999. С. 494–505.
8. Лазарович Н. Людина у світлі концепцій інформаційного суспільства. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/10345/1/6.pdf>. (дата звернення 03.11.2019).

9. Лашенов А. Н. Аналитика постиндустриального общества: от кибернетических к социологическим теориям. Журнал социологии и социальной антропологии. 2006. № 4. С. 5–14.
10. Ле-ван Т.Н. Сетевое взаимодействие образовательных организаций по вопросам формирования у обучающихся культуры здоровья: теоретико-методологический аспект профессиональной подготовки педагогических кадров. Образование и наука. 2015. № 9 (128). С. 83–103.
11. Михайльова К. Г., Шкурапет Н. І. Дозвіллеві практики сучасних підлітків в контексті здоров'язбереження: соціологічний аналіз. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2019. № 84.
12. Поліщук О. Мережева взаємодія та формування колективної дії: соціально - філософський аспект. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. 2017. 48(1). С. 201–211. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_filos_2017_48\(1\)_24](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_filos_2017_48(1)_24) (дата звернення 25.11.2019).
13. Попова И. Н. Сетевое взаимодействие как ресурс развития общего и дополнительного образования. Интернет-журнал «Мир науки». 2016. Т. 4, № 6. URL: <http://mir-nauki.com/PDF/47PDMN616.pdf> (дата звернення 7.11.2019).
14. Тоффлер О. Третья хвиля / пер. з англ. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Київ : Либідь, 1996. С. 275–334.
15. Popova I. N. The designing networked educational organizations as a condition of effectiveness of the implementation of programs of the General and additional education. Innovations in education : Monograph, Volume 4. Vienna : «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, 2014. P. 135–151.
16. Toffler O. Adaptive Corporation. The new wave of post-industrial West. Moscow : Academia, 1999. 453 p.
17. Xia D. Z. Marketing Library Services through Facebook Groups. Library Management. 2009. № 30 (6/7). 469 p.

REFERENCES

1. Adamskij, A. *Model' setevogo vzaimodejstvija [Model of network interaction]*. Retrieved from <http://upr.1september.ru/2002/04/2.htm> [in Russian].
2. Vajngart, P. (1986). Social'naja ocenka nauki ili deinstitutionalizacija nauki kak professija? [Social assessment of science or the deinstitutionalization of science as a profession?]. *Social'nye pokazateli v sisteme nauchnotekhnicheskoy politiki: sb. perevodov s angl. – Social indicators in the system of scientific and technical policy*. Moskva: Progress [in Russian].
3. Yegiozar'yan, A. G. (2015). Osobly`vosti merezhevogo vryaduvannya u sferi publichnoyi polity`ky` ta upravlinnya [Features of Network Governance in Public Policy and Governance]. *Efektey`vnist` derzhavnogo upravlinnya – Efficiency of public administration*, 44(1), 118–124. Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/efru_2015_44\(1\)_16](http://nbuv.gov.ua/UJRN/efru_2015_44(1)_16) [in Ukrainian].
4. Zhdanov, A. V., & Ivanova, S. V. (2014). Analiz razvitija i interpretacii ponjatija «seteovoe vzaimodejstvie» v professional`noj pedagogicheskoy kul`ture [Analysis of the development and interpretation of the concept of «network interaction» in professional pedagogical culture]. *Osobennosti i specifika setevogo vzaimodejstvija v sfere obrazovanija: Sb. statej dlja rabotnikov sistemy obshhego, professional'nogo obrazovanija, upravlenija obrazovaniem – Features and specifics of networking in the field of education*. Sankt-Peterburg: Jekspress. [in Russian].
5. Zakon Ukraini «Pro osvitu» [The Law of Ukraine “On Education”]. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> [in Ukrainian].
6. Zamihovs`ka, O. L. (2015). Sociologichni aspekty` osvity` v genezy`si merezhevogo suspil`stva [Sociological aspects of education in the genesis of a network society]. *Scientific Journal «ScienceRise»*, 11/1(16), 88–94 [in Ukrainian].
7. Kastel's, M. (1999). Stanovlenie obshhestva setevyh struktur [Formation of a society of network structures.]. *Novaja postindustrial'naja volna na Zapade. Antologija – A new post-industrial wave in the West. Anthology*. V. L. Inozemcev (Ed.). (pp. 494–505). Moskva: Academia [in Russian].
8. Lazarovy`ch, N. *Lyudy`na u svitli koncepcij informacijnogo suspil`stva [Man in the light of concepts of information society]*. Retrieved from <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/10345/1/6.pdf> [in Ukrainian].
9. Lashhenov, A. N. (2006). Analitika postindustrial'nogo obshhestva: ot kiberneticheskikh k sociologicheskim teorijam [Analytica of Postindustrial Society: From Cybernetic to Sociological Theories]. *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii – The Journal of Sociology and Social Anthropology*, 4, 5–14 [in Russian].
10. Le-van, T.N. (2015). Seteovoe vzaimodejstvie obrazovatel`nyh organizacij po voprosam formirovanija u obuchajushhihsja kul`tury zdorov`ja: teoretiko-metodologicheskij aspekt professional`noj podgotovki pedagogicheskikh kadrov [Networking of Educational Organizations on the Formation of Health Cultures in Learners: Theoretical and Methodological Aspect of the Professional Training of Pedagogical Staff]. *Obrazovanie i nauka – The Education and science journal*, 9 (128), 83–103 [in Russian].
11. Mykhaylyova, K. G., & Shkurapet, N. І. (2019). Dozvillevi praktiky` suchasnyh pidlitkiv v konteksti zdorov'язberezhennja: sociologichny`j analiz. [Leisure practices of modern adolescents in the context of health care: a sociological analysis]. *Social'ni texnologiyi: aktual'ni problemy` teorii ta prakty`ky` – Social technologies: current problems of theory and practice*, 84 [in Ukrainian].

12. Polishhuk, O. (2017). Merezheva vzayemodiya ta formuvannya kolektyvnoi diyi: social'no - filosofskiy aspekt. [Network Interaction and Formation of Collective Action: Socio - Philosophical Aspect]. *Visnyk Harkivskogo natsional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni G.S.Skovorody. Filosofiya*, 48(1), 201–211. Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_filos_2017_48\(1\)_24](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_filos_2017_48(1)_24) [in Ukrainian].
13. Popova, I. N. (2016). Setevoe vzaimodejstvie kak resurs razvitija obshhego i dopolnitelnogo obrazovaniya. [Network interaction as a resource for the development of general and additional education]. *Internet-zhurnal «Mir nauki» – Internet-magazine «World of Science»*, 4 (6). Retrieved from <http://mir-nauki.com/PDF/47PDMN616.pdf> [in Russian].
14. Toffler, O. (1996). Tretya hvyl'ya [The third wave]. *Suchasna zarubizhna social'na filosofiya – Contemporary foreign social philosophy*. (pp. 275–334). Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
15. Popova, I. N. (2014). *The designing networked educational organizations as a condition of effectiveness of the implementation of programs of the General and additional education. Innovations in education : Monograph*. (Vol. 4), (pp. 135–151). Vienna: «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH.
16. Toffler, O. (1999). *Adaptive Corporation. The new wave of post-industrial West*. Moscow: Academia.
17. Xia, D. Z. (2009). Marketing Library Services through Facebook Groups. *Library Management*, 30 (6/7).

Михайльова Катерина Геннадіївна

Доктор соціологічних наук, професор
Харківський гуманітарний університет
«Народна українська академія»
61024, м. Харків, вул. Лермонтовська, 27

Email: emihaileva@gmail.com

Mykhaylyova Kateryna

Doctor of Sociology Sciences, Full Prof.
Kharkiv Humanities University «People's Ukrainian
Academy»
27, Lermontovskaya str, Kharkiv , 61024, Ukraine

Шкурапет Наталія Іванівна

Аспірантка
Харківський гуманітарний університет
«Народна українська академія»
61024, м. Харків, вул. Лермонтовська, 27

Email: : director@gymn14.net

Shkurapet Natalia

Ph.D. Student
Kharkiv Humanities University «People's Ukrainian
Academy»
27, Lermontovskaya str, Kharkiv , 61024, Ukraine

Цитування: Михайльова К. Г., Шкурапет Н. І. Проблеми організації мережевої взаємодії соціальних інститутів освіти та охорони здоров'я у формуванні здорового способу життя школярів. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 12. С.67-76.

Citation: Mykhaylyova, K.G. & Shkurapet N.I. (2019). Problemy orhanizatsii merezhevoi vzaiemodii sotsialnykh instytutiv osvity ta okhorony zdorovia u formuvanni zdorovoho sposobu zhyttia shkoliariv. [Problems of networking of social institutions of education and health organization in a formation of pupils healthy lifestyle]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (12), 67-76.

Стаття надійшла / Article arrived: 17.11.2019

Схвалено до друку / Accepted: 23.12.2019

Врядування та політичні режими в УРСР і сучасній Українській державі: порівняльний нарис

Геннадій Кривчик, Дніпровський національний університет залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна

Новітня історія України показує, що держава може бути за формою державного правління (врядування) номенклатурною (тобто недемократичною) і за своїм політичним режимом – тоталітарною й адміністративною, але водночас проводити соціальну, патерналістську політику. У радянську добу Україна іменувалася радянською республікою, але по суті була республікою номенклатурною, адже реальна влада належала в ній не радам народних депутатів (депутатів трудящих до 1977 р.) і навіть не компартії, а так званій номенклатурі – правлячому класу Радянського Союзу. Щодо поширеного епітету «авторитарний», який зазвичай вживається при характеристиці політичного режиму постсталінського періоду, то цей епітет краще застосовувати для визначення стилю керівництва, а не політичного режиму.

Після проголошення державної незалежності в Україні відповідно до Конституції 1996 р. та змін до неї, існували то парламентсько-президентські (1991–1995 рр.; 2004–2010 рр.; 2014 р. і донині), то президентсько-парламентські (1996–2004 рр.; 2010–2014 рр.) моделі демократичної республіки. Це залежало від того, якій з гілок влади формально було надано більше повноважень. Однак щодо сутнісних, а не формальних ознак сучасної Української держави, то вона стала типовою олігархічною республікою, адже провідну економічну й політичну роль у ній виконує олігархія. Подібно до того, як це раніше робила компартійна номенклатура.

Щодо політичного режиму, то від проголошення державної незалежності в Україні нібито проводилася ліберальна політика – люди отримали основні свободи, була сформована багатопартійна система, запроваджений ідеологічний плюралізм, церква була відділена від держави тощо. Проте, як виявилось, це була лише імплементація окремих ліберальних механізмів у стару бюрократичну систему, яка згодом набувала все більше рис, притаманних тоталітарному режимові.

Обрання президентом В. Зеленського й приголомшлива перемога на парламентських виборах партії «Слуга народу» знов призвели до певної лібералізації режиму й породили великі сподівання в українському суспільстві на розвиток демократії й досягнення соціальної справедливості. Разом з тим поки загальна картина здається ще розмитою, контури її нечіткими і швидкоплинними.

Важливим завданням дослідника новітньої вітчизняної історії є не стільки опис суспільних процесів, політичних подій і явищ, скільки розкриття їх суперечливого характеру, що, між іншим, сприятиме реалізації наріжних принципів історичної науки – принципів історизму, об'єктивності, системності.

Ключові слова: демократія, тоталітаризм, лібералізм, діалектика, республіка, протиріччя, номенклатура, олігархи

Governance and political regimes in the USSR and the modern Ukrainian state. The comparative essay

Gennady Krivchik, Dnipro National University of Railway Transport after academician V. Lazaryan

The recent history of Ukraine shows that the state can be in the form of state government (governance) nomenclature, (ie undemocratic), and under its political regime - a totalitarian and administrative state, but at the same time pursue social, paternalistic policies. In the Soviet era, Ukraine was called the Soviet republic, but in fact it was a nomenclature republic, since real power belonged to it not to the Soviets of People's Deputies (deputies of the workers until 1977) or even to the Communist Party, but also to the so-called nomenclature - to the ruling class of the Soviet Union. With regard to the widespread epithet «authoritarian», which is commonly used to characterize the political regime of the post-Stalinist period,

this epithet is best used to define the style of leadership rather than the political regime.

After the declaration of state independence in Ukraine in accordance with the Constitution of 1996 and amendments thereto, there were parliamentary-presidential (1991-1995; 2004-2010; 2014 and still), then presidential-parliamentary (1996-2004; 2010-2014) models of a democratic republic. It depended on which of the branches of government formally had more authority. However, with regard to the essential, not formal, features of the modern Ukrainian state, it has become a typical oligarchic republic, since the oligarchy plays a leading economic and political role, just as the Communist nomenclature previously did.

As for the political regime, liberal policy was proclaimed in Ukraine after the proclamation of state independence - people were granted basic freedoms, a multi-party system was formed, ideological pluralism was introduced, the church was separated from the state and so on. However, as it turned out, it was only the implementation of certain liberal mechanisms in the old bureaucratic system, which subsequently acquired more and more features inherent in the totalitarian regime.

As for the political regime, liberal policy was proclaimed in Ukraine after the proclamation of state independence - people were granted basic freedoms, a multi-party system was formed, ideological pluralism was introduced, the church was separated from the state and so on. However, as it turned out, it was only the implementation of certain liberal mechanisms in the old bureaucratic system, which subsequently acquired more and more features inherent in the totalitarian regime.

Election of President V. Zelensky and a stunning victory in the parliamentary elections of the Servant of the People Party again led to a certain liberalization of the regime and gave rise to high expectations in Ukrainian society for the development of democracy and the achievement of social justice. However, while the overall picture seems still blurred, its contours are fuzzy and fleeting.

An important task of a researcher of recent national history is not so much the description of social processes, political events and phenomena as the disclosure of their contradictory nature, which, among other things, will contribute to the implementation of the cornerstones of historical science - the principles of historicism, objectivity, systematicity.

Keywords: democracy, totalitarianism, liberalism, dialectics, republic, contradictions, nomenclature, oligarchs

Правление и политические режимы в УССР и современном Украинском государстве: сравнительный очерк

Геннадий Кривчик, Днепровский национальный университет железнодорожного транспорта им. академика В. Лазаряна

Новейшая история Украины показывает, что государство может быть по форме государственного правления номенклатурным (т.е. недемократическим) и по своему политическому режиму – тоталитарным и административным государством, но одновременно проводить социальную, патерналистскую политику. В советские времена Украина именовалась советской республикой, но по сути была республикой номенклатурной, ведь реальная власть принадлежала в ней не советам народных депутатов (депутатов трудящихся до 1977 г.). И даже не компартии, а так называемой номенклатуре – правящему классу Советского Союза. Касаемо распространенного эпитета «авторитарный», который обычно употребляется при характеристике политического режима постсталинского периода, то этот эпитет лучше применять для определения стиля руководства, а не политического режима.

После провозглашения государственной независимости в Украине согласно Конституции 1996 г., а также внесенным в нее изменениям, существовали то парламентско-президентские (1991–1995; 2004–2010; 2014 и до н.в.), то президентско-парламентские (1996–2004; 2010–2014) модели демократической республики, что зависело от того, какой из ветвей власти формально было дано больше полномочий. Однако если иметь в виду сущностные, а не формальные признаки современного Украинского государства, то оно стало типичной олигархической республикой, ведь ведущую экономическую и политическую роль в нем играет олигархия. Подобно тому, как это раньше делала компартийная номенклатура.

Что касается политического режима, то после провозглашения государственной независимости в Украине вроде бы проводилась либеральная политика – люди получили основные свободы, была сформирована многопартийная система, введен идеологический плюрализм, церковь отделена от государства и т.д. Однако, как оказалось, это была лишь имплементация отдельных либеральных механизмов в старую бюрократическую систему, которая впоследствии приобретала все больше черт, присущих тоталитарному режиму.

Избрание президентом В. Зеленского и ошеломляющая победа на парламентских выборах партии «Слуга народа» вновь привели к некоторой либерализации режима и породили большие надежды в украинском обществе на развитие демократии и достижение социальной справедливости. Вместе с тем пока общая картина кажется еще размытой, контуры ее нечеткими и изменчивые.

Важной задачей для исследователя новейшей отечественной истории является не столько описание общественных процессов, политических событий и явлений, сколько раскрытие их диалектических противоречий, что, помимо прочего, будет способствовать реализации краеугольных принципов исторической науки – принципов историзма, объективности, системности.

Ключевые слова: демократия, тоталитаризм, либерализм, диалектика, республика, противоречия, номенклатура, олигархи

Постановка проблеми.

Уперше думка про діалектичний характер зв'язку між формою державного врядування й політичним режимом виникла у мене ще в студентські роки, коли з «Діалогів» Платона дізнався, що його вчитель Сократ за вироком Афіньського суду прийняв смертельну отруту – цикуту. Як же так, спитав я у себе, – демократична держава, а виносить смертний вирок видатній людині лише за її погляди. Тобто, по суті, виступає як держава тоталітарна. Однак виявляється, що подібні наведеному прикладу з античної історії явища не є винятком у світовій історії. Подібних суперечностей чимало й у новітній вітчизняній дійсності. Якщо так, то яка ж різниця між демократією і тоталітаризмом?

За пройдеши майже три десятки років ми далеко відійшли від тоталітарного минулого, докорінно змінили політичний ландшафт країни, побудували іншу модель державного правління, сформували новий державний устрій і політичний режим. Та наскільки ми стали більш вільними, і чи більше демократії й справедливості в нашому сучасному суспільстві, ніж раніше? А якщо не більше, то що потрібно зробити, щоб досягти жаданої мети?

Певна річ, загальна картина процесів і явищ у той чи інший історичний період завжди здаватиметься хаотичною й не детермінованою доти, доки, по-перше, не будуть визначені домінуючі тенденції й закономірності розвитку, а, по-друге, не будуть виявлені суперечності цих процесів і явищ, по-третє, не буде здійснено порівняння різних історичних періодів. Без цього не буде ніякого прогресу. Як писала знана українська поетеса Тетяна Майданович: «Щоб не забув народ і вчився не брати сліпих поводитирів, що всю ганьбу і всі злочинства в нових віках не повторить» [32, с. 149].

Аналіз публікацій.

На жаль, ані раніше, ані зараз у наявній літературі переконливої відповіді на зазначене питання мною не знайдено, хоча й можу констатувати,

що на даний час опубліковано чимало серйозних наукових праць, присвячених розвитку України і в радянські часи, і як незалежної держави. Насамперед це колективні фундаментальні праці: шеститомна «Політична історія ХХ століття» [19], «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності» [21], «Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств» [22], «Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст.» [31], «Україна: проблеми самоорганізації» [13], «Україна на зламі історичних епох. Державотворчий процес» [2] та ін., в яких здійснено глибокий аналіз багатьох політичних подій новітньої історії України, міститься великий фактичний матеріал з новітньої історії України й чимало важливих теоретичних міркувань, цікавих оціночних суджень і висновків. Водночас, очевидно, у більшості праць не ставилося завдання дослідження саме суспільних протиріч, без яких, як свідчить диалектика, неможливий будь-який суспільний рух і без виявлення й пізнання яких неможливо виявити тенденції й спрогнозувати перспективи його подальшого розвитку.

Завданнями даної статті є: здійснення порівняльного аналізу нинішньої української політичної системи з радянською; виявлення основних протиріч державного розвитку на різних етапах новітньої вітчизняної історії; уточнення важливих політологічних понять, передусім «тоталітаризм» і «демократія».

Виклад основного матеріалу.

Очевидно, що демократична держава може поводити себе як тоталітарна, тобто одночасно бути й демократичною, й тоталітарною. У цьому немає нічого дивного, якщо виходити з того, що поняття «демократія» належить до системи «форма державного правління» («врядування»), у той час як визначення «тоталітарний» використовується при характеристиці політичного режиму. Епітет «демократичний» характеризує порядок формування державної влади, а визна-

чення «тоталітарний» – одну з форм політичного режиму, тобто відносин між державою і суспільством. Тож державна влада може формуватися демократичним шляхом, тобто шляхом цілком демократичної процедури виборів, у яких беруть участь широкі верстви населення, але це зовсім не означає, що обрана влада не буде застосовувати невдовзі інструменти примусу й репресій, усеосяжного контролю над всіма сферами життєдіяльності суспільства, які притаманні саме тоталітарному режимові. Більше того, як свідчить історичний досвід, саме демократичній державі часто притаманні тоталітарні ознаки, адже демократія передбачає панування більшості над меншістю, примус щодо меншості. Мав рацію Генрік Ібсен, який вустами улюбленого персонажу своєї драми «Ворог народу» доктора Стокмана, заявляв, що більшість ніколи не буває правою, на боці більшості сила, але не право [10, с. 622].

Форма державного правління (врядування) – це поняття, яке відображає, по-перше, порядок формування верховної державної влади (спадкова чи виборна), по-друге, ієрархію гілок влади (основні важелі управління державою належать або главі держави, або представницькому органу та уряду, який формується ним), по-третє, реального носія державної влади (народ-демос або певну привілейовану соціальну групу). Характеризуючи форми державного правління, слід мати на увазі, що є формально-конституційні ознаки державного правління і є ознаки сутнісні. Формальні – це атрибути монархії (абсолютної, конституційної, парламентарної) або республіки (президентської, парламентарної, змішаної парламентсько-президентської та змішаної президентсько-парламентської). Формальним є також розподіл повноважень між гілками влади. За конституцією основні повноваження можуть бути надані главі держави, а в реальності вони знаходяться в парламенті та у голови уряду чи навпаки, як це, наприклад, відбувалося й відбувається в нашій державі, де, як відомо, завжди «керує парадом» президент, а не прем'єр-міністр. Формальні ознаки є похідними від ознак сутнісних, які вказують на клас, стан, соціальну групу, що займають панівне становище в суспільстві, утворюють політичну еліту. Залежно від цього республіка може бути аристократичною, буржуазно-демократичною, номенклатурною, олігархічною, теократичною тощо.

В УРСР, як і в СРСР, поза сумнівом, була республіканська форма правління, адже вищі

державні інституції формувалися виборним шляхом. Шляхом загальних виборів формувалися союзна, республіканські й регіональні ради, керівні радянські органи всіх рівнів. Принцип виборності також був покладений в основу формування партійних органів тощо. Однак також можна стверджувати, що в радянську добу Україна, точніше УРСР, як і всі республіки СРСР, хоча й іменувалася радянською республікою, але за своєю сутністю була республікою номенклатурною, адже реальна влада належала так званій номенклатурі – панівному класові Радянського Союзу, за визначенням М. Восленського [5, с. 3].

По суті, «Країна Рад», як іменувався СРСР, ніколи не була радянською державою. Ради (робітничих та селянських депутатів – до 1936 р., депутатів трудящих – до 1977 р., народних депутатів – з 1977 р.) виконували декоративну роль, маскували номенклатурний характер влади. Придумана К. Марксом і Ф. Енгельсом диктатура пролетаріату також насправді була фікцією, служила маскуванню справжнього правлячого класу. Таким у нас була навіть не партія, а номенклатура, яка складалася приблизно з 200 тис. партійних функціонерів та інших керівних носіїв партійних квитків: відповідальних радянських комсомольських, профспілкових працівників, керівників великих підприємств і установ [27, с. 67]. За словами відомого російського філософа А. Н. Полякова, реальне радянське суспільство будувалося на жорсткій ієрархії. «Нагорі – вождь (зазвичай він обіймав посаду генерального секретаря чи першого секретаря). Він хазяїн. Потім найближче оточення – політбюро, ЦК партії – обкоми, райкоми тощо. Державна бюрократія майже вся складалася з членів компартії й знаходилася під неупинним контролем і навіть прямим управлінням. Внизу – робітники, колгоспники, службовці» [24, с. 9].

Від початку утворення Радянської держави компартія була фактично, а з 1977 р. й юридично, відповідно до 6-ї статті Конституції «розвинутого соціалізму», стала «керівною й направляючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій». Партією здійснювалося повне панування над усіма сферами життя радянського суспільства, зокрема над державою і державними органами, громадськими організаціями як складовими елементами політичної системи. Причому домінуюча роль у ній належала партійній бюрократії, тобто партапарату, від якого залежало висунування на будь-яку номенклатурну посаду.

Галузеві (промислові, сільськогосподарські, адміністративні тощо) відділи республіканських, обласних, міських, районних комітетів партії проводили безпосередню роботу з вирішення поточних господарських, соціально-економічних, культурних, воєнних та інших проблем. Партійні комітети взяли на себе чимало поточних оперативно-розпорядчих функцій. Чиновники воліли давати вказівки господарникам, але ні за що не відповідати. Адміністративно-розпорядча робота поступово витісняла політичні методи керівництва. Представники номенклатури, передусім перші секретарі партійних комітетів, користувалися низкою неписаних привілеїв, залишалися недоторканими. У крайньому разі вони пересувалися по «горизонталі» на іншу керівну посаду. Необхідно було лише додержуватися неписаних правил особливої номенклатурної моралі, головними з яких були «не висовуватися», «я начальник – ти дурень, ти начальник – я дурень». Офіційно такий порядок називався принципом збереження спадкоємності у кадровій політиці, якого теж слід було дотримуватися. Здійснені на початку 1960-х рр. спроби М. Хрушова ліквідувати довічність перебування на виборній партійній посаді призвело до його зміщення. Під гаслом виправлення волонтаристських новацій уже на XXIII з'їзді КПРС (1966 р.) у партійному статуті були скасовані норми оновлення керівних кадрів, що стало однією з причин, що породили зловживання владою, моральне переродження багатьох керівників, зумовили застій у владних структурах, а як наслідок і загалом у суспільстві. Щодо Рад, то попри конституційно визначені широкі повноваження Рад усіх рівнів, реальна влада на підвідомчій їм території не реалізовувалася. Ради фактично знаходилися в тіні паралельних партійних структур і, за слухними словами М. Джиласа, виконували функцію легітимізації рішень партійних органів [8, с. 250]. Вони також виконували декоративну роль, маскували номенклатурний характер влади. Отже, за формою державного правління (врядування) СРСР, очевидно, можна визначити як партійну номенклатурно-бюрократичну республіку.

Разом з тим, говорячи про керівну роль партії в усіх структурах влади, слід врахувати декілька важливих обставин, що визначили своєрідність радянської моделі влади. По-перше, формування номенклатури відбувалося за участі найбільш політично свідомої частини радянського суспільства. Партійна, радянська й загалом номенклатурна кар'єра будь-якої особи зазвичай почина-

лася з обрання даної особи на виборну партійну роботу, тобто з процедури певного громадського відбору. По-друге, оскільки більшість керівних посад передбачала не тільки членство в КПРС, але й обрання до виборних партійних органів (парткомів, партбюро), то всі керівники під час виборів до цих органів мусили періодично проходити процедуру таємного голосування за них у своїй партійній організації. Коли при обранні до партійного комітету керівник установи отримував певну кількість голосів «проти», то це ставало предметом детального аналізу у партійному комітеті, що стоїть вище. Непопулярні у своєму колективі керівники зазвичай усувалися з посад, що, безумовно, позитивно впливало на природний кадровий відбір і примушувало керівників дотримуватися певних норм партійної й суспільної етики, не допускати суттєвих зловживань своїм службовим становищем, як це скрізь відбувається сьогодні в українському суспільстві. За слухними словами С. Кара-Мурзи, СРСР являв собою особливу цивілізацію, а радянський лад був унікальним явищем, «чудовим чином досягнутою точкою в усьому просторі соціально-економічних варіантів життєвого устрою» [11, с. 757].

Після проголошення державної незалежності Україна стає демократичною республікою зі змішаною формою державного правління. За президентства Л. Кучми у нас де-факто була парламентсько-президентська республіка. Завдяки зусиллям нового президента Л. Кучми Конституція України 1996 р. посилила президентську вертикаль влади й утворила тим самим президентсько-парламентську республіку. У результаті «Помаранчевої революції» 2004 р. до основного закону держави були внесені зміни, які означали повернення до парламентсько-президентської форми республіки. Те, що президент В. Ющенко відверто ігнорував цей факт, то це вже інша справа. Президент В. Янукович, ініціювавши ухвалення у 2010 р. чергових змін до Конституції, відкинув зазначені формальності й знов посилив президентську вертикаль. У ході «Революції гідності» була відновлена парламентсько-президентська форма державного врядування, яка зберігається донині. Щоправда, номінально [15].

Водночас не можна не відзначити, що наведені конституційні перипетії виглядають простою політичною метушнею на тлі більш глибоких змін у системі державного врядування, як дуже точно визначив один з провідних українських істориків Г. В. Касьянов, який констатував,

що історія України з 1991 р. – це історія масштабного і глибокого відчуження суспільства й громадян від держави [12, с. 194].

Після проголошення державної незалежності й до початку 2000-х рр. панівна роль в управлінні державою належала представникам колишньої компартійної номенклатури, які, щоправда, швидко відхрестилися від комуністичних утопій й оголосили себе демократами і націоналістами. Хоча при цьому не позбавилися звичних адміністративних звичок і методів управління. Одним з проявів цього стало використання під час виборчих кампаній так званого адмінресурсу: примусу державних службовців, співробітників установ, організацій чи підприємств усіх форм власності до участі у передвиборчій діяльності кандидатів чи партій, участі державних службовців чи працівників бюджетних установ до роботи у передвиборчих заходах кандидатів чи партій, прямому чи прихованому тиску на кандидатів, активістів політичних партій, членів виборчих комісій за місцем їх основної діяльності, закликів голосувати «за» чи проти кандидатів та партій тощо [1]. Уперше адмінресурс став очевидним під час парламентських та місцевих виборів у 1998 р. Згодом він став ще більш потужним під час президентських виборів 1999 р., парламентських та місцевих виборів 2002 р. і особливо під час президентських виборів 2004 р. У загальному документі міжнародної місії спостерігачів від 22 листопада 2004 р. зазначалося: «У другому турі ще бракувало чіткого розмежування між партійними ресурсами і державними... Велика кількість державних чиновників та держслужбовців, таких як ректори університетів та керівники державних установ, давали своїм підлеглим вказівки голосувати з пана Януковича» [24, с. 310].

Натомість у наступні роки відбувається поступовий перехід від номенклатурної республіки до олігархічної, за якої при формальному народовладді й наявності демократичної системи виборів основні важелі управління знаходилися в олігархів. Можна погодитися з відомим українським політологом С. Телешуном, який, аналізуючи українське суспільство у зазначений період, висловив думку, що українське суспільство опинилося на перехідному етапі. Україна пережила романтично-номенклатурний, державно-капіталістичний, олігархічно-капіталістичний етапи. Щоправда, наступні висновки зведеного політолога про фазу «корпоративної» демократії та «легалізаційний» період для мене залишилися не сповна зрозумілими [30, с. 3].

За підрахунками директора НДІ економічних і гуманітарних наук Київського міжнародного університету, М. А. Швайки, десять олігархічних кланів у 2012 р. володіли 80 % вітчизняної економіки [35, с. 35]. Олігархам належали основні українські телеканали, зокрема: І. Коломойському та І. Суркісу – 1+1, 2+2, ТЕТ, Бігуді, 1+1 International; В. Пінчуку – СТБ, ICTV, Новий, М1, М 2, Оце; О. Фірташу і С. Львовчкіну – Інтер, Мега, НТН, К 1, К 2, Піксель, Zoom; Р. Ахметову – Україна; П. Порошенку – 5 канал і Прямий [4]. «Владельці заводів, газет, пароходов» (С. Маршак) визначали внутрішню і зовнішню політику Української держави. Вони створювали і утримували політичні партії, впливали на формування уряду, самі ставали міністрами і народними депутатами або забезпечували обрання до представницької влади своїх протеже. За словами В. Стретовича, голови комітету Верховної Ради України з питань боротьби з корупцією та організованою злочинністю, в українському парламенті сьомого скликання було 300 мільйонерів: «Сьогодні «пахани» принесли свої правила в парламент, де все вимірюють кризь призму грошей» [29]. Ці «пахани», за висловом В. Стретовича, розбещували депутатів, перекупаючи їх заради своєї вигоди. Так, за 1998–2006 рр. 60 % парламентарів хоча б раз змінювали фракцію, а були випадки, коли народний обранець за одне скликання був перебіжчиком в десяти фракціях [36]. Одночасно вони розбещували й виборців, «стимулюючи» потрібне їм волевиявлення. Якщо раніше, як йшлося вище, потрібний результат досягався за допомогою адмінресурсу, то в умовах формування олігархічної влади провідну роль у цьому починає відігравати підкуп виборців. Під час парламентських виборів 2019 р. у травні-липні 2019 р. спостерігачі громадської організації «Опора» зафіксували 1945 порушень виборчого законодавства, серед яких: 202 – підкуп виборців, 44 – використання адмінресурсу [16]. Тож навіть один з представників влади, голова Луганської військово-цивільної обласної державної адміністрації, Георгій Тука із сумом змушений був констатувати в інтерв'ю українським ЗМІ в грудні 2015 р., що система, яку так і не спромоглися перемогти на Майдані, останні п'ятнадцять років, крок за кроком запроваджувала такі механізми, що брати участь у виборах мали змогу тільки дуже добре фінансово забезпечені люди і політичні сили. «Уся наша державна система прописана під грошові мішки» [26].

Щодо політичних режимів, то їх трансфор-

мації відбуваються хоча і одночасно зі зміною форм державного врядування, однак, очевидно, у різних з ними площинах. Адже, за загально-визнаним визначенням, політичний режим характеризує відносини між державою і громадянами, є сукупністю форм і методів здійснення державної влади [7, с. 82]; будь-яка державна влада й політичні сили, на які вона спирається, володарюють і обирають засоби управління суспільством у силу своєї спроможності й в міру своїх можливостей. З огляду на це ми можемо побачити на прикладі нашої держави різні його форми. Так, у 1920-ті рр. в Україні відбувалося формування тоталітарного режиму. У 1930-ті – першій половині 1950-х рр., тобто в епоху сталінщини, панував тоталітарний режим. Цьому є чимало підтверджень, з-поміж яких: одержавлення всієї економіки, встановлення однопартійної системи, використання єдиної ідеології, боротьба з інакодумством, утворення єдиних творчих спілок (письменників, художників, композиторів тощо), ретельний облік учасників різних релігійних обрядів, втручання партійних і профспілкових комітетів в сімейне життя громадян. Режим у СРСР можна також охарактеризувати й як репресивний, мобілізаційний, патерналістський, соціальний. Це з якого боку подивитись.

Крім того, усі явища потрібно розглядати не тільки з точки зору протиріч, але й діалектичного розвитку. З другої половини 1950-х рр. і до кінця 1980-х рр., тобто від «хрущовської відлиги» до розвалу СРСР, відбувалася еволюція від тоталітарного режиму до адміністративного, тобто такого, де життєдіяльність суспільства хоча й визначається, як і раніше, всевладною бюрократією, але не стільки методами репресій і примусу, скільки чіткою регламентацією, нормативами, вказівками, адмініструванням.

«Хрущовська відлига» означала його еволюцію в бік режиму, який прийнято іменувати авторитарним. Однак, гадаємо, мав рацію знаний американський соціолог та ідеолог неоконсерватизму Пітер Г. Бергер, який стверджував, що концепції тоталітаризму і авторитаризму не можна навіть ставити в один емпіричний ряд, адже термін «авторитарний» означає стиль керівництва. Вони відносяться до зовсім різних сукупностей характерних рис режиму [3, с. 183].

Характерною особливістю політичного управління громадянами стало використання перевіреного методу поєднання «батога і пряника». Держава брала на себе й як-небудь виконувала низку соціальних зобов'язань перед суспільством, гаранту-

вала певні соціальні блага (безкоштовну медицину, освіту, житло тощо), здійснювала опіку над людьми з вадами здоров'я, інвалідами, багатодітними сім'ями, людьми похилого віку. Тобто жорсткість стосунків держави зі своїми громадянами дещо пом'якшувалася піклуванням держави про задоволення соціальних потреб громадян, опікою. Оскільки державний патерналізм і соціальність є проявами комунізму, то політичний режим у СРСР іменувався комуністичним. Хоча й мав приблизно таке саме відношення до комунізму за Марксом, як і воєнний комунізм часів громадянської війни. Відтак, гадаю, політичний режим даного періоду можна характеризувати як адміністративно-соціальний.

Режим, який існував у 1991–2013 рр., у роки становлення Української держави, можна назвати ліберальним. Якщо тоталітарний і адміністративний режими характеризуються всеосяжним контролем держави над усією життєдіяльністю суспільства й окремої людини, то ліберальний натомість означає орієнтацію на самоорганізацію суспільства; державі відведена роль арбітра, охоронця, «нічного сторожа» [33].

Проголосивши державну незалежність, Україна задекларувала побудову вільного, демократичного суспільства. Держава зобов'язалася забезпечувати права і свободи людини й громадянина, що було закріплено в 1996 р. у Конституції України. Держава гарантувала право брати участь в управлінні державними справами, право на мирні збори і маніфестації, право на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування та посадових осіб цих органів, свободу політичної діяльності. За громадянами закріплено право на об'єднання у політичні партії та громадські організації. Ще в останні роки існування СРСР, в період т. зв. перебудови, у політичній системі України відбуваються серйозні зміни. Зокрема, виникають різні політичні партії, яких стає все більше після проголошення незалежності, що, безумовно, свідчить про розвиток демократії в країні. Наприкінці 1990 р. в Україні нараховувалося 30, у 1998 р. – 53 [28]. Згодом їх число постійно збільшувалося. У вересні 2015 р. в Україні було офіційно зареєстровано 288 партій [20]. Причому існував увесь спектр політичних партій – від ліберальних, право-радикальних до соціал-демократичних, центристських, лівих, до соціалістичної й комуністичної партій. Лібералізм передбачає політичний та ідеологічний плюралізм.

Щоправда, слід відзначити, що переважна більшість партій є маловпливовими, частина з них взагалі існувала й існує лише на папері, часто зав'язана на одну харизматичну особу, є іменними, приватизо-

ваними. Крім того, дуже сильною є залежність партій від олігархів-спонсорів. Усі партійні програми схожі одна на одне, містять не конкретні шляхи розвитку країни, а привабливі для виборців популістські гасла. Соціологічні дослідження постійно констатують низький рівень довіри людей до партій загалом: 63 % опитаних вважають, що політичні партії в Україні є насамперед об'єднаннями людей, які прагнуть до влади, 34 % опитаних вважають організаціями, далекими від проблем народу, й тільки 17 % – такими, що обстоюють його інтереси [20].

У Конституції проголошений широкий спектр прав людини, серед яких: право на життя, право на вільний розвиток своєї особистості, право на повагу до людської гідності, право на свободу й особисту недоторканість, право на таємницю листування й телефонних розмов, на невтручання в особисте і сімейне життя, право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання, право на свободу думки, слова, віросповідання тощо [13]. До економічних, соціальних і культурних прав людини і громадянина Конституція відносить право кожного володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, право на працю, на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, на відпочинок, на соціальний захист, на житло, на достатній життєвий рівень тощо. Однак ніякої відповідальності за порушення зазначених конституційних норм ніхто не несе. Немає й дієвих механізмів їх реалізації. Отже, Українська держава формально зберігала свої зобов'язання перед громадянами щодо забезпечення їх соціальних, економічних і політичних прав, гарантувала гідне життя, соціальний захист, словом, залишалася певною мірою й деякий час соціальною.

Від революції гідності й до 2019 р. політичний режим змінюється. Яскравим проявом цього стало ухвалення закону про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки [25]. Відбувається боротьба з пам'ятниками, на зміну ідеологічному плюралізму приходить панування ідеології націоналізму. Держава в особі президента відверто втручається в церковні справи й намагається створити єдину Православну церкву України (ПЦУ), чинить тиск на засоби масової інформації, що, безумовно, є ознаками тоталітарного режиму.

Щодо політичної картини України після обрання нового президента і парламенту, то картина здається ще розмитішою, контури її нечіткі. Поки що в контексті даної теми ми маємо: по-перше,

тріумфальну перемогу на президентських виборах 2019 р. колишнього шоумена В. Зеленського, який набрав 73,22 % голосів від кількості тих, хто брали участь у голосуванні [34]; по-друге, приголомшливий успіх на позачергових виборах цього року партії «Слуга народу», яка запозичила свою назву з кінострічки, де В. Зеленський грав роль президента. Отримавши 254 мандати [18], одна пропрезидентська партія вперше в історії країни сформувала свій уряд, що призвело до створення фактично суперпрезидентської республіки при формальному збереженні парламентсько-президентської моделі. По-третє, ми маємо дещо суперечливі заяви представників так званої команди щодо встановлення політичного режиму в державі: заяву представника президента в парламенті Р. Стефанчука про обрання своєю ідеологією лібертаріанства, тобто ідеї максимальної автономії особистості й мінімізації місця держави в житті суспільства [17], а також заяву голови партії «Слуга народу» О. Корнієнка про те, що пропрезидентська партія, а отже, і нова команда, поєднують ліберальну ідеологію з соціалістичними поглядами [9], які, як відомо, навпаки передбачають збільшення функцій держави в житті суспільства й політику патерналізму.

Висновки.

На останок слід зауважити, що говорячи про певні риси суспільства, ми мусимо усвідомлювати, що визначення – «тоталітарний», «демократичний», «ліберальний» та ін. – характеризують не стільки реальність, скільки домінуючі тенденції розвитку. У суспільному розвитку немає постійних величин, усе постійно плине. Мав рацію Мефістофель, повчаючи Фауста, що будь-яка теорія суха, а дерево життя цвіте й зеленіє [6 с. 72]. В Україні, як бачимо, життя також зе-леніє. Особливо останнім часом.

У кожному суспільстві, і українське не є винятком, одночасно можуть існувати протилежні ознаки і тенденції. Так, УРСР, формально радянська, а по суті недемократична, номенклатурна республіка, мала властивості тоталітарного, адміністративно-соціального режимів. Демократична за своєю формою сучасна українська республіка має водночас певні ознаки республіки олігархічної з властивостями ліберального й частково тоталітарного режимів. Однак, як достеменно відомо, саме протилежності є джерелом суспільного розвитку. Саме під таким кутом зору слід розглядати процеси й явища вітчизняної новітньої історії, щоб їхнє зображення відповідало сутнісним історичним принципам – історизму, об'єктивності й системності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Адмінресурс: що це таке і як його виявити. URL: opora.ua.org/news/vybery/1565-adminresurs-shcho-ce-take-i-jak-jogo-vujavyty.
2. Алексеев Ю. М., Кульчицкий С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. Державотворчий процес 1985 – 1991 рр. Київ : ЕксОб, 2000. 296 с.
3. Бергер П. Г. Капіталістична революція: П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи. Київ : Вища школа, 1995. 247 с.
4. Віннічук Ю. Як олігархи розділили телефір України. Бізнес цензор. 2019. 25 черв.
5. Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. Москва : Сов. Россия, 1991. 624 с.
6. Гете И. В. Фауст. Трагедия / пер. с нем. Н.А. Холодковского. Санкт-Петербург : Азбука, 2000. 457 с.
7. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / за ред. В. В. Копейчикова. Київ : Юринком, 1997. 320 с.
8. Джилас М. Лицо тоталитаризма. Москва : Новости, 1992. 544 с.
9. Дмитренко Я. Зигзаги либертарианства. 2000 [еженедельник]. 2019. № 46. 13–21 нояб.
10. Ибсен Г. Враг народа. Собр. соч.: В 4-х т. Т. 4. Москва : Искусство, 1957. С. 529–633.
11. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация. От Великой Победы до краха. Харьков : Книжный клуб семейного досуга, 2007. 768 с.
12. Касьянов Г. Україна 1991 – 2007: Нариси новітньої історії. Київ : Наш час, 2007. 432 с.
13. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 1996. 48 с.
14. Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: Проблеми самоорганізації: В 2-х т. Т.1. Критика історичного досвіду. Київ : Промінь, 2003. 384 с.
15. Кривчик Г. Г., Євсєєва Г. П. Питання про владу в конституційному процесі в Україні (1990-2014). Проблеми політичної історії України: зб. наук. праць. Дніпропетровськ : ДНУ, 2015. Вип. 10. С. 153–161.
16. Опора зафіксувала майже 2000 порушень: підкуп адмінресурс, двійники та фейки. URL: www.ukrsnform.ua/rubric-elections/2743704-opora-zafiksuvala-majze-2000-porusen-pidkup-adminresurs-dvijniki-ta-fejki.html.
17. Партия Зеленского встала под знамена либертарианства. URL: www.bbc.com/vassin/features-48377710.
18. Парламентские выборы на Украине. URL: [ru.wikipedia.org/wiki/Парламентские_выборы_на_Украине_\(2019\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Парламентские_выборы_на_Украине_(2019)).
19. Політична історія України ХХ століття: у шести т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Київ : Генеза, 2002–2003.
20. Політичні партії в Україні. URL: www.br.com.ua/referats/politologiya/24261htm.
21. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / гол. ред. В. М. Литвин ; авт. кол.: О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін. ; НАН України, Ін-т історії України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ : Ніка-Центр, 2008. 988 с.
22. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (керівник авт. колективу); заг. ред-ція : Є. Бистрицький, В. Полохало, С. Макеєв, О. Дергачов. Київ : Політ. думка, 1995. 368 с.
23. Поляков А. Н. К проблеме общественных формаций. Вопросы философии. 2003. № 6. С. 3–16, 18.
24. Помаранчева революція. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Г. В. Боряк (кер. авт. кол.), В. В. Головка (координатор проекту). В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. М. Майборода, В. А. Смолій (відп. ред.), Л. Д. Якубова, С. О. Янішевський ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ніка-Центр, 2016. 796 с.
25. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України №317-VIII від 9 квітня 2015 року. URL: document.ua/pro-zasudzhennja-komunistishnogo-ta-nacional-socialistichnog-doc228657.html.
26. С каждым днем я становлюсь все более ярким сторонником диктатуры, – Тука. URL: [antcor.com.ua/articles/77338-s_kahdym_dnem_ja_stanovljus_bolee_jarym.8](http://antcor.com.ua/articles/77338-s_kahdym_dnem_ja_stanovljus_bolee_jarym).
27. Спирин А. А. Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров: Из опыта работы парторганизаций Украины. Киев : Выща шк. , 1988. 247 с.
28. Становлення і розвиток багатопартійності. URL: www.history.vn.ua/book/ukrjno/164.html.
29. Стретович: у парламенті понад 300 мільйонерів. Українська правда. 2003. 10 жовт.
30. Телешун С. Нові українські політичні реалії і процес формування засад українського суспільства. Політичний менеджмент. 2008. № 1. С. 3–4.
31. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. ; редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. Київ : Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.
32. Україно, мене моя!: Зб. / упоряд. та приміт. О. Є. Шевченка. Київ : Веселка, 1993. 327 с.
33. Що таке лібералізм. FRIDRICH HAUMANN STIFTUNG. URL: Ukrajina.fnst.org/content/shcho-take-liberalizm.
34. ЦИК офіційно об'явила результати виборів Президента України. URL: 24tv.ua/ru/vybery_2919_ukraina_rezultaty_golosovanja_oficialye_n1132963.
35. Швайка М. А. Олігархічне розкрадання багатств України і пограбування народу – загроза її незалежності. Сучасні питання економіки і права. 2013. №1. С.24–36.
36. Юрик І. Чи є звички українських політиків настільки унікальними? День. 2007. 31 серпня.

REFERENCES

1. *Adminresurs: scho tse take i yak yogo viyaviti [Admin resource: what it is and how to detect it]*. Retrieved from oporaua.org/news/vybory/1565-adminresurs-shcho-ce-take-i-jak-jogo-vyjavyty [in Ukrainian].
2. Alekseev, Yu. M., Kulchitskiy, S.V., & Slyusarenko, A.G. (2000). *Ukrayina na zlami istorichnih epoh. Derzhavotvorchiy protses 1985 – 1991 rr. [Ukraine at the turn of the historical eras. The state-building process 1985 – 1991]*. Kyiv: EksOb [in Ukrainian].
3. Berger, P. G. (1995). *Kapitalistichna revolyutsiya: P'yatdesyat propozitsiy schodo protsvitannya, rivnosti i svobodi [The capitalist revolution: Fifty proposals for prosperity, equality and freedom]*. Kyiv: Vischa shkola [in Russian].
4. Vinnichuk, Y. U. (2019). *Yak oliharkhy rozdilyly teleefir Ukrainy [How the oligarchs divided the Ukrainian television]*. *Biznes tsenzor – Business censor* [in Ukrainian].
5. Voslenskiy, M. S. (1991). *Nomenklatura. Gospodstvuyuschiy klass Sovetskogo Soyuza [Nomenclature. The ruling class of the Soviet Union]*. Moscow: Sov. Rossiya [in Russian].
6. Goethe, I. V. (2000). *Faust. Tragediya [Faust. Tragedy]*. (N. A. Holodkovskiy, Trans.). Sankt-Peterburg: Azbuka [in Russian].
7. Kopeychikov, V.V. (Ed.). (1997). *Zagalna teoriya derzhavi i prava [General Theory of State and Law]*. Kyiv: Yurinkom [in Ukrainian].
8. Dzhilas, M. (1992). *Litso totalitarizma [The face of totalitarianism]*. Moscow: Novosti [in Russian].
9. Dmitrenko, Ya. (2019). *Zigzagi libertarianstva [Zigzage of libertarianism]*. 2000, 46, 13–21 November [in Ukrainian].
10. Ibsen, G. (1957). *Vrag naroda [The enemy of the people]*. *Sobr. soch.: V 4-h t. – Collection of works: in 4 volumes. (Vol. 4)*, (pp. 529–633). Moscow: Iskustvo [in Russian].
11. Kara-Murza, S. G. (2007). *Sovetskaya tsivilizatsiya. Ot Velikoy Pobedy do kraha [Soviet civilization. From the Great Victory to the crash]*. Harkov: Knizhnyiy klub semeynogo losuga [in Russian].
12. Kasyanov, G. (2007). *Ukrayina 1991 – 2007: Narisi novitnoyi istoriyi [Ukraine 1991 - 2007: Essays on recent history]*. Kyiv: Nash chas [in Ukrainian].
13. *Konstitutsiya Ukrainy: priynyata na p'yatyi sesiyi Verhovnoyi Radi Ukrainy 28 chervnya 1996 roku [Constitution of Ukraine: Adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996]*. (1996). Dnipropetrovsk: Dniprokniga [in Ukrainian].
14. Kremen, V. G., Tabachnik, D. V., & Tkachenko, V. M. (2003). *Ukrayina: Problemi samoorganizatsiyi: V 2-h t. [Ukraine: Problems of self-organization. Critique of historical experience: In 2 vol.]*. (Vol. 1). Kyiv: Promin [in Ukrainian].
15. Krivchik, G. G., & Evseeva, G. P. (2015) *Pitannya pro vladu v konstitutsiyomomu protsesi v Ukrainy (1990-2014) [The question of power in the constitutional process in Ukraine (1990-2014)]*. *Problemi politichnoyi istoriyi Ukrainy – Problems of Political History of Ukraine*, 10, 153–161. Dnipro: DNU [in Ukrainian].
16. *Opora zafiksuvala mayzhe 2000 porushen: pidkup adminresurs, dviyniki ta feyki [Opora has recorded almost 2000 violations: bribery of administrative resources, doubles and fakes]*. Retrieved from www.ukrsnform.ua/rubric-elections/2743704-opora-zafiksuvala-majze-2000-porushen-pidkup-adminresurs-dviyniki-ta-feyki.html [in Ukrainian].
17. *Partiya Zelenskogo vstala pod znamena libertarianstva [Zelensky's party fell under the banner of libertarianism]*. Retrieved from www.bbc.com/vassin/features-48377710 [in Russian].
18. *Parlamentskie vybory na Ukraine [Parliamentary elections in Ukraine]*. (2019). Retrieved from ru.wikipedia.org/wiki/Parlamentskie_vybory_na_Ukraine_ [in Ukrainian].
19. Kuras, I. F. (Ed.). (2002). *Politichna istoriya Ukrainy XX stolittya [The political history of Ukraine of the twentieth century]*. Kyiv: Geneza [in Ukrainian].
20. *Politichni partiyi v Ukrainy [Political parties in Ukraine]*. Retrieved from www.br.com.ua/referats/politologiya/24261htm [in Ukrainian].
21. Arkusha, O.G., Bila, S.O., & Verstyuk, V.F. et al. (2008). *Politichna sistema dlya Ukrainy: istorichniy dosvid i vikliki suchasnosti [The political system for Ukraine: historical experience and challenges of the present]*. V. M. Litvin (Ed.). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
22. Polohalo, V. (1995). *Politologiya postkomunizmu: Politichniy analiz postkomunistichnih suspilstv [Political science of post-communism: Political analysis of post-communist societies]*. E. Bistritskiy, V. Polohalo, S. Makeev, O. Dergachov (Eds.). Kyiv: Polit. Dumka [in Ukrainian].
23. Polyakov, A. N. (2003). *Problemy politichnoi transformatsii [To the problem of social formations]*. *Voprosy filosofii – Problems of Philosophy*, 6, 3–16, 18 [in Russian].
24. Boryak, G. V., Golovko, V. V., Danilenko, V. M., Kulchitskiy, S.V., Mayboroda, O.M., Yakubova, L.D., Yanishevskiy, S.O. (2016). *Pomarancheva revolyutsiya. 25 rokiv nezalezhnosti: narisi istoriyi tvorennya natsiyi ta derzhavi [The Orange Revolution. 25 Years of independence: Essays on the History of Creating a Nation and a State]*. V.A. Smoliiy (Ed.). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
25. *Pro zasudzhennya komunistichnogo ta natsional-sotsialistichnogo (natsistskogo) totalitarnih rezhimiv ta zaboronu propagandi yihnoyi simvoliki: Zakon Ukrainy №317-VIII vid 9 kvitnya 2015 roku [On the condemnation of communist and national-socialist (Nazi) totalitarian regimes and the prohibition of propaganda of their symbolism: Law of Ukraine]*. Retrieved from document.ua/pro-zasudzhennja-komunistishnogo-ta-natsional-socialistichnog-doc228657.html [in Ukrainian].

26. *S kazhdym dnev ya stanovlyus vse bolee yaryim storonnikom diktatury, – Tuka* [Every day i become more and more a supporter of the dictatorship]. Retrieved from antcor.com.ua/articles/77338-s_kahdym_dnev_ja_stanovljus_bolee_jarym.8 [in Russian].
27. Spirin A.A. (1998). *Podbor, rasstanovka i vospitanie rukovodyaschih kadrov: iz opyta raboty partorganizatsiy Ukrainyi* [Selection, placement and education of management personnel: From the experience of working of organizations of Ukraine]. Kiev: Vyischa shk. [in Russian].
28. *Stanovlennya i rozvitok bagatopartiynosti* [Formation and development of multiparty]. Retrieved from www.history.vn.ua/book/ukrznz/164.html [in Ukrainian].
29. Stretovich: u parlamenti ponad 300 milyoneriv [Stretovich: more than 300 millionaires in parliament]. (2003). *Ukrainska pravda – Ukrainian Truth* [in Ukrainian].
30. Teleshun, S. (2008). Novi ukrayinski politichni realiyi i protses formuvannya zasad ukrayinskogo suspilstva [Formation and development of multiparty]. *Politichniy menedzhment – Political management*, 1, 3–4 [in Ukrainian].
31. Litvin, V.M., Smoliy, V.A., Levenets, Yu.A. et al. (Eds.). (2007). *Ukrayina: politichna istoriya. XX – pochatok XXI st.* [Ukraine: political history. XX - the ear of the XXI century]. Kyiv: Parlamentske vid-vo [in Ukrainian].
32. Shevchenko, O.E. (Ed.). (1993). *Ukrayino, nene moyu! Zb.* [Ukraine, my mother!]. Kyiv: Veselka [in Ukrainian].
33. *Scho take liberalizm* [What is liberalism]. Retrieved from Ukrayina.fnst.org/content/shcho-take-liberalizm [in Ukrainian].
34. *TsiK ofitsialno ob'yavila rezultaty vyiborov Prezidenta Ukrainyi* [The CEC officially announced the election results of the President of Ukraine]. Retrieved from 24tv.ua/ru/vybory_2919_ukraina_rezultaty_golosovanja_oficialye_n1132963 [in Russian].
35. Shvayka, M.A. (2013). Oligarhichne rozkradannya bagatstv Ukrayini i pograbusannya narodu – zagroza yiyi nezalezhnosti [The oligarchic plundering of Ukraine's wealth and the plunder of the people are a threat to its independence]. *Suchasni pitannya ekonomiki i prava – Modern Issues of Economics and Law*, 1, 24–36 [in Ukrainian].
36. Yurik, I. (2007). Chi e zvichki ukrayinskih politikiv nastilki unikalnimi? [Are the habits of Ukrainian politicians so unique?]. *Den – Day* [in Ukrainian].

Кривчик Геннадій Георгійович

Доктор історичних наук, професор
Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна
49010, м. Дніпро, вул. В. Лазаряна, 2

Email: gena.crivchik@ukr.net

Krivchik Gennadij

Doctor of Historical Sciences, Full Prof.
Dnipro National University of Railway Transport
named after academician V. Lazaryan
2, Lazaryana str, Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0001-7504-457

Цитування: Кривчик Г. Г. Врядування та політичні режими в УРСР і сучасній Українській державі: порівняльний нарис. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 12. С.77-87.

Citation: Krivchik, G.G. (2019). Vriaduvannya ta politychni rehymy v URSR i suchasni Ukrainskii derzhavi: porivnialnyi narys [Governance and political regimes in the USSR and the modern Ukrainian state. The comparative essay]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (12), 77-87.

Стаття надійшла / Article arrived: 19.11.2019

Схвалено до друку / Accepted: 25.12.2019